

เอกสารลำดับที่ ๔๐

จารึกวัดบูรพาราม: ความทรงจำแห่ง
สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์อัครราชมहिตี

วินัย พงศ์ศรีเพียร

๑ ความสำคัญของเอกสาร

๑.๑ ความเป็นมาของเอกสาร

ศิลาจารึกวัดบูรพารามเป็นหนึ่งในบรรดาจารึกสุโขทัยที่ค้นพบในรุ่นหลังๆ แต่กลับมีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์สุโขทัยเป็นอย่างยิ่ง. เนื้อหาของจารึกนี้ได้นำไปสู่การอภิปรายประเด็นใหม่ๆ หลายประเด็น ในช่วงเวลาที่นักประวัติศาสตร์มีความรู้ค่อนข้างเลื่อนกลาง เกี่ยวกับรอยต่อระหว่างรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๑ (พญาลือไท) และพระมหากษัตริย์สุโขทัยที่ครองราชย์สืบต่อมา. จุดประสงค์หลักของจารึกนี้คือ การที่สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ พระอัครมเหสีของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสร้างพระสถูปขึ้นในวัดบูรพารามเมื่อ พ.ศ. ๑๙๕๕ เพื่ออุทิศส่วนบุญแด่พระสวามีที่สวรรคตไปก่อนหน้านั้นสามปี ดังนั้น ศิลาจารึกหลักนี้จึงมีส่วนที่เล่าพระราชประวัติสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ และกล่าวถึงบทบาทของสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ในด้านการทำนุบำรุงพระศาสนา. จารึกวัดบูรพารามยังได้ให้ข้อมูลใหม่ที่ไม่ปรากฏในที่อื่นนั่นคือ การขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (รามราชาธิราช) พระราชโอรสองค์โตในสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ กับสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์.

จารึกวัดบูรพารามมีประวัติความเป็นมาที่น่าสนใจยิ่ง กล่าวคือ เดิมพบที่สุโขทัย ต่อมาได้เคลื่อนย้ายนำไปภาคเหนือและท้ายสุดได้มาอยู่ที่กรุงเทพฯ. พระครูปลัดสนธิจิตตปญโญ วัดศาลาครืน เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ได้ถวายแด่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เมื่อวันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๒ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่อาคารหอพระสมุดวชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ

ท่าवासูกรี ถนนสามเสน เทเวศร์ เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร.

ศิลาจารึกวัดบูรพารามเป็นรูปใบเสมาทำด้วยหินชนวนสีเขียว ส่วนล่างชำรุดหักหายไป กว้าง ๕๙ เซนติเมตร สูง ๑๔๖ เซนติเมตร หนา ๑๒ เซนติเมตร มีจารึกอยู่ทั้งสองด้าน ด้านที่ ๑ จารึกอักษรไทยสุโขทัย ภาษาไทยจำนวน ๕๕ บรรทัด ด้านที่ ๒ จารึกอักษรขอมสุโขทัย จารึกหลักนี้ถือเป็นหลักที่ ๒๘๖ พิมพ์อยู่ใน **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๗**^๑ นายเทิม มีเต็ม เป็นผู้อ่าน ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร เป็นผู้ตรวจ สำหรับด้านภาษาไทยนั้น พลตรีหม่อมราชวงศ์ศุภวรัณย์ เกษมศรี และนายวินัย พงศ์ศรีเพียร ทำคำอ่านปัจจุบันและอธิบายศัพท์ด้านภาษาบาลีนั้นนายชะเอม แก้วคล้ายและนายเกษียร มะปะโม เป็นผู้แปลเป็นภาษาไทย

ในการพิมพ์จารึกวัดบูรพารามในหนังสือ “๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย” ลำดับที่ ๗ นี้ ผู้เสนองานวิจัยได้แก้ไขและปรับปรุงทั้งคำอ่านคำแปลภาษาบาลีและคำอธิบายศัพท์ให้ถูกต้องและครบถ้วนยิ่งขึ้น.

๑.๒ ความสำคัญของเอกสาร

ถ้าหยิบยกเรื่องราวของสุโขทัยขึ้นมาเล่าสู่กันฟังแล้ว คนไทยทั่วไปก็คงไม่ค่อยมีความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์สุโขทัยนัก ซึ่งก็ไม่ถือเป็นเรื่องแปลกแต่ประการใด เพราะนักประวัติศาสตร์ผู้เชี่ยวชาญในเรื่องนี้โดยตรงต่างก็ยอมรับว่าเรื่องราวของราชอาณาจักรสุโขทัยเป็นเรื่องที่ศึกษายาก. เริ่มต้นจากความจริงที่ว่าเมื่อเปรียบเทียบกันดูแล้ว ราชอาณาจักรเชียงใหม่มีมรดกงานเขียนทางประวัติศาสตร์ชิ้นสำคัญให้ฟังฟังได้มากไม่ว่าจะเป็นราชวงศ์ปกครองเชียงใหม่ หรือ ตำนานศาสนาต่างๆ ในขณะที่การศึกษาเรื่องราวของราชอาณาจักรอยุธยาสามารถ

^๑ **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๗** คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ สำนักนายกรัฐมนตรี จัดพิมพ์เผยแพร่เพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เนื่องในวโรกาสทรงเจริญพระชนมายุ ๓๖ พรรษา พุทธศักราช ๒๕๓๔ (กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภารพิมพ์, ๒๕๓๔), ๑๑-๒๓

เริ่มต้นได้ที่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาความสังเขป ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาความพิสดารฉบับต่างๆ ที่ชำระในสมัยหลัง แต่ราชอาณาจักรสุโขทัยกลับไม่ได้มอบงานเขียนประเภทเดียวกันเป็นมรดกตกทอดแก่คนไทยสมัยหลังเลย เนื่องจากเอกสารที่เรียกว่าพงศาวดารเมืองเหนือและเชื่อกันว่าเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สุโขทัยเป็นตำนานที่เชื่อถือไม่ได้. อย่างไรก็ตาม ในความเป็นจริงแล้ว สุโขทัยกลับมีหลักฐานเอกสารร่วมสมัยในรูปของจารึกโบราณอักษรและภาษาต่างๆ ซึ่งพอจะเป็นพื้นฐานให้ศึกษาประวัติศาสตร์สุโขทัยไทยได้อย่างมั่นใจ แต่จารึกเหล่านี้ส่วนใหญ่ชำรุด ข้อความสำคัญขาดหายไปมาก ทำให้เกิดปัญหาทั้งในการอ่านและตีความข้อมูล.

แม้คนไทยไม่สับสนกับสุโขทัยในแง่มุมประวัติศาสตร์นัก แต่คงไม่มีใครไม่รู้จักนางนพมาศ เพราะเรื่องราวของนางนพมาศถูกนำไปผูกกับประเพณีลอยกระทงในปัจจุบัน. ตำนานนางนพมาศซึ่งกลายเป็นความเชื่อมหาชนนั้น มีที่มาจากวรรณกรรมเรื่องนางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ซึ่งแต่งขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (ราวปลายรัชกาลที่สอง อาจหลัง พ.ศ. ๒๓๖๕ เป็นต้นมา). เหตุที่ไม่ถือว่า วรรณกรรมดังกล่าวเป็นวรรณกรรมสุโขทัยเพราะผู้เขียนบรรยายสภาพเมืองสุโขทัยโดยอาศัยฉากกรุงเทพฯ ซึ่งช่วงไขว่ด้วยลูกค้ายาจีนและเรือฝรั่งอังกฤษ อเมริกาเข้ามาค้าขาย ฉากของสุโขทัยคือ เมืองที่อยู่ใกล้ทะเลและรู้จักชนชาติต่างๆ มากมายถึง ๖๒ ชนชาติ (ซึ่งบางชาติหรือบางเมืองที่กล่าวถึงยังไม่เกิดในสมัยสุโขทัย). นักประวัติศาสตร์ฝ่ายอนุรักษนิยม (ซึ่งทนสูญเสียคติความเชื่อมหาชนที่ยึดถือมานานมิได้) ได้พยายามอธิบายว่า วรรณกรรมเรื่องนางนพมาศเป็นวรรณกรรมเก่า เพียงแต่ส่วนที่พิรุณได้ถูกแต่งเติมเข้าไป. นอกจากผู้แต่งวรรณกรรมดังกล่าวในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังสะท้อนให้เห็นว่า ได้รับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ที่มีตัวตนอยู่จริงในประวัติศาสตร์สุโขทัยเฉพาะแต่พระนามและอย่างเลือนราง จุดประสงค์คือการหยิบยืมพระนามท้าวศรีจุฬาลักษณ์มาเพื่อฉายภาพอันเป็นอุดมคติที่ควรเป็นแบบอย่างแก่สตรีชั้นสูงในราชสำนัก. แนวโน้มของวรรณกรรมนี้สอดคล้องกับสมัยเมื่อพิจารณาถึงพระนิพนธ์ของสมเด็จพระปรมานุชิตเรียงอภินิหารสนนองคำฉันท์ หรือ งานของพระสุนทรโวหาร

(ภู่) เรื่องสุภาภิตสอนหญิง ซึ่งอยู่ในสมัยเดียวกัน. ดังนั้น ภาพลักษณ์ใหม่ที่ผู้แต่งวรรณกรรมอิงตำนานมอบให้แก่ท้าวศรีจุฬาลักษณ์จึงเป็นภาพผู้หญิงงามแบบผู้ดีที่เชื้อสายพราหมณ์ รอบรู้เรื่องขนบประเพณี ศรัทธาในพระพุทธศาสนา จงรักภักดีต่อพระร่วงเจ้า และเก่งเรื่องเย็บปักถักร้อยอันเป็นคุณสมบัติของกุลสตรี.

ภาพลักษณ์ท้าวศรีจุฬาลักษณ์ที่คนรุ่นปัจจุบันรับรู้จากวรรณกรรมเรื่องนางนพมาศเป็นผลจากการสร้างตำนานบุคคลสำคัญขึ้นใหม่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นเพียงแง่มุมหนึ่งซึ่งไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์เลย. ความจริงเรื่องของท้าวศรีจุฬาลักษณ์ในฐานะบุคคลจริงในประวัติศาสตร์สามารถสืบค้นได้จากหลักฐานเอกสารชั้นต้น โดยเริ่มต้นจากเรื่องราวของ “สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ อัครราชมहिตีเทพยธรณีดิลกรัตนบพิตรเป็นเจ้า” ในจารีกวัดบูรพาราม สมัยสุโขทัย และเรื่องราวของท้าวศรีจุฬาลักษณ์ หนึ่งในพระสนมเอก ผู้ก่อคดีอื้อฉาวในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ ในสมัยอยุธยา. เรื่องราวของท้าวศรีจุฬาลักษณ์องค์หลังนั้นศึกษาได้จาก “กำสรวลสมุทร สุดยอดกำสรวลศิลป์”^๒

งานวิจัยเรื่องนี้จึงต้องการนำเสนอไม่เพียงแต่เรื่องราวของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ หากยังต้องการนำเสนอภาพลักษณ์ที่แท้จริงของ “สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ อัครราชมहिตีเทพยธรณีดิลกรัตนบพิตรเป็นเจ้า” ตามที่ปรากฏในจารีกวัดบูรพาราม โดยคำนึงถึงข้อสมมุติฐานว่า เรื่องราวของพระนางในฐานะพระอัครราชมहिตี (มเหสี) ในสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ อาจเป็นต้นกำเนิดของตำนานท้าวศรีจุฬาลักษณ์ในสมัยหลัง. ภาพลักษณ์ของพระนางในศิลาจารึกหลักนี้และอื่นๆ ของสุโขทัย คือ

^๒ โปรดดู วินัย พงศ์ศรีเพียร, “กำสรวลสมุทร สุดยอดกำสรวลศิลป์” ในหนังสือ “๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย” ลำดับที่ ๔

๑ เป็นพระราชเทวีชั้นอัครราชมहिตี (มเหสีเอก) ของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓

๒ เมื่อพิจารณาจากสร้อยพระนาม “บพิตรเป็นเจ้า” แล้ว สันนิษฐานว่า ทรงดำรงฐานะเป็นพระมหากษัตริย์หรือผู้สำเร็จราชการของสุโขทัย หลังจากที่พระราชสวามีสละราชสมบัติและเสด็จออกทรงพระผนวช และยกสมเด็จพระรามราชาธิราชพระราชโอรสองค์โตได้ขึ้นครองราชสมบัติ.

๓ ทรงอุทิศพระองค์ให้แก่การทํานุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยทรงสร้างวัดวาอารามหลายแห่ง

จารึกวัดบูรพารามเป็นเอกสารสำคัญที่สุดเรื่องหนึ่งของสุโขทัย เพราะแม้จะจัดอยู่ในจำพวกจารึกประวัติวัดและการพระศาสนา แต่มีเนื้อหาสำคัญที่สะท้อนบริบททางการเมือง สังคมและวัฒนธรรม ซึ่งจะขาดเสียมิได้ในการเข้าใจพัฒนาการของอาณาจักรสุโขทัย. อย่างไรก็ตาม แม้เนื้อหาจารึกวัดบูรพารามเคยเป็นประเด็นถกเถียงและวิเคราะห์กันของคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยเมื่อราว ๒๐ ปีก่อน (ไม่ได้พิมพ์เผยแพร่) แต่ผลงานวิจัยที่ผู้เขียนเสนอนี้ถือว่า เป็นการนำเอาจารึกวัดบูรพารามมาศึกษาอย่างเป็นระบบเป็นครั้งแรกและเป็นความก้าวหน้าไปอีกชั้นหนึ่ง.

๒ สารัตถวิพากษ์

๒.๑ สารสำคัญเกี่ยวกับจารึก

จารึกวัดบูรพารามมีอยู่ ๒ ด้าน คือ ด้าน ๑ เป็นภาษาไทย อักษรไทยสุโขทัย และด้าน ๒ เป็นภาษาบาลี เขียนด้วยอักษรขอมสุโขทัย เป็นคู่สำเนาและความเกือบเหมือนกัน. ความด้าน ๑ อ่านได้ชัดเจนดีจนถึงบรรทัด ๒๘ หลังจากนั้นอ่านได้สมบูรณ์เฉพาะบางบรรทัดและบางบรรทัดอ่านไม่ได้ความเลย. ส่วนด้าน ๒ อ่านได้ความมากกว่าด้านแรก.

ด้าน ๑ เริ่มต้นด้วยการกล่าวนมัสการพระรัตนตรัย หลังจากนั้นได้เล่าว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชประสูติในปีจุลศักราช ๓/๓๐ ตรงกับปีวอก จากครรภ์ของพระศรีธรรมราชมาตา ครั้นพระชนม์ได้ ๑๖ ปี มีพระรูปโฉมดงาม ทรงศึกษาจบสรรพภelasาสตร์ ทรงเชี่ยวชาญในการรบ และได้เป็นพระยา (เจ้าเมือง) ครองราชสมบัติใน “ปกเสืองเมืองปกเขม” (แปลว่า รัฐเสืองต่อกับรัฐเขม หมายถึง รัฐของชาวเสืองคือสุโขทัย กับรัฐของชาวเขมคือศรีลังกา) ครั้นพระชนม์เต็ม ๓๘ เข้า (ปี) ในปีฉลูจุลศักราช ๓/๕๘ พระองค์ก็ได้เป็นปราบดินแดนต่างๆ ให้ยอมรับในความเป็นกษัตริย์อันสมบูรณ์ กล่าวคือ ปกขาว ปกขาว เมืองฉอด เมืองพัน เมืองลุมบาจายไปจรดสายยโสธร และนครไทยไปจรดเชียงดงเชียงทอง มีท้าวพระยาทั้งหลายมาอ่อนน้อม. ครั้นถึงจุลศักราช ๓/๓๐ ปีฉลู (ควรเป็น ๓/๓๑/ค.ศ. ๑๔๐๙/พ.ศ. ๑๙๕๒) สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็เสด็จสวรรคาลัย. ในปีจุลศักราช ๓/๓๔ (๑๔๑๒/๑๙๕๕) สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ ทรงสถาปนาพระสถูปในวัดบูรพารามเพื่อบรรจุพระธาตุเจ้าอุทิศแด่พระสวามี ตรงนี้มีความแทรกบรรยายคุณสมบัติอันดีงามของพระองค์ในฐานะองค์อัครราชูปถัมภก ประการ ๑ และการมีพระราชโอรสองค์โตพระนามว่า รามราชาธิราช ซึ่งได้ขึ้นเป็นพระยาและพระราชโอรสองค์เล็กพระนามว่า ศิริธรรมาโคกราช เมื่อบรรจุพระธาตุในพระมหาเจดีย์แล้ว โปรดให้สร้างพิหาร สะพาน สิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ ปลุกพระศรีมหาโพธิที่นำมาจากกิ่งด้านใต้ของต้นที่ในลังกา และบวชพระภิกษุและสามเณร. เมื่อสร้างพระสถูปเสร็จแล้ว ทรงสถาปนาพระสงฆ์ในฐานานุกัณฑ์และตำแหน่งต่างๆ ทรงพระราชทานกบปัยการอันควร และกัลปนาที่นาเพื่อเป็นจ้งหัน หลังจากนั้น จารึกกล่าวว่า สมเด็จพระราชเทวีใช้ว่าจะได้สร้างพระสถูปและ

สิ่งก่อสร้างในวัดบูรพารามเท่านั้น พระนางยังได้ทรงสร้างพระสถูปเจดีย์มาแล้วที่ วัดอโศการาม สมเด็จพระรามาธิบดีราชก็ได้ประดิษฐานพระพุทธรูปที่วัดศีลวิสุทธิวาส อันเป็นที่ซึ่งสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช “เสด็จเสวยพระผนวชบวชกระทำการกรรมในท่งไชย” และวัดเสนาวาสที่ได้เฝ้าปู่พระยาพ่อออกแม่ออกท่าน. การบำเพ็ญกุศลสิ้นพระราชทรัพย์ไป ๑ พันล้าน โดยขอให้ผลบุญไปถึงสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชผู้เป็นพระภักฎาธิบดี สมเด็จพระศรีธรรมราชมาตา สมเด็จพระยาพ่อออกแม่ออกท่าน อีกทั้งญาติทั้งหลายให้พ้นทุกข์ภัยอันตราย. สดุดีทรงสั่งว่า แม้ผู้ใดมีบุญได้เป็นท้าวเป็นพระยาในเมืองสุโขทัยขอให้ช่วยกระทำบุญกุศลต่อไป.

ด้าน ๒ ที่จารึกเป็นภาษาบาลีมีเนื้อความไม่แตกต่างไปจากด้าน ๑ เพียงแต่มีสำเนียงอย่างข้างวัดในการสรรเสริญคุณูปการของสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ต่อพระศาสนา ดังนั้นจึงมีผลความมากขึ้นกว่าด้านภาษาไทย. เนื่องจากข้อความในด้าน ๑ ขาดห่วงไปมาก ประโยชน์ของจารึกด้าน ๒ คือการมีเนื้อความที่ทำให้เข้าใจด้าน ๑ ได้ชัดเจนขึ้น. อย่างไรก็ตาม ข้อความหลายตอนในด้าน ๑ และด้าน ๒ ก็ไม่ตรงกันเสียทีเดียว เช่น เมื่อกล่าวถึงบ้านเมืองในทิศต่างๆ ที่ยอมรับอำนาจของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช หรือรายละเอียดเกี่ยวกับพระธาตุ ๓ องค์ในนครภักฎาตุของพระนางที่บรรจุไว้ในพระมหาสถูป. ตอนท้ายของด้าน ๒ เป็นเรื่องเกี่ยวกับการกัลปนาที่ดินแก่วัด และกล่าวถึงจำนวนราชทรัพย์ทั้งหมด ๓๕๐ ล้าน (ด้านภาษาไทยว่า ๑๐๐๐ ล้าน) และสิ่งของต่างๆ ที่บำเพ็ญพระมหากุศลถวายแก่พระสงฆ์ที่สำคัญ คือ พระสลิสรานันทเถระ ประมุข (เจ้าอาราม) วัดบูรพารามและ “พระติโลกติลกรัตนสีลคันธารวาสีธรรมกิตติสังฆราชมหาสมณะผู้คงที่”

ในการศึกษาประเด็นต่างๆ ที่ปรากฏในจารึกวัดบูรพาราม ซึ่งมีข้อความบางส่วนกระต่อนกระแท่น จำเป็นต้องศึกษาหลักฐานเอกสารชั้นต้นอื่นๆ ประกอบด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งจารึกร่วมสมัยที่สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์อัครราชมहिศีมิรับสั่งให้ทำขึ้นไว้เป็นหลักฐานในการกัลปนาที่ดินและสิ่งของแก่วัดต่างๆ. จารึกที่สำคัญยิ่งในกรณีนี้ได้แก่ จารึกวัดอโศการามซึ่งได้ทำขึ้นก่อนด้วยเจตนาเดียวกันในพุทธศักราช ๑๙๔๒ เป็นต้น.

๒.๒ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ในบริบทประวัติศาสตร์สุโขทัย

จารึกวัดบูรพารามได้กล่าวพระนามของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชผู้เป็นพระราชกษัตริย์ที่ดีของสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ กระนั้นก็ตามเรื่องราวของพระองค์ในประวัติศาสตร์สุโขทัยยังอยู่ในความคลุมเครือโดยตลอด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มีคำถามว่า พระมหากษัตริย์พระองค์นี้เป็นมหาธรรมราชาธิราชองค์ที่เท่าใดของสุโขทัย. ในการศึกษาพระราชประวัติของพระองค์จำเป็นต้องพิจารณาร่วมกับเอกสารชั้นต้นอื่นๆ รวมถึงพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ด้วย

๑. จารึกวัดบูรพารามซึ่งได้นำมาศึกษาอย่างละเอียดในงานวิจัยนี้กล่าวอย่างชัดเจนว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชผู้เป็นพระสวามีของสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์เสด็จสวรรคตในจุลศักราช ๗๗๐ ตรงกับพ.ศ. ๑๙๕๑ ส่วนจารึกวัดป่าแดงกล่าวไว้ว่า ก่อนหน้านั้นเพียงสองปีในจุลศักราช ๗๖๘ หรือพ.ศ. ๑๙๔๙ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช “ผู้หลาน” ได้เสด็จไประงับอธิกรณ์สงฆ์ที่ศรีลังกาลัย. จากข้อมูลที่ชัดเจนเช่นนี้สามารถสันนิษฐานได้ว่า มีมหาธรรมราชาธิราช “ผู้ปู่” “ผู้พ่อ” และ “ผู้หลาน” ที่ผู้จารึกต้องระบุอย่างชัดเจนเพื่อป้องกันความสับสน เพราะคำว่า มหาธรรมราชา เช่นเดียวกับ “ลือไท” หรือ “เลอไท” เป็นคำกลางๆ สำหรับเรียกกษัตริย์สุโขทัยทุกพระองค์. ความในจารึกวัดป่าแดงบังคับว่า มหาธรรมราชาธิราช “ผู้ปู่” คือ พระญาลือไท (สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๑) แต่เรื่องเล่าของมหาธรรมราชาธิราช “ผู้พ่อ” ถูกข้ามไป ซึ่งอธิบายได้ว่า จารึกวัดป่าแดงแผ่นที่ ๒ ได้หายไป และในทะเบียนจารึกได้นับแผ่นที่ ๓ เป็นแผ่นที่ ๒ (ทั้งที่มีช่องว่างของลำดับเหตุการณ์และปีศักราชอย่างผิดสังเกตในจารึกวัดป่าแดงอย่างที่เรียงลำดับในปัจจุบัน). ดังนั้นจึงสรุปในขั้นต้นได้ว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชในจารึกวัดบูรพาราม คือ มหาธรรมราชาธิราชที่ ๓

๒ ข้อมูลจากจารึกวัดบูรพารามและจารึกวัดอโศการามกล่าวตรงกันว่า ประสูติเมื่อจุลศักราช ๗๓๐ พ.ศ. ๑๙๑๑ จากครรภ์ของ”พระศรีธรรมราชมารดา อัครมเหสีของพระราชบิดาทรงพระนามว่า **สิริราชา**” (ด้านภาษาบาลีของจารึกวัดบูรพาราม) พระนามสิริราชาไม่ปรากฏในหลักฐานร่วมสมัยอื่นๆ แต่สืบดูจาก

จารึกวัดอโศการาม (ด้านภาษาบาลี) ได้ความว่าพระนามนี้ตรงกับ “ลิตยราชินนาม” ซึ่งก็คือ ลิตยราช หรือ พรณาสือไท ซึ่งทำให้นึกถึงสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๑. อย่างไรก็ตาม ข้อมูลจากจารึกวัดป่าแดง (ตามข้อ ๑ ข้างต้น) คำนึงกับความที่เราอยากเชื่อเช่นนั้น. เมื่อพิจารณาด้วยความระมัดระวัง ผู้รจนาคความด้านภาษาบาลีของจารึกวัดบูรพารามได้พยายามป้องกันความสับสนในข้อที่ว่า เป็น “สือไท” พระองค์ไหน โดยใช้คำว่า สิริราชา แทน

ความจริงที่ว่า ในปีประสูติของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ นั้น สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๑ ทรงครองราชย์ที่สุโขทัยมาถึง ๒๑ ปีแล้ว หรือถ้ารวมปีที่ขึ้นครองราชย์ที่ศรีสัชนาลัย ก็เป็นเวลาถึง ๒๔ ปี หรือพระชนมพรรษา ๔๕ ถึง ๕๐ ปี ทำให้ชวนสันนิษฐานว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ อยู่ในชั้นหลาน. หลังสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ประสูติเพียง ๓ ปี คือใน พ.ศ. ๑๙๑๔ สุโขทัยได้เข้าสู่ช่วงเวลาวิกฤติ เพราะสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑^๓ เจ้าเมืองสุพรรณภูมิซึ่งกำลังเข้มแข็งจากการรวมสุพรรณภูมิและศรีอโยธยาเป็นราชอาณาจักรเดียวกัน ได้เสด็จยกกองทัพขึ้นมาตีเมืองเหนือ ซึ่งพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์กล่าวว่า “แลได้เมืองเหนือทั้งปวง” ภูมิหลังเกี่ยวกับเรื่องนี้เล่าในคัมภีร์ **ชินกาลมาลีปกรณ์** ว่า ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ วัดติเตชอมตย์ เจ้าเมืองสุพรรณภูมิได้ทรงไปยึดเมืองชัยนาท^๔ ไว้ พรณาสือไท (สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๑) ได้ทรงขอเมืองคืนโดยมีข้อแลกเปลี่ยน (อาจถวายพระราชธิดาองค์หนึ่งให้) เมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ทรงถือว่าสัญญาที่พระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนทรงคืนเมืองให้พรณาสือไทเป็นโมฆะ. การตีเมืองเหนือคงได้ยึดเวลาไปจนสิ้นรัชกาลพรณาสือไทเสียก่อน.

พรณาสือไทสวรรคาลัยเมื่อใดไม่เป็นที่แน่ชัด แต่น่าจะไม่ล่าไปกว่าปี พ.ศ. ๑๙๑๔ ที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชแห่งอโยธยาลงโอกาสยกทัพขึ้นมารุกราน.

^๓ บางครั้งเรียกขุนหลวงพองั่ว แต่ **หมิงสี่ลู่** เอกสารจีนร่วมสมัยเรียกพระนามว่า สมเด็จพระศรีนทราชาธิราช ซึ่งควรถือเป็นพระนามที่ถูกต้อง

^๔ ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร เชื่อว่าเป็นเมืองสองแคว หรือ พิษณุโลก

จารึกวัดตระพังช้างเผือก ลงมหาศักราช ๑๒๙๖ พ.ศ. ๑๙๑๓^๕ บันทึกว่า พระองค์สวรรคาลัยไปแล้ว กับข้อมูลในจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑๐๖ (จารึกวัดช้างล้อม) ว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๑ (พญาลือไท) และพระมหาเทวีได้ถึงแก่สวรรคาลัยไปแล้วก่อนปีมะเส็ง จุลศักราช ๓/๓๓ พ.ศ. ๑๙๑๙ อันเป็นปีที่พอนม^๖ไสดำแปลงบ้านเป็นพินหาร หลักฐานที่ยกฟังดูสมเหตุสมผล กล่าวคือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ทรงฉวยโอกาสโจมตีเมืองเหนืออย่างกะทันหันทั้ง “ได้เมืองเหนือทั้งปวง” ใน พ.ศ. ๑๙๑๔ หลังสิ้นรัชกาลพญาลือไทไปแล้วและสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๒ ได้สืบราชสมบัติใหม่ๆ โดยไม่ทันตั้งตัวให้มั่นคง.

อย่างไรก็ตาม พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ก็กลับกล่าวว่า ในปีเดียวกัน สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ทรงยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองชากังราวอีก. ในการรบศึกครั้งนั้น ฝ่ายสุโขทัยเสียพญาลือแก้ว แต่พญาคำแหงพระราม (เจ้าเมืองชากังราว) หนีเข้าเมืองได้ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ยึดเมืองไม่ได้จึงเสด็จยกทัพกลับ. เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหมายความว่า ทางฝ่ายสุโขทัยยอมอ่อนน้อมเพียงช่วงสั้นๆ แล้วกลับแข็งเมืองเกือบทันที.

ข้อมูลเกี่ยวกับเหตุการณ์หลังจากนั้นมาพอเก็บความอย่างคร่าวๆ จากจารึกหลักที่ ๑๐๖ (จารึกวัดช้างล้อม) ของพอนมไสดำอีกเช่นเคย. เมื่อสิ้นพญาลือไทแล้ว ผู้มีบทบาทโดดเด่นคือ พญาศรีเทพาหุราช (แปลว่า ราชผู้บูชาเทพ) ซึ่งดูเหมือนได้ขึ้นมาปกครองบ้านเมืองชั่วคราว. จารึกหลักที่ ๑๐๒ ได้เล่าเรื่องราวไว้ในวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๑๙๒๓ (ก่อนหน้าสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงขึ้นครองราชย์เพียง ๓ ปี) โดยกล่าวพระนามถึง “พี่อ้ายท่านพระศรีราชโอรสเจ้าเมืองสุโขทัยนี้.” พระศรีราชโอรส ในที่นี้น่าจะหมายถึงพญาศรีเทพาหุราช ซึ่งเป็นพี่อ้ายหรือพระเชษฐาองค์โตของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ แต่ไม่มีหลักฐานใดบอกได้ว่าประสูติแต่พระราชมารดาองค์เดียวกันหรือไม่. อย่างไรก็ตาม

^๕ ดู พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เทียบเมืองพระร่วง, (กรุงเทพฯ: ศรีสภา, ๒๕๑) หน้า ๘๐

^๖ พอนมเป็นคำเรียกสามีของแม่นม อันเป็นคำใช้เรียกสตรีชั้นสูงที่ให้นมและเลี้ยงดูพระราชโอรส พอนมและแม่นมมีฐานะเสมอพ่อเลี้ยงและแม่เลี้ยงกษัตริย์

การได้รับสถาปนาเป็นเจ้าเมืองสุโขทัย ทำให้พระญาศรีเทพาหุราชมีบทบาทอย่างมากในการปกครอง เช่น ทรงเชิญให้พ่อนมไสดำลาผนวชออกมาช่วยราชการฟื้นฟูบ้านเมือง. ความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างพ่อนมไสดำกับพระญาศรีเทพาหุราช ชวนให้สันนิษฐานว่า แม่กรมเทอดภรรยาของพ่อนมไสดำอาจเป็นแม่นมพระองค์.

ในการต่อต้านการขยายอำนาจของราชสำนักอโยธยา พระญาศรีเทพาหุราชได้ทรงต้านทานการเข้าโจมตีจากกักราวของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ได้ถึงสองครั้ง ครั้งแรกในพ.ศ. ๑๙๑๔ ดังกล่าวมาแล้ว และอีกครั้งหนึ่งในจุลศักราช ๓/๓๘ พ.ศ. ๑๙๒๐. การต้องเผชิญกับการคุกคามของศรีอโยธยา ทำให้พระญาศรีเทพาหุราชทรงต้องหาพันธมิตร ดังปรากฏว่า ในจุลศักราช ๓/๓๗ พ.ศ. ๑๙๑๙ พระองค์ทรงส่งพ่อนมไสดำ “ไปสู้มหาราช”^๓ กล่าวคือ ไปเผ่ามหาราชเมืองเชียงใหม่ในขณะนั้น คือ ทำวสองแสนนา (พระนามนี้ถูกต้องตามจารึกวัดพระยืนลำพูนแต่ผู้แต่งราชวงศ์ปกรณ์เรียกด้วยพระเกียรติยศเพื่อในภายหลังว่า พระญาเกือนา หรือ กิลนา).

การผูกสัมพันธ์ของพระญาศรีเทพาหุราชกับกษัตริย์เชียงใหม่ มีพื้นฐานมาจากความสัมพันธ์ทางศาสนาที่ใกล้ชิดระหว่างสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๑ กับทำวสองแสนนา ก่อนหน้านั้นเพียงเจ็ดปี ตั้งแต่ครั้งที่ฝ่ายแรกทรงสนองตอบคำขอของฝ่ายหลังด้วยการอนุโมทนาให้พระสุมนเถระไปสถาปนาศาสนาพุทธลัทธิรามัญวงศ์ (สายพระอุทุมพรเถระสังฆราชแห่งเมืองพันท) ในอาณาจักรเชียงใหม่. การขอความช่วยเหลือจากมหาราชเชียงใหม่ไม่เกิดผลในทางปฏิบัติ เพราะในอีกสามปีต่อมา สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ได้เสด็จนำยกทัพขึ้นมาตีเมืองชากักราวในพ.ศ. ๑๙๒๑. พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์บันทึกเรื่องราวในครั้งนั้นไว้ว่า “ครั้นมหาธรรมราชาออกรบทัพหลวงเปนสามารถ แลเห็นว่าจต่อด้วยทัพหลวงมิได้ จึงมหาธรรมราชาออกถวายเป็นคัม”^๔ หลักฐานจารึกร่วมสมัยของสุโขทัยเองไม่ได้กล่าวถึงสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๒ เลย แต่กลับไป

^๓ ดู จารึกหลักที่ ๑๐๖ (จารึกวัดช้างล้อม/พ่อนมไสดำ) ด้าน ๒ บรรทัด ๒๒.

^๔ เขียนตามอักขรวิธีต้นฉบับ

ปรากฏอยู่ในบันทึกประวัติศาสตร์ของฝ่ายอยุธยา ทั้งนี้อาจเป็นเพราะไม่ผู้จะมีพระปรีชาสามารถนัก และบทบาทสำคัญไปตกที่พรญาศรีเทพาหุราช.

สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ผู้เป็นพระภักฎาธิบตีของสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ ได้ขึ้นครองราชย์ในพ.ศ. ๑๙๒๖ (เมื่อพระชนม์ได้ ๑๖ ปีตามจารึกวัดบูรพาราม) ห้าปีหลังจากพระราชบิดาออกถวายบังคมแก่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ในขณะเดียวกันเรื่องราวของพรญาศรีเทพาหุราชได้หายไปจากหลักฐานเอกสารของสุโขทัย จึงเป็นการยากที่จะทราบว่าพระองค์มีบทบาทต่อมาอย่างไร. พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์บันทึกว่า ใน พ.ศ. ๑๙๓๑ “เสด็จไปเอาเมืองซากังราวแล้ว ครั้นนั้นสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าทรงพระประชวรหนักแลเสด็จกลับคืน ครั้นถึงกลางทางสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้านิฤาพาน...” ข้อมูลนี้ทำให้ทราบว่า หลังสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ขึ้นครองราชย์ไม่นานนัก ฝ่ายสุโขทัยซึ่งได้อ่อนน้อมต่อราชสำนักศรีอยุธยามาตั้งแต่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๒ ออกถวายบังคมใน พ.ศ. ๑๙๒๑ ได้ประกาศอิสรภาพ. การตีซากังราวของฝ่ายอยุธยาใน พ.ศ. ๑๙๓๑ ไม่ประสบความสำเร็จและสุโขทัยได้กลับฟื้นตัวขึ้นใหม่. ความจริง ข้อมูลเอกสารฝ่ายศรีอยุธยาเองไม่เคยกล่าวว่า กองทัพฝ่ายใต้ขึ้นไปตีเหนือกว่าซากังราวเลย.

เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ใหม่ๆ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ยังทรงพระเยาว์และขาดประสบการณ์. ข้อมูลจากจารึกช่วยให้มองเห็นบทบาทของสมเด็จพระราชมารดาอย่างชัดเจนและพระราชมารดาอาจทำหน้าที่เป็นผู้สำเร็จราชการ. จารึกวัดโสมการามที่สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ ทรงให้ทำขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๙๔๒ นั้นเรียกพระองค์ว่า พระศรีธรรมราชมาตา ส่วนในจารึกวัดบูรพาราม สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ ยังยกย่องพระศรีธรรมราชมาตาว่าเป็น “พระเทวีสังฆมาตา ผู้เป็นใหญ่ในกรุงสุโขทัย” คำว่า “ผู้เป็นใหญ่ในกรุงสุโขทัย” นี้ สอดคล้องกับความในจารึกวัดศรีพิจิตรกิริติกลยาราม (ปัจจุบันเรียกว่าวัดตาเถร ชิงหนัง) ที่กล่าวถึงฐานะของพระนางว่า “สมเด็จพระราชชนนีศรีธรรมราชมาตามหาดีลรัตนราชนาถกันโลงแม่” คำสำคัญในที่นี้คือคำว่า **ราชนาถกันโลงแม่** แปลว่า “พระราชมารดาอันเป็นที่พึ่งของพระราชา” หรือ ผู้สำเร็จราชการ

นั่นเอง จารึกหลักเดียวกันนี้กล่าวว่า พระศรีธรรมราชาตาแลสมเด็จพระมหา-
ธรรมราชาธิบดี^๙ พระราชโอรสทรงใช้

“อำนาจนำวห้าวหาญ นำพลรบราดลาธรรณิถลสกลกษัตริย์ หากขึ้นเสวยใน
มหามไหสวริยจักรราชเป็นท้าวพระญามหากษัตริย์นครศรีสัตนาแลสุโขทัย
แกวกลอยผลาญปราบกษัตริ...

จารึกวัดศรีพิจิตรกิตติภักถารามซึ่งทำขึ้นใน พ.ศ. ๑๙๔๓ กำลังเล่าเรื่อง
ย้อนหลังไปยังครั้งเมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงขึ้นครองราชย์
ใหม่ ๆ. สารสำคัญก็คือว่า แม้แต่ในเวลานั้น อาณาจักรสุโขทัยก็ยังขาดความมั่นคง
และการขึ้นครองราชย์ก็ได้เป็นเรื่องง่าย สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓
และสมเด็จพระราชชนนีทรงต้องใช้ “อำนาจนำวห้าวหาญ” นั่นคือ ใช้ทั้งการโน้มนำ
และกำลังให้ผู้ต่อต้านยอมรับในพระราชอำนาจของกษัตริย์ผู้เยาว์ ซึ่งจารึกวัด
บูรพารามกล่าวว่า “จบสรรพกลาตาสตรปราชญ์แก้วหาญชาญในมูรณมรณงค์.”
กล่าวอย่างภาษาชาวบ้านคือ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงต้องผ่าน
ร้อนผ่านหนาวทางการเมืองตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์. ผลการรณรงค์สร้างความเป็น
ปึกแผ่นทำให้มีชายพระราชอาณาเขตขยายลงไปถึงพระบางและไปเท่า^{๑๐} “แสน
สองหนองห้วยแลแพร่[น่าน]” อันได้แก่เมืองแสน (น่าจะตรงกับลักขปุระในจารึก
วัดอโศการาม) เมืองสอง (สรอง) เมืองหนองห้วย (?) และเมืองแพร่เมืองน่าน.

ใน พ.ศ. ๑๙๓๕ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงผูกสัมพันธ์ไมตรีกับ
เจ้าเมืองน่านเพื่อทำให้ฐานะของพระองค์มั่นคงขึ้น. จารึกหลักที่ ๖๔ (จารึก
เจ้าพรญาไทกับปู่พรญาสบถกัน) ซึ่งบันทึกเรื่องราวไว้เรียกสมเด็จพระมหา-
ธรรมราชาธิราชที่ ๓ ว่า “พรญาไท” และ “เจ้าพรญาผู้หลาน” ในขณะที่เรียก
เจ้าเมืองน่านว่า “ปู่พรญา” พันธะสัญญาในจารึกมีว่า ทุกข์กังวลของฝ่ายหนึ่งถือ

^๙ ขอได้โปรดสังเกตว่า จารึกวัดศรีพิจิตรฯ เรียกพระองค์ว่า “ธรรมราชาธิบดี” คำว่า อธิบดี
ที่ต่อท้ายนามกษัตริย์มักนิยมใช้ในสมัยนี้ทั้งที่สุโขทัยและอยุธยา เช่น เอกสารชั้นต้นบางแห่ง
เรียกสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ว่า เสด็จบรมราชาธิบดี

^{๑๐} เท่า ถึง จรด

ว่าเป็นของอีกฝ่ายหนึ่งและจะช่วยปลดทุกข์กังวลนั้นด้วยกำลังรீพลของอีกฝ่ายหนึ่ง นอกจากนั้น บ้านเมืองทั้งสองฝ่ายเป็นเสมือนแผ่นดินเดียวกัน. การที่จารึกนี้เรียกพระนามสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ว่า ฤาไท นำไปสู่ข้อเสนอที่ว่า *เลอไท* หรือ *ลือไท* (ซึ่งแปลอย่างเดียวกันว่า เป็นใหญ่ในหมู่ไท) เป็นคำไทที่ใช้เรียกกษัตริย์สุโขทัยมาอยู่ก่อน ภายหลังจึงใช้ศัพท์บาลี ธรรมราชาธิราช เพื่อแสดงความเป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรม. ราชวงศ์ปกระณเชียงใหม่เมื่อกล่าวถึงสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ เรียกพระองค์ว่า “ไสฤาไท” คำว่า ไส^{๑๑} หรือ ไสย ที่มาข้างหน้าเป็นคำไทโบราณที่ใช้อยู่บ่อยหน้านามเพื่อแสดงศรีเมงคล เช่น ไสเทวดา ไสแก้ว หรือ ไสยสงคราม เป็นต้น.

ในราวปี พ.ศ. ๑๙๓๒ อันเป็นปีที่พระชนม์ได้ ๒๑ ปี หรือหลังจากนั้นไม่นาน สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้เสด็จเสวยพระผนวชและปฏิบัติกรรมฐาน ณ ที่ทุ่งชัย ที่วัดศีลสุทธาวาส ตามที่จารึกวัดอโศการาม (พ.ศ. ๑๙๔๒) กล่าวเล่าย้อนหลังไว้.

จารึกวัดบูรพารามกล่าวว่า ในจุลศักราช ๗๕๘ พ.ศ. ๑๙๓๙ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ มีพระชนม์ได้ “๓๘” ปี ซึ่งผิดความจริง เพราะดูตามปีประสูติมีพระชนม์เพียง “๒๘” ปีเท่านั้น ความจริงทั้งปีจุลศักราช ๗๕๘ พ.ศ. ๑๙๓๙ ที่ให้ไว้และเมื่อตอนมีพระชนม์ได้ ๓๘ ปี (พ.ศ. ๑๙๔๙) ต่างมีความสำคัญในรัชกาลนี้ดังจะกล่าวถึงข้างหน้า

สิ่งที่สนับสนุนว่า ปีจุลศักราช ๗๕๘ พ.ศ. ๑๙๓๙/๑๙๔๐ มีความสำคัญ เพราะในปีดังกล่าว สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ เสด็จไปทรงตราพระราชบัญญัติกฎหมายลักษณะลักพาที่กำแพงเพชรบุรีศรีวิมลราชน์ เมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๑๙๔๐ จารึกหลักที่ ๓๘ (จารึกกฎหมายลักษณะลักพา) มีข้อความในบานแพน

^{๑๑} คำว่า ไส มีความหมายได้หลายอย่าง: ๑. คำไทโบราณแปลว่า ลี หรือ ที่ลี; ๒. ตรงกับคำว่า ไส แปลว่า แจ่ม กระจ่าง (ดู พจนานุกรมแม่ฟ้าหลวง ที่ให้ความหมายในทำนองนี้); ๓. สันนิษฐานว่าอาจเป็นคำไทที่ใช้แทนความหมายว่า ลิริ หรือ ศรี

กว่า “พระนครศรีพิธิสมเด็จเจบพิตร(มหाराชบุตร)[ท่านธรรมราชาธิ]ราชศรีธรรมจักรพรรดิราช” ซึ่งแสดงว่า ฐานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์มั่นคงแล้ว. ส่วนนามเมือง “กำแพงเพชรบุรีศรีวิมลารักษ์” ที่ปรากฏเป็นครั้งแรกในจารึกสุโขทัยแทนชื่อเดิม “ซากังราว” มีนัยสำคัญ เพราะเมืองนี้เคยยื่นหยัดต่อต้านการเข้ายึดครองของทัพศรีอโยธยามาได้ถึงสองครั้ง.

จารึกวัดบูรพารามให้ข้อมูลขัดแย้งกันเองในประเด็นสำคัญประเด็นหนึ่ง. ในขณะที่กล่าวว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ประสูติในจุลศักราช ๗๓๐ แต่กลับบอกตรงกันทั้งในด้านภาษาไทยและภาษาบาลีว่า ในจุลศักราช ๗๒๘ มีพระชนม์ได้ ๓๘ ปี ทั้งที่ควรเป็น ๒๘ ปี หรือถ้าพระชนม์ได้ ๓๘ ปีจริง ปีจุลศักราชก็ควรเป็น ๗๓๘ ในขณะที่ด้านภาษาไทยของจารึกวัดอโศการามไม่ได้กล่าวถึงประเด็นนี้ แต่ในด้านภาษาบาลีพูดถึงพระชนม์ได้ ๓๘ แต่ปีจุลศักราชอ่านได้เฉพาะเลข ๗ ตัวแรกเท่านั้น. อย่างไรก็ตาม ข้อมูลและบริบทประวัติศาสตร์ที่จะกล่าวต่อไปชี้ว่า ช่วงเวลารุ่งเรืองที่สุดของรัชกาลนี้อยู่ในราวจุลศักราช ๗๖๘ พ.ศ. ๑๙๔๙.

ในพ.ศ. ๑๙๔๔ ได้เกิดสงครามแย่งราชสมบัติที่เชียงใหม่ ซึ่งนำไปให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ เข้าไปเกี่ยวข้องด้วย. ราชวงศ์ปกครองเชียงใหม่เล่าว่า ในปีดังกล่าวท้าวแสนเมืองมา มหาราชเชียงใหม่สวรรคต. ก่อนหน้าที่เสด็จสวรรคาลัยทรงมอบราชสมบัติแก่เจ้าสามฝั่กแก่นอันประสูติแต่พระเทวีที่พระองค์โปรดปราน ขณะที่พระราชโอรสองค์นี้มีพระชนม์เพียง ๑๓ ปี. เจ้าญี่กุกามพระราชโอรสองค์โตซึ่งมีพระชนม์มากกว่าเจ้าสามฝั่กแก่นถึง ๑๒ ปีและเป็นอุปราชครองเมืองเชียงรายอยู่ไม่พอพระทัยการยึดอำนาจที่เชียงใหม่ จึงหันมาทรงขอความช่วยเหลือจากพญาไสยาไท (นามที่ราชวงศ์ปกครองเชียงใหม่เรียกสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓). ในครั้งนั้น สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงยกกองทัพไปตีเมืองพะเยา แต่ไม่สำเร็จจึงยกไปพักทัพที่เชียงราย ก่อนที่พระองค์และเจ้าญี่กุกามจะยกทัพผ่านเมืองฝางไปล้อมเมืองเชียงใหม่เรียกร้องให้ยกเจ้าญี่กุกามเป็นกษัตริย์. ฝ่ายขุนนางเมืองเชียงใหม่ได้ร่วมกันต่อต้านอย่างเข้มแข็ง จนทำให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงต้องล่าทัพกลับมาที่

สุโขทัยพร้อมกับเจ้าญี่กุ่มกาม. หากจะถือว่า ครั้งนี้เป็น การรบแพ้ “มหาราช” ก็อาจเป็นได้. ความสำคัญของเหตุการณ์ในครั้งนี้มีสองประการคือ ประการแรก สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงได้รับการยอมรับว่ามีความสำคัญมากพอที่จะเป็นที่พึ่งพิงของเจ้าญี่กุ่มกาม ผู้ถือว่าพระองค์มีสิทธิธรรมในราชบัลลังก์เชียงใหม่มากที่สุด และประการที่สอง เหตุการณ์แย่งราชบัลลังก์ที่เชียงใหม่ทำให้สุโขทัยเป็นพันธมิตรกับเชียงราย. ราชวงศ์ปกครองเชียงใหม่ถึงกับกล่าวว่า เมื่อครั้งแตกทัพจากเชียงใหม่มาอยู่ที่สุโขทัย สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงให้เจ้าญี่กุ่มกามได้ปกครองเมืองแห่งหนึ่งด้วย และเจ้าญี่กุ่มกามได้ประทับและสิ้นพระชนม์ที่สุโขทัยนั่นเอง. ในกรณีหลังนั้น เอกสารจีนโบราณ **หมิงสี่ลู่** ซึ่งเป็นเอกสารร่วมสมัยแสดงให้เห็นว่า ผู้เรียบเรียงราชวงศ์ปกครองเชียงใหม่ขาดข้อมูลขั้นต้นในการเขียนเล่าพัฒนาการทางการเมืองของเชียงใหม่ที่มีความซับซ้อนมากในช่วงนี้

นับแต่พ.ศ. ๑๙๔๓ เป็นต้นไป เรื่องราวของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ จะมีสีสันมากขึ้น. หมิงสี่ลู่รายงานว่ ในวันที่ ๖ กรกฎาคมปีนั้นเอง ราชสำนักหมิงที่หนานจิงได้ส่งคณะทูตมาสถาปนาเจ้าเมือง “ปอเล่อ” พม่า เมืองท้ง อูเยียน และลาว. คำว่า ปอเล่อ เป็นคำที่จีนเรียกจากคำไทว่า ปกเลื่อง ซึ่งหมายถึงรัฐสุโขทัย. ข้อนี้แสดงว่า ราชสำนักจีนให้การยอมรับความเป็นเอกราชของกษัตริย์ปกเลื่อง. ในวันเดียวกันนั้นเอง จักรพรรดิหย่งเล่อได้มีพระราชโองการให้แยกตั้งสำนักปกครองไปไปเจ้อหน่าย (เชียงราย) ออกจากไปไปต้าเตี้ยน (เชียงใหม่) ซึ่งหมายความว่ารับรองดาวเจ้าหนี่ (ท้าวเจ้ายี่) เป็นเจ้าเมืองเชียงราย ดังนั้น เจ้าญี่กุ่มกามจึงยังมีพระชนม์ชีพอยู่และกลับมาเป็นเจ้าเมืองเชียงรายตามเดิม หาได้สิ้นพระชนม์ที่สุโขทัยตามที่ราชวงศ์ปกครองเชียงใหม่เล่าไว้ไม่.

สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงตอบรับคณะราชทูตหมิงโดยการส่งคณะราชทูตบรรณาการไปถึงหนานจิงในวันที่ ๑๓ สิงหาคม ในปีรุ่งขึ้น. เอกสารราชสำนักจีนเรียกพระองค์ว่า “มาฮาตันมาลาจ้า” ซึ่งก็ถอดเสียงมาจาก “มหาธรรมราชา” นั่นเอง. การส่งคณะราชทูตไปจีนเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์สำคัญที่

ควรหยิบยกมากล่าวสองประการคือ

ประการแรก ได้เกิดความขัดแย้งระหว่างราชสำนักจีนกับราชสำนักเชียงใหม่. รัชกาลพระเจ้าจักรพรรดิหย่งเล่อในทศวรรษหลังปีพ.ศ. ๒๔๔๐ ตรงกับช่วงเวลาที่จีนราชวงศ์หมิงกำลังเข้ามาจัดระเบียบการปกครองในยูนนานและบรรดารัฐชายขอบโดยการให้ตราตั้งเจ้าเมืองและเรียกส่วย. ราชสำนักทำวสามฝั่งแกนซึ่งอยู่ในอิทธิพลของเมืงนำยผิง (เจ้าเมืองนาย) และกลุ่มอมาตย์มนตรีที่สนับสนุนพระราชมารดาในการยึดอำนาจที่เชียงใหม่และปฏิเสธราชบัลลังก์แก่เจ้าญี่กุ่มกามเจ้าเมืองเชียงราย ไม่พอใจการเรียกส่วยเกินกว่าเหตุของจีน (ตามที่ราชวงศ์ปกครองเชียงใหม่รายงานไว้) และยังขัดขวางการเดินทางของคณะทูตจีนที่จะนำตราตั้งไปให้แก่เจ้าเมืองเตलग (มอญ) และเมืองในเขตอิทธิพลเชียงใหม่.

เอกสารจีนบันทึกว่า ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๑๙๔๘ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้ส่งคณะทูตไปจีนเพื่อรับตราตั้ง. ในโอกาสนั้น ราชสำนักจีนได้สั่งให้เมืองต่างๆ เช่น ปอเล่อ (สุโขทัย) มู่ปาง (แสนหวี) เมืงเกิ่น (เมืองเชิน) ส่งทัพไปสมทบทัพยูนนานเพื่อเข้าตีอาณาจักรเชียงใหม่. พอถึงวันที่ ๑๑ พฤศจิกายนมีรายงานว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงส่งคณะทูตไปถวายเครื่องราชบรรณาการพร้อมกับคณะทูตของทำวเจ้าญี่กุ่มกาม โดยที่ใช้ราชทูตคนเดียวกัน ซึ่งเป็นการบ่งบอกถึงสายสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดระหว่างสุโขทัยกับเชียงใหม่. เมื่อถึงวันที่ ๒๙ ธันวาคม ก็มีข่าวมาถึงราชสำนักจีนว่า ปาไปต้าเตียน ซึ่งเสียเมืองเชียงแสนกับอีกหลายเมืองได้ยอมอ่อนน้อมต่อจีนและพันธมิตรรัฐบรรณาการแล้ว. โอกาสนี้มีความสำคัญพอที่จะทำให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงอ้างว่า มีส่วนร่วมในชัยชนะด้วย. พ.ศ. ๑๙๔๙ เป็นปีซึ่งสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ มีพระชนม์ได้ ๓๘ ปี จึงเป็นจุดรุ่งเรืองสูงสุดของรัชกาล ถึงกับทรงกล่าวว่าทรงได้รัฐมณฑลทั้งหลายไว้ในอำนาจ. สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงส่งคณะราชทูตไปจีนอีกครั้งในพ.ศ. ๑๙๕๐ ในปีถัดมาก็เสด็จสวรรคต เมื่อพระชนม์เพียง ๔๐ ปี ก่อนหน้านั้นในพ.ศ. ๑๙๔๙ ได้เสด็จไประงับอิทธิฤทธิ์ของสงฆ์ที่วัดป่าแดงศรีสังขาลย์ พร้อมด้วยสมเด็จพระศรีธรรมราชาตา (แสดงว่า พระราชมารดายังมีพระชนม์อยู่จนถึงปีนั้น)

จารึกวัดบูรพารามกล่าวว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ มีพระราชโอรสที่ประสูติแต่สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์สองพระองค์ คือ รามราชาธิราช ซึ่งได้ขึ้นครองราชสมบัติต่อมา กับพระอนุชาพระนามว่า ศรีธรรมา-โตกราช. แต่ในความเป็นจริงแล้ว พระองค์มีพระราชเทวีองค์อื่นด้วย เพราะพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับปลีก เลขทะเบียน ๒/ก. ๑๒๕ กล่าวถึงแม่นางษาข่าผู้เป็นพระราชมารดาของพรญาบรมपालและพระราชธิดาองค์หนึ่งซึ่งได้รับสถาปนาเป็นพระอัครราชเทวีในสมเด็จพระบรมราชาธิบตี (บรมราชาธิราชที่ ๒ เจ้าพระยาสาม). เนื่องจากพรญาบรมपालประสูติใน พ.ศ. ๑๙๓๔ เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๒ มีพระชนม์ได้ ๒๓ ปี แม่นางษาข่าจึงเป็นพระราชชายาอยู่ก่อน.

ผู้เสนอผลงานวิจัยนี้ใคร่เสนอว่า หลังจากพรญาบรมपालประสูติแล้วเพียงปีเดียว สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ได้ทรงทำสัญญาไมตรีกับสมเด็จพระญูพรญาเมืองน่าน. จากการผูกสัมพันธ์ครั้งนั้น สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงได้อภิเษกกับเจ้าหญิงเมืองน่านซึ่งต่อมาจะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์. เหตุที่เชื่อดังนี้เพราะในทั้งจารึกวัดโสมการามและจารึกวัดบูรพาราม สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ ได้กล่าวถึง “ปู่พรญา” และพ่อออกแม่ออกของพระองค์อันน่าจะหมายถึงสายราชตระกูลเมืองน่าน. การสถาปนาสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ ในฐานะสูงส่งนั้นอาจมาจากเหตุผลทางการเมืองด้วยก็ได้. แต่ผลกระทบต่อการเมืองภายในราชอาณาจักรสุโขทัยเองจะติดตามมาด้วยความขัดแย้งที่ทำให้พรญาบรมपालได้เสวยราชย์ที่เมืองพิษณุโลก ในขณะที่รามราชาธิราชทรงได้ราชสมบัติที่สุโขทัย. ผลจากความขัดแย้งภายในเปิดโอกาสให้อโยธยาเข้าแทรกแซง. ราชสำนักอโยธยาก็ดูเหมือนจะเล่นการเมืองโดยหันไปสนับสนุนเชื้อพระวงศ์สุโขทัยสายแม่นางษาข่า และการที่พระขนิษฐาของพรญาบรมपालทรงได้เป็นพระราชเทวีในสมเด็จพระบรมราชาธิบตี (เจ้าพระยาสาม) อีกทั้งสมเด็จพระราเมศวร (บรมไตรโลกนาถ) ประสูติแต่พระนางด้วย ทำให้พรญาบรมपालได้รับการยกย่องเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ทั้งที่สมเด็จพระนครอินทร์ทรงยกเลิกฐานะความเป็นเมืองประเทศราชของสุโขทัยไปแล้ว.

๒.๓ รัฐมณฑลที่ขึ้นสุโขทัยในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓

จารึกวัดบูรพารามได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับขอบเขตของอาณาจักรสุโขทัยในรัชสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ไว้ทั้งในด้านภาษาไทยและภาษาบาลีแต่ข้อมูลกลับไม่ตรงกันทั้งหมด. จารึกวัดอโศการามซึ่งทำขึ้นก่อนจารึกวัดบูรพาราม ๑๓ ปี ก็ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับรัฐมณฑลต่างๆ ของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ไว้เช่นกัน. เมื่อนำข้อมูลที่พอประมวลได้มาเปรียบเทียบกันจะได้ภาพรวมดังนี้

ทิศ	อโศการาม/บาลี	บูรพาราม/บาลี	บูรพาราม/ไทย
ตะวันออกเฉียงเหนือ		ชวา	นครไทยรอดริค.เชียง ดงเชียงทอง
ตะวันออก:	นครไทย	นครไทย	
ตะวันออกเฉียงใต้	วัชชปุระ	พัชชปุระ	ลุมบาจารย์รอดสาย ยโสธร
ใต้	เขายูยบนฝั่งน้ำปิง	พระบาง	[พระบาง]
ตะวันตกเฉียงใต้	เชียงทอง	ไตรตรึงส์ & เชียงทอง	[เชียงทอง]
ตะวันตก	นาคปุระ, ตากปุระ ^{๑๒}	นาคปุระ	เมืองฉอดรอดพัน
ตะวันตกเฉียงเหนือ	เมืองลักชะที่แควน้อย ของน้ำยม	เชียงแสนจรดฝั่งโขง และปิง	[เมืองแสน]
ทิศเหนือ	อิฏฐิปฏฐนะ (ท่าอิฐ) ^{๑๓} ? ซึ่งอยู่ติดกับชวา	กาบ	กาบ ชวา ถึงฝั่งของ

จากตารางข้างบนจะเห็นได้ว่า รัฐมณฑล หรือ satellite states ของสุโขทัยในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ครอบคลุมเนื้อที่กว้างขวางมิใช่น้อย. มีข้อน่าสังเกตว่า จารึกวัดอโศการามไล่จากทิศตะวันออกตามเข็มนาฬิกาไปจนถึงทิศเหนือและจบเพียงแค่นั้น. การบอกอาณาเขตด้านทิศตะวันออก ตะวันออกเฉียง

^{๑๒} ตามการอ่านของเอ.บี. กริสโวลด์

^{๑๓} ตามการอ่านของเอ.บี. กริสโวลด์

ใต้ ทิศใต้ ตะวันตกเฉียงใต้ ตะวันตกเฉียงเหนือ และทิศเหนือนั้นดูเหมือนสอดคล้อง
 ต้องกัน. ส่วนที่ด้านภาษาไทยของจารึกวัดบูรพารามข้อความพร่องไปมากและ
 บางส่วนแตกต่างจากด้านภาษาบาลี จนทำให้สันนิษฐานได้ว่า คนบันทึกด้าน
 ภาษาไทยและภาษาบาลีอาจไม่ได้คัดลอกจากกัน เช่น ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้
 แทนที่จะเป็นวัชชปุระ หรือ พัชชปุระ ด้านบาลีกลับบอกว่าไปถึงเมืองลุมบาจาย
 (หล่มสักเก่า) ซึ่งติดแดนยโสธร (เขมร) ด้านทิศเหนือบอกว่า ได้กาวิ (นาน) ด้าน
 บาลีบอกว่าได้กาวิไปจนจรดชวา (หลวงพระบาง) หรือทางตะวันตกบอกว่าได้นาค
 ปุระ (หรือเมืองฉอด) ติดแดนเมืองพันโนมอญ. ที่น่าสนใจเป็นพิเศษคือ ด้าน
 ตะวันตกเฉียงเหนือซึ่งได้ไปถึงเมืองแสน (ลักขปุระ) อย่างไรก็ตาม มีปัญหาว่า
 ลักขปุระในจารึกวัดโสมการาม ซึ่งผู้ทำคำอธิบายคำอ่านจารึกด้านภาษาบาลีของ
 กรมศิลปากรบอกว่า ปัจจุบันคือเมืองสร้อยที่แยกแควน้อยของน้ำยม ซึ่งก็น่าจะ
 ตรงกับเมืองแสนใน “แสนสองหนองห้วยแลแพร์” ที่ปรากฏจารึกวัดศรีพิจิตรฯ (ตา
 เถรชิงหนัง) แต่ในจารึกวัดบูรพารามซึ่งกล่าวถึงเมืองแสนบนฝั่งของและแม่ปิง
 น่าจะหมายถึงเชียงแสนมากกว่า. การอ้างว่าไปถึงเมืองเชียงแสน เพราะสมเด็จพระ
 มหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ได้มีส่วนร่วมกับจีนในการทำสงครามโจมตีอาณาจักร
 เชียงใหม่ในตอนปลายรัชกาลและเมืองเชียงแสนแตกในครั้งนั้น. ชื่อเมืองโบราณที่
 ปรากฏในจารึกวัดบูรพารามยังช่วยให้นักนิรุกติประวัติเข้าใจพัฒนาการของ
 ภาษาไทย เช่น ชื่อจังหวัดเพชรบูรณ์หาได้แปลว่า เต็มไปด้วยเพชร ไม่ แต่นามเมือง
 ที่ถูกต้องคือ วัชชปุระ หรือ พัชชปุระ แปลว่า เมืองแห่งพืช หรือ ต้นไม้ เป็นต้น

๒.๔ สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์อัครราชมहिตี

จารึกวัดบูรพารามทำขึ้นในโอกาสที่สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ ทรง
 ประดิษฐานพระมหาธาตุ (หมายถึงพระมหาสถูป) ในบูรพาราม เพื่อบรรจุศรรพ
 ธาตุของพระนางเองในพระสถูปที่ทรงสร้างเพื่ออุทิศส่วนบุญแด่พระราชสวามี พระ
 ศรีธรรมราชามาดา บรรพบุรุษข้างพระนางและสัตว์โลกทั้งหลาย. การประดิษฐาน
 พระมหาธาตุนั้นกระทำในวัน ๕/๕/๕ คือวันพฤหัสบดี ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๕ พ.ศ.
 ๑๙๕๕ ครั้นปีรุ่งขึ้นก็เสร็จมีการฉลองและสถาปนาพระสงฆ์ตามลำดับสมณศักดิ์
 ในวันพฤหัสบดีขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๕ พ.ศ. ๑๙๕๖.

จารีกัณฑ์บุรพารามและจารีกัณฑ์โสการามได้สรรเสริญสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ ว่า “มีความงามน่ารัก ทรงประดับเครื่องประดับคือศีล พระนางทรงยินดีในการรักษาศีล ๕ มีปัญญามากเป็นยอดนารี มีพระยศใหญ่ยิ่ง ทรงเลื่อมใสในพระรัตนตรัย คือ พระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์” (จารีกัณฑ์โสการาม) จารีกัณฑ์บุรพารามด้านที่ ๑ กล่าวถึงคุณสมบัติของพระนางว่า “กอบด้วยปัญญพิศกัลยาณมีศีลพิริยะปรีชาดํากลไจมนั้ในพระชินศาสนา”

ในจารีกัณฑ์โสการามที่ได้ทำขึ้นก่อนเรียกพระนามของพระองค์ว่า “สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์อัครราชมเหสีเทพยธรณีดิลกรัตน...” คำที่ต่อท้ายมาลบเลือนไปอ่านไม่ได้. จารีกัณฑ์บุรพารามเขียนพระนามไว้เกือบเหมือนกันทุกประการ คือ “สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์อัครราชมเหสีเทพยธรณีดิลกรัตนบพิตรเป็นเจ้า” ซึ่งแสดงถึงฐานะอันสูงส่งยิ่งดังคำแปลพระนามว่า “สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ ผู้ทรงเป็นพระอัครมเหสี เป็นพระแม่แห่งแผ่นดิน เป็นแก้วอันประเสริฐแห่งบพิตรเป็นเจ้า”. ภาพลักษณ์ของสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ คือ ทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก เพราะทรงได้สร้างและบูรณะวัดหลายวัดตามที่ปรากฏในจารีกัณฑ์โสการาม คือ

๑ ทักษิณาราม ทรงสร้างแก่พระมหากษัตริย์นเรนทร์ แล้วได้กลัปนาที่นา ๑๐๐ ไร่ ข้าว ๑๐ เกวียน และไพร่ ๑๐ เรือนเพื่อคอยดูแลวัด

๒ ลังการาม

๓ บุรพาราม

๔ โสการาม

๕ ศิววิสุทธิาวาส อันเป็นวัดที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ เคย “เสด็จเสวยพระผนวชกระทำการกรรมในท่งไชย”

๖ ศรีจุฬาวาส เป็นวัดทรงสร้างเพื่อให้เป็น “ที่ส่งสการ (จัดการพระศพ) สมเด็จพระพ่อบอกและสมเด็จพระราชมารดา”

แม้ศิลาที่อนาลงของจารีกัณฑ์บุรพารามจะหักชำรุดไป แต่เนื่องจากจารีกัณฑ์นี้เปรียบเสมือนคู่สำเนาของจารีกัณฑ์โสการาม จึงสันนิษฐานได้ว่า รูปแบบและลำดับการเขียนคงเป็นไปในลักษณะเดียวกัน คือ จบด้วยคำอธิษฐานแสดง

ความปรารถนา (ในด้านภาษาบาลี) และคำสั่งเสียให้เจ้าเมืองช่วยดูแลรักษาถาวรวัตถุ และไม่เพิกถอนกัปนา (ในด้านภาษาไทย). คำอธิษฐานของสมเด็จพระราชเทวีมีดังนี้

“ด้วยบุญกรรม^{๑๔}นี้ ขอให้มารดาบิดาทั้งสองของข้าพเจ้า พระสวามีของข้าพเจ้า พระนามว่าพระมหาธรรมราชาธิราช แลพระศรีธรรมราชมาตา^{๑๕}บรรดาผู้เป็นญาติและมีใช้ญาติ จงมีความสุข ปราศจากทุกข์ ปราศจากอุปัทวะ^{๑๖}โดยทั่วกัน ด้วยบุญญานุภาพของข้าพเจ้า ขอท่านเหล่านั้น จงไปสู่สวรรค์ด้วยกันทั้งหมด จงเสวยสมบัติในสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้น ตามความปรารถนา ด้วยบุญญานุภาพของข้าพเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าเกิดเป็นผู้ชายในอนาคต ขอให้ได้สดับธรรมอันประเสริฐของพระพุทธอารยเมตไตรย....”

สิ่งสำคัญในคำอธิษฐานคือ ขอให้อำนาจแห่งบุญช่วยให้พระนางได้เกิดเป็นผู้ชายในอนาคต. เหตุที่ทรงปรารถนาเช่นนั้นเพราะพุทธศาสนาสอนให้มุ่งสู่ปรินิพพานหรือโมกขะ (ความหลุดพ้นโดยสิ้นเชิงจากการเวียนว่ายตายเกิด) การได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุช่วยเอื้อให้บรรลุสิ่งนั้น. แต่การเกิดเป็นผู้หญิง แม้จะมีชาติกำเนิดและศักดิ์สูงส่งเพียงใด ก็ไม่อาจบวชได้. การถือศีลและการประกอบกุศลกรรมของสมเด็จพระราชเทวีฯ จึงเป็นหนทางที่จะนำไปให้ทรงเกิดใหม่เป็นผู้ชายและได้บวชเพื่อเข้าสู่เส้นทางแห่งโมกขนิพพาน.

๒.๕ สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ กับการทำนุบำรุงพระศาสนา:

คติความเชื่อและพิธีกรรมในสังคมไทยสุโขทัย

จารีกวัดบูรพารามได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับการบำเพ็ญพระราชกุศลอันยิ่งใหญ่ของสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ ดังนั้นจึงเป็นแหล่งความรู้เรื่องคติความเชื่อและพิธีกรรมของสังคมไทยสุโขทัยได้เป็นอย่างดี

๒.๕.๑ ความเชื่อ

พุทธศาสนิกชนไม่ได้เชื่อในเรื่องของการเวียนว่ายตายเกิดเท่านั้น แต่ยังเชื่อใน

^{๑๔} บุญกรรมคือ การกระทำบุญ

^{๑๕} ในที่นี้หมายถึง พระราชมารดาสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓

^{๑๖} เหตุร้าย

เรื่องของอายุพระศาสนาและปัจจุฉันทธาน. สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๑ ได้ทรงแจกแจงไว้ในจารึกพระธาตุนครชุม (พ.ศ. ๑๙๐๑) ถึงขั้น ตอนความเลื่อมของพระพุทธรูปของพระพุทธรูปโคตม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเข้าสู่ปริยัติฉันทธานในปีพุทธศักราช ๒๐๐๐ ซึ่งทุกสิ่งทุกอย่างจะเลื่อมถอยลงทั้งอายุคน (จะไม่เกิน ๙๙ ปีเป็นอย่างมาก) หยูกยา สภาพสังคม และการหายไปของคัมภีร์พระไตรปิฎก มหาชาติชาดก ตลอดจนความเลื่อมของพระวินัยสงฆ์ เพราะฉะนั้นจึงทรงสั่งสอนให้คน "รู้บุญรู้ธรรม" รักษาศีล และสร้างเจดีย์เพื่อยับยั้งมิให้พระศาสนาเลื่อมลงอย่างรวดเร็ว.

การสร้างอารามและถาวรวัตถุอันเป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธองค์ เช่น สถูป พระบาทลักษณ์ ธรรมจักร พระไตรปิฎก ตลอดจนการปลุกต้นพระโพธิศรีถือว่าเป็นการมหากุศลเพราะเป็นวิธีการที่จะสืบอายุพระศาสนา. ในบรรดาทั้งหมดนี้การสร้างอารามถือว่าสำคัญที่สุด เพราะเป็นการสร้างถาวรวัตถุทั้งภูมิที่ปฏิบัติธรรมและสิ่งต่างๆ ที่เชื้อให้พระภิกษุได้ศึกษาพระปิฎกไตรและเจริญกรรมฐาน. การสร้างอารามเพื่อเป็นศูนย์กลางของชุมชนสงฆ์เกี่ยวข้องกับสิ่งต่อไปนี้.

การกลั่นนาที่ดินสร้างวัด

ประธานฝ่ายสงฆ์และฆราวาสดำเนินการขอพระราชทานที่ดิน (เพราะพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินแต่พระองค์เดียว) ที่เจ้าของกรรมสิทธิ์ประสงค์อุทิศให้เป็นที่ดินสร้างอารามและเป็นที่ดินธรณีสงฆ์ ซึ่งจะมีการประกาศกำหนดขอบเขตอย่างชัดเจน ตลอดจนรายละเอียดผลประโยชน์ต่างๆ ที่จะนำไปใช้อุปัฏฐากพระพุทธรูปประธาน พระภิกษุและการดูแลอารามในด้านต่างๆ. การกลั่นนาที่ดินและผลประโยชน์ทำให้เพิ่มเติมได้ เช่น วัดบูรพารามนั้นมีอยู่ก่อน เมื่อสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ ทรงสร้างมหาสถูปได้พระราชทานที่นา ๔๐๐ ไร่ เป็นต้น

การสร้างพระธาตุเจดีย์ การปลูกพระศรีมหาโพธิ์ และอื่นๆ

องค์ประกอบที่สำคัญที่สุดของวัดได้แก่ พระธาตุเจดีย์^{๑๓} ซึ่งเดิมสร้างในรูป

^{๑๓} คำว่า เจดีย์ แปลว่า ที่ทำให้รำลึกถึง

ของสถูปหรือเนินดินสูงเพื่อครอบพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์. การกราบไหว้พระธาตุเจดีย์จึงได้บุญเสมือนดังกราบไหว้พระพุทธเจ้าเอง. ในวัดอาจะมีพระเจดีย์หลายองค์ แต่พระมหาธาตุเจดีย์คือ พระเจดีย์หลวงของวัดนั้น. สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์โปรดให้ประดิษฐาน (สร้าง) พระมหาธาตุเจ้าขึ้นบรรจุพระบรมสารีริกธาตุสามขนาด ๓ องค์ (ในจารึกใช้ลักษณะนามว่า ตน). เรื่องเกี่ยวกับที่มาของพระธาตุ ๓ องค์นี้ค่อนข้างสับสน เพราะข้อมูลด้านภาษาไทยและภาษาบาลีไม่ตรงกันทีเดียวนัก.

	ด้านภาษาไทย	ด้านภาษาบาลี
พระธาตุองค์ใหญ่	ขนาด [เมล็ดถั่ว?] พรรณดั่งสังข์	ขนาดเมล็ดถั่วหัก มีสีดุจทองคำ พระญาณคัมภีรเถระและพระสังฆกรรมโชติपालเถระนำมาจากลังกา
พระธาตุองค์ราม	ขนาดข้าวสารสี พรรณดั่งแก้วผลึก พระญาณคัมภีรเถระนำมาจากลังกา	มีสีดั่งแก้วผลึกและดั่งสังข์ที่ขัดแล้ว นำมาจากลังกา
พระธาตุองค์เล็ก	ขนาดเท่าเมล็ดผักกาด พรรณดั่งพิกุล	เท่าเมล็ดพันธุ์ผักกาด มีสีดั่งดอกพิกุล นำมาจากลังกา

เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบข้อมูลในตารางข้างบน จะเห็นว่า โดยทั่วไปแล้วผู้จดความภาษาบาลีมักจะแต่งเติมเสริมความเข้าไปมากและบางครั้งความก็ขัดแย้งกันเองโดยไม่ได้ตรวจสอบ. จารึกวัดอโศการามเริ่มต้นความด้วยสรพนามบุรุษที่ ๓ แต่ถึงตอนจบกลับใช้สรพนามบุรุษที่ ๑. ในที่นี้มีประเด็นประวัติศาสตร์ให้ถกเถียงกัน คือ ในด้านภาษาไทย กล่าวว่า “พระธาตุตนหนึ่งสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชบรมหาราชให้พายในเมืองสุโขทัย” มีผู้รู้ส่วนใหญ่เชื่อว่า พาย ต้องอ่านว่า พ่าย ซึ่งในภาษาไทยโบราณแปลว่า แพ้ (ส่วนคำว่า แพ้ แปลว่า ชนะ) แต่เมื่อพิจารณาดูในด้านภาษาบาลีคำที่ใช้แปล “ให้พายในเมืองสุโขทัย” ก็คือ “ธาริเก สุโขทเย” นั้นหมายความว่า พาย เป็นคำไทโบราณที่มีความหมายว่า “ตั้ง วาง

ประดิษฐาน” เพราะฉะนั้น ประโยคที่เป็นปัญหาจะต้องแบ่งวรรคตอนให้ถูกต้องนี้

“พระธาตุตนหนึ่ง // [ครั้ง]สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชบรมหาราช // ให้
พายในเมืองสุโขทัย”

ข้อเท็จจริงก็คือว่า สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ คงไม่ให้คนเขียน
รายงานว่า พระสวามีไปรบแพ้มหาราชมาแน่นอน และในความเป็นจริงจะมารบกัน
“พาย” หรือ “แพ” ในเมืองสุโขทัยไม่ได้

สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ ทรงสร้างมหาธาตุเจดีย์ขึ้นเพื่อนำ
พระธาตุทั้งสามองค์ที่อ้างว่าได้มาจากลังกาบรรจุในครรรพธาตุส่วนพระองค์.
นอกจากทรงสร้างพระสถูปแล้ว ยังได้ทรงให้ปลูกพระโพธิ์ศรีที่นำมาจากกิ่งด้านทิศ
ใต้ของต้นพระโพธิ์ศรีที่ลังกา กับทรงให้สร้างถาวรวัตถุ เช่น โบสถ์ วิหาร สะพาน
และปลูกต้นไม้านาพรรณเพื่อให้เป็นสมเป็นอาราม “ที่อันรื่นรมย์”

การอุทิศครัวเรือนไพร่เป็นข้าวัดและการอุทิศสินและสิ่งของแก่วัด

ในการสร้างอารามใหม่แต่ละครั้ง ประธานผู้สร้างต้องประกาศว่าอุทิศไพร่
หรือทาสเป็นข้าวัดไว้จำนวนกี่ครัวหรือกี่คน เพื่อทำหน้าที่รับใช้พระภิกษุและกระทำ
กิจต่างๆ ทั่วไปในวัด. นอกจากนี้ ยังมีการอุทิศสินโดยระบุจำนวน เช่น สมเด็จพระ
ราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ พระราชทานสินหนึ่งล้านเบี้ย เป็นต้น พร้อมกับสิ่งของ
จำเป็นสำหรับพระภิกษุ เช่น ผ้าห่มสังฆวัฏฏ์ ภัตตาหารชั้นดี และบาตร ๑๐๐ ใบ. ในการ
บำเพ็ญมหาทานฉลองพระมหาสถูป สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ ได้
พระราชทานสิ่งของอีกเป็นจำนวนมาก กล่าวคือ จีวรบาตร ผ้าเท้าและที่นอน อย่าง
ละ ๓๓/๐ ไร่ รวมเป็นทานทั้งหมด ๓๕๐ ล้านเบี้ย. เนื่องจากข้าวัดมีสถานภาพ
พิเศษตัดขาดจากพันธะทางบ้านเมือง เช่น การถูกเรียกเกณฑ์แรงงาน การประกาศ
จำนวนและชื่อข้า วัดไว้เป็นสิ่งจำเป็นเพื่อป้องกันการบังคับยักย้ายข้าวัดไปเป็นไพร่
หลวงหรือไพร่สม และจะทำให้ขาดคนช่วยทำงานในอาราม.

๒.๕.๒ พิธีกรรมฉลองบูรพาราม

การสร้างพระมหาธาตุเจดีย์เสร็จภายในปีหนึ่งแล้วจึงมีการฉลองอาราม.
เมื่อศึกษาข้อมูลจากจารึกวัดบูรพารามและวัดอโศการามประกอบกันแล้ว สมเด็จพระ

พระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ ทรงปฏิบัติตามทำเนียบประเพณีดังนี้.

๑ ถวายพระปฏิภาณไตรที่ลำดับแล้วถ้วนสำหรับ

๒ แต่งตั้งพระเทวมงคลเป็นพระธรรมกรรมกะ (นักเทศก์) ตรงกับธรรมกถึก
ในจารึกวัดอโศการาม

๓ แต่งตั้งพระอินทโฆสราชบัณฑิตเป็นพระปาสิตติยะ (นักสวดบาลี) ตรงกับ
สมวัตธรรมตนในจารึกวัดอโศการาม

๔ อุปสมบทพระภิกษุใหม่ ๒๐ รูปและบรรพชาเณร ๓๐ รูป

๕ พระราชทานไพร่ไว้ดูแลวัด ๒๐๐ คน ที่นา ๔๐๐ วาและข้าวเปลือก
ประจำปี เปี้ย ๑ ล้าน ผ้าห่มสังฆ์ ผ้าภิกษา บาตร ๒๐๐ ใบแก่พระภิกษุในวัด มี
พระสารีบุตรปิยทัสสะ พระจันทิกกุญยะ และพระพุทฺธपालสิริวังสระรับ

๖ ทรงบำเพ็ญมหาทานด้วย จีวรบาตร ไม้เท้าและที่นอน เป็นต้น อย่างละ
๓๐๐ ทรัพย์อีกต่างหาก ๓๕๐ ล้าน เพื่อถวายแด่พระสลิสรานันทเถระ ผู้เป็น
ประมุข (เจ้าวัด) พระภิกษุ ๑๑๓ รูป และพระติโลกติลกรัตนสีลคันธารวาสีธรรม
กิตติสังฆราชมหาสมาณะ ผู้ซึ่งเป็นคิษย์เอกของพระสมณินทัสสเถระแห่งบูรพาราม

ข้อมูลที่ว่า สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ ทรงถวายสิ่งของแด่
พระติโลกติลกรัตนสีลคันธารวาสีธรรมกิตติสังฆราชมหาสมาณะ นับว่าน่าสนใจเป็น
พิเศษโดยเฉพาะข้อที่ว่า ท่านเป็นคิษย์เอกของพระสมณินทัสสเถระแห่งบูรพาราม

พระติโลกติลกรัตนสีลคันธารวาสีธรรมกิตติสังฆราชมหาสมาณะรูปนี้ก็คือ
พระบรมครูติโลกติลกรัตนสีลคันธารวาสีธรรมกิตติสังฆราชสังฆปริณายก เจ้าหน
วัดป่าแดง. ตามประวัติที่ปรากฏในจารึกวัดป่าแดง ท่านได้บวชครั้งแรกในหน
คามวาสีเมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๑๘๘๖ และต่อมาได้เปลี่ยนมาบวชในหน
อรัญวาสีเมื่อวันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๑๙๐๐ หลังจากบวชในหนป่าแดงมานาน
๑๔ ปีเต็มโดยได้เป็นคิษย์ของพระมหากัลยาณเถระเจ้าอารามวัดป่าแดง จนถึงปี
พ.ศ. ๑๙๐๔ พระมหากัลยาณเถระถึงแก่มรณภาพ สมเด็จพระธรรมราชาธิราชที่
๑ จึงแต่งตั้งท่านไว้ในที่เจ้าอาวาสแทน. ข้อมูลที่ว่า พระบรมครูติโลกฯ เป็นคิษย์เอก

ของพระสมณินทสเถระแห่งบูรพาราม แสดงว่า ท่านได้บวชอยู่ที่วัดบูรพารามมา แต่เดิมก่อนที่จะบวชใหม่ในहनอร์ญวาสี และชวนให้สันนิษฐานว่า วัดบูรพาราม น่าจะเป็นวัดในสายอรญวาสี ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเมือง ถ้าไม่อยู่ในตัวเมือง ก็จะไม่ห่างจากตัวเมืองมากนัก. แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า วัดที่เรียกด้วยชื่อ ปัจจุบันเป็นอย่างอื่นวัดใดคือวัดบูรพารามกันแน่

๒.๖ สรุป

จารึกวัดบูรพารามเป็นจารึกที่สำคัญที่สุดหลักหนึ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์สุโขทัย เพราะมีเนื้อหาเกี่ยวกับพระราชประวัติของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ และพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์อัครราชมเหสีเทพยธรณีดิลกรัตนบพิตรเป็นเจ้าในด้านการพระศาสนา. แม้เนื้อหาความด้านภาษาไทยจะไม่สมบูรณ์และความในด้านภาษาบาลีมีข้อให้สงสัยมาก แต่เมื่อวิเคราะห์เนื้อหาโดยอาศัยหลักฐานเอกสารร่วมสมัยอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จารึกวัดอโศการาม เอกสารจีน “หมิงสี่ลู่” และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ทำให้จำลองสภาพเหตุการณ์ทางการเมืองก่อนและระหว่างรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ได้อย่างมั่นใจมากขึ้น.

ในสมัยของพระองค์ สุโขทัยกลับเป็นรัฐเอกราชและฟื้นตัวขึ้นอีกครั้งหนึ่ง สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ไม่เพียงแต่ทรงรักษาดินแดนที่เป็นแกนของอาณาจักรสุโขทัยไว้ได้ หากยังทรงอ้างว่ามีพระราชอำนาจเหนือรัฐมณฑลต่างๆ อย่างค่อนข้างกว้างขวาง. คำกล่าวอ้างอาจเป็นผลมาจากการที่พระองค์มีบทบาทยิ่งกว่ากษัตริย์สุโขทัยพระองค์อื่นๆ ในเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับเพื่อนบ้านโดยเฉพาะ ล้าน เชียงใหม่ เชียงราย และญวนนานที่อยู่ห่างออกไป. พระองค์อาจมีส่วนในการช่วยให้ราชสำนักจिनยอมรับเจ้าผู้กุมกามในฐานะเจ้าเมืองเชียงรายได้รับรองให้แยกจากเชียงใหม่ (ไปป่าเตี้ยน). อย่างน้อย คณะทูตชุดหนึ่งที่ส่งไปเมืองหลวงจินทำหน้าที่เป็นทูตทั้งของสุโขทัยและเชียงรายได้.

ในความเป็นจริงแล้ว เราได้เรียนรู้เรื่องราวของสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ ที่มีตัวตนจริงในประวัติศาสตร์จากจารึกวัดบูรพารามนี้มากกว่าเอกสาร

อื่นๆ ภาพลักษณ์ของพระนางคือ ภาพ “พระแม่ของแผ่นดิน” และ “อัครราชเทวี
นักบุญ” สิ่งที่สำคัญมากอีกประการหนึ่งคือ การได้เรียนรู้บทบาทอันยิ่งใหญ่
ของขัตติยนาารีในประวัติศาสตร์สุโขทัย. สมเด็จพระธรรมราชาเมธาทรงอยู่เคียงข้าง
สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓ ในการรื้อฟื้นความเป็นเอกภาพของสุโขทัยขึ้น
ใหม่ ในขณะที่สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ฯ ทรงอิสริยยศสูงสุดเท่าที่พบใน
เอกสารประวัติศาสตร์สุโขทัย ด้วยคุณงามความดีที่ทรงได้ช่วยทำนุบำรุงพระพุทธ
ศาสนา. เรื่องราวเกี่ยวกับการบำเพ็ญพระราชกุศลที่ปรากฏในจารึกวัดบูรพาราม
ยังมีประโยชน์อย่างยิ่งต่อการเรียนรู้คติความเชื่อ ค่านิยม ประเพณีและพิธีกรรม
ของสังคมไทยสมัยสุโขทัยที่ยังสืบเนื่องมาถึงสมัยหลัง.

๓ สารวิพากษ์
จารีกวดบุรพาราม
ด้าน ๑
ภาษาไทย

๑ /๐/ นมศรีตริตร์ตัน(สุดสูง)มงคลโลดอรปรมาณ (ศ)ักราช ๗/๓๐ ทัด วอก นกัสดัร
อาษาฒ

/๐/ นมศรีตริตร์ตันสุด^{๑๙} สุกม้งคโลตร^{๑๙} ประมาณ^{๒๐} คักราช ๗/๓๐^{๒๑} ทัด^{๒๒}
วอกนักษัตร อาษาฒ

๒ มาส สัมหา(ธรรมราชาธิราชไค)เสตจเสวย(สวรร)ชาตคลาตมาโตรทอรแม่นาม
กอร

มาส^{๒๓} สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้เสด็จเสวยสวรรคชาติ คลาตมาต
โรทร^{๒๔} แม่นามกร

^{๑๙} สุด ได้สดับแล้ว

^{๑๙} สุกม้งคโลตร มาจาก สุก + มงคล + อุตฺร แปลว่า อันเป็นมงคลยิ่งเหนืออื่นใด

^{๒๐} ประมาณ แปลว่า ‘กำหนดได้’

^{๒๑} คักราช ๗/๓๐ ตรงกับ จุลศักราช ๗/๓๐ หรือ ค.ศ. ๑๓๖๘ หรือ พ.ศ. ๑๙๑๑ (ตาม
เกณฑ์ปัจจุบัน)

^{๒๒} ทัด แปลว่า ‘ครบ’, ‘บริบูรณ์’, ‘พอดี’

^{๒๓} อาษาฒมาส เป็นชื่อเดือนทางจันทรคติในลำดับที่ ๘

^{๒๔} มาตโรทร มาจาก มาตุ + อุตฺร ควรเป็น มาตโวทร แต่ในที่นี้ลงอาคม ร ซึ่งอยู่ในเศษ

๓ วาส์เดจพระศรีธรรม(ราชมาดา)พระกัณ(โล)งทาน คนทา(น)มีอายุได้สิบหกเขา
ทรง

ว่า สมเด็จพระศรีธรรมราชมาดา พระกัณโล^{๒๕} ทาน ครั้นท่านมีอายุได้สิบ
หกขว^{๒๖} ทรง

๔ ตรูปโณมพรรณาภาจบสรรพกลาสาตร ปราชญ์แกวหาน(ชา)ญใน(มูรตม)
รณรงต

ต่อ^{๒๓} รูปโณมพรรณา^{๒๔} จบสรรพกลาสาตร^{๒๕} ปราชญ์แกลัวหาญ
ชาญในมูรตมรณงค์^{๓๐}

๕ พระองค์ทานกลอยไค(ขึ้น)เสวยราชเปนพรญาพานในปกเลื่องเนื่องทังป

วรรคเช่น ว แทนกันได้

^{๒๕} พระกัณโล (เขมร) แปลว่า ‘พระราชมาดา’ บางครั้งเขียนว่า ‘กรรโลง’ เช่นในจารึก
หลักที่ ๔๖ หรือ จารึกวัดตาเธรซึ่งหนึ่ง และหลักที่ ๗๘ หรือจารึกวิหารวัดพระธาตุลำปาง
หลวง

^{๒๖} เข้า/ขว แปลว่า ‘ปี’

^{๒๓} ต่อ (เขมร) ในที่นี้แปลว่า ‘เจริญวัยขึ้น’

^{๒๔} พรรณาภา แปลว่า ผิวงามผ่อง

^{๒๕} กลาสาตร เป็นชื่อคัมภีร์สันสกฤตของนักปราชญ์วิชาศิลปะ อย่างไรก็ตาม คำว่า กลา
แปลว่า ‘ศิลปะทั้ง ๖๔แขนง’ ดังนั้น กลาสาตรจึงหมายถึง ‘ศาสตร์ว่าด้วยศิลปะทั้งหลาย’
ได้ ดู Sir Monier Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, 1899, p. 261

^{๓๐} มูรตมรณงค์ มาจาก มูรต (สันส.) = ‘เป็นยอด’ + รณรงค (สันส.) = ‘สนามรบ’, ‘ยุทธ
ภูมิ’ ดังนั้นคำนี้จึงหมายถึง ‘ความรู้ในเรื่องการรบเป็นยอด’ หรือตรงกับคำว่า พิชัยสงคราม
ที่ใช้ในสมัยหลัง

พระองค์ท่านกลอย^{๓๑} ได้ขึ้นเสวยราชย์เป็นพระยาผ่าน^{๓๒} ในปก^{๓๓} เลื่อง^{๓๔}
 เนื่องทั้ง^{๓๕} ป

๖ กเขม (คน)เต็มสมบูรณ์(สามสิบ)แปดเขา เขา(ศ)ักราชเจตรอยหา (สิบ) แปดกลาย
 ทานใด

กเขม^{๓๖} ครั้นเต็มสมบูรณ์สามสิบแปดข้าว เข้าศักราชเจ็ดร้อยห้าสิบแปด^{๓๗}
 กลาย^{๓๘} ท่านได้

๗ ปราบดทั้งปกการชาวตานห (นตั้น) ถึงฝั่งของ . . . ตวันออกคอง.....

ปราบด^{๓๙} ทั้งปกการ^{๔๐} ชาว^{๔๑} ด้านหนตั้น^{๔๒} ถึงฝั่งของ^{๔๓} . . . ตะวันออก

^{๓๑} กลอย = ‘ถัดนั้น’, ‘ต่อจากนั้น’

^{๓๒} ปกครอง

^{๓๓} ปก แปลว่า ‘แวนแคว้น’ (เช่นในจารึกหลักที่ ๑๐๔ ใช้คำว่า ‘เจ้าปก เจ้าแคว้น’) หรือ
 แปลว่า ‘รัฐ’ เช่นในบรรทัดที่ ๑๖ ของด้าน ๒ ของจารึกวัดบูรพารามนี้ ใช้คำบาลีว่า การรณรัฐ
 สำหรับแปลคำว่า ปกการ ซึ่งอยู่ในบรรทัดที่ ๗ ของด้านที่ ๑

^{๓๔} เลื่อง หมายถึง ‘ชาวเลื่อง’ ในบรรทัดที่ ๑๒ ด้านที่ ๑ ของจารึกหลักที่ ๔๕ ได้กล่าวว่า
 บรรพบุรุษของราชวงศ์สุโขทัย เป็นชาวเลื่อง ใน พงศาวดารล้านช้าง บริเฉที่ ๒ เล่าตำนาน
 ว่า ไทยเลื่อง หรือ ไทยเลื่อง เป็นชนกลุ่มหนึ่งในสามที่ปู่ยางเชิงใช้เหล็กเจาะทะลุให้ไหลออกมา
 จากน้ำเต้า. (ดู **ประชุมพงศาวดาร**, เล่มที่ ๒, ฉบับจุลศักราช, พ.ศ. ๒๕๐๖, หน้า ๑๓๙)

^{๓๕} เนื่องทั้ง ตรงกับ เนื่องทั้ง เนื่อง แปลว่า ต่อไปถึง รวมทั้ง

^{๓๖} เขม คงหมายถึง ‘ชาวเขม’ ตามความเข้าใจทั่วไปหมายถึง เชียงตุง ซึ่งมีคัมภีรนามว่า
 เขมรัฐ หรือ รัฐของชาวเขม

^{๓๗} ศักราชเจ็ดร้อยห้าสิบแปด = จุลศักราช ๗๕๘ ตรงกับ ค.ศ. ๑๓๙๖ หรือ พ.ศ. ๑๙๓๙

^{๓๘} กลาย แปลว่า ‘กลับไป’, ‘กลับออกไป’

^{๓๙} ปราบด (สันส. ปฺราปฺต) แปลว่า ‘ถึงแล้ว’, ‘ได้แล้ว’

^{๔๐} ปกการ แปลว่า ‘แวนคว้น/รัฐชาวการ’ คือ ‘รัฐน่าน’

^{๔๑} ชาว น่าจะเป็น ชาว หรือ เช่า ซึ่งเป็นชื่อหนึ่งของหลวงพระบาง ในขณะเดียวกัน ชาว
 อาจมาจาก ขวาก็ได้ แต่เขียนให้ลงเสียงสัมผัสร้าย

^{๔๒} ด้านหนตั้น แปลว่า ‘ด้านทิศเหนือ’

^{๔๓} ถึงฝั่งของ = ‘ถึงฝั่งแม่น้ำโขง’

คุง^{๔๔}

๘ เปื่องตวันตักเทาเมืองฉอดรอตแดนพล้เปื่องขางตวันหนอ (อก) รอตถึง (ลู่)
เปื่องตวันตักเทาเมืองฉอด รอต^{๔๕} แดนพล^{๔๖} เปื่องข้าง^{๔๗} ตะวันหนอก
รอตถึงลุม

๙ (บาจาย) รอตสายยโส(ธอรเปื่อง) ขางหนอตุอรลุนครอ (ไท)... รอตริด ...
ชยงดงช

บาจาย รอตสาย^{๔๘} ยโสธร เปื่องข้างหนอตุอรลุนครไท รอตริด ...
เชียงดง เชี-

๑๐ (ยง)ทอง นองดวัยทาวพรวณาศานูทิศมาไหวยคลั ครั้นถึงสกราชเจตรอยเ
ยงทอง นองดวัยทาวพระยาทิศานุทิศ มาไหว้คลั ครั้นถึงศักราชเจ็ดร้อยเ

๑๑ จดลืบเขานลูนกัสดัร (กลา) ยทานเสวยสวรคคลาไลยไคลคลาตราขลัปดัดดีลู่
ศักราชเจตร

เจ็ดลืบ[เอ็ด]^{๔๙} เขานลูนกัษัตร กลายทานเสวยสวรคคัลย ไคลคลาตราข
สมบัติ ลุศักราชเจ็ดรั

๑๒ (อย)เจดลืบสิทดั มโรงนกัสดัรเคอิน(หา)ออกใหม่หาคำว้นพระหลับดีจึงสัเดจ
พระ

อยเจ็ดลืบสิ^{๕๐} ทัศ มะโรงนัษัตร เดือนห้าออกใหม่ห้าคำ^{๕๑} วันพฤษหัสบดี
จึงสมเด็จพระ

^{๔๔} คุง แปลว่า 'ตลอด', 'ไปถึง'

^{๔๕} รอต แปลว่า 'ถึง', 'ไปถึง'

^{๔๖} พล หมายถึงเมืองพื้นที่ห่างไปราว ๕๐ กิโลเมตรทางเหนือของเกาะตะมะ

^{๔๗} เปื่องข้าง ความหมายตรงกับ แจ่ง ในภาษาเหนือ แปลว่า เนียง

^{๔๘} สาย (เขมร) แปลว่า 'แพร่ไปถึง', 'กระจายออกไป', 'จด'

^{๔๙} เขียนไว้ว่า ศักราชเจ็ดร้อยเจ็ดลืบ หมายถึง จุลศักราช ๗๗๐ ตรงกับ ค.ศ. ๑๔๐๘ หรือ พ.ศ. ๑๙๕๑ เป็นปีชวด ต้องแก้เป็นจุลศักราช ๗๗๑ ตรงกับ ค.ศ. ๑๔๐๙ หรือ พ.ศ. ๑๙๕๒ โดยเติมคำว่า "เอ็ด" เข้าไปเพื่อให้ตรงกับปีฉลูและตรงกับที่ระบุไว้ในภาคภาษาบาลี

^{๕๐} ศักราชเจ็ดร้อยเจ็ดลืบสิ หมายถึง จุลศักราช ๗๗๔ ตรงกับ ค.ศ. ๑๔๑๒ หรือ พ.ศ. ๑๙๕๕

^{๕๑} ออกใหม่ห้าคำ = ขึ้น ๕ คำ

- ๑๓ (รา)ชเทวีศรีจุฬาลักษณ์อัครราชมหิศิเทพยธรณีดิถีรัตนบพิตรเปนเจ้าผู้
 บาทบริ
**ราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์อัครราชมหิศิเทพยธรณีดิถีรัตนบพิตรเป็นเจ้า ผู้
 เป็นบาทบริ**
- ๑๔ จาริกการตันชายาแด่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เกาปรดวยปญฺจพิทกัลยาณีย
 มีติ
**จาริการตันชายาแด่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช กอปรด้วยปญฺจพิ
 ทกัลยาณิมิติ**
- ๑๕ (ล)พิริย(ปรี)ชาดํกลใจหมั่นในพระชินสา(สนา) มีลูกผู้หนึ่งขึ้นเปนพรญาชีส้เดจราม
 ราชธา
**ลพิริยะ^{๕๒} ปรีชาดํกลใจหมั่น^{๕๓} ในพระชินศาสนา มีลูกผู้หนึ่งขึ้นเป็นพระ
 ยา^{๕๔} ชื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช**
- ๑๖ (บรม)นารถบุตร ๐ มีพระนุชตนหนึ่งโสด(ตนชีสรีธรร)มาโสกราช จึงประดิสธาพระ
 มหาธา
**บรมนารถบุตร ๐ มีพระนุชตนหนึ่งโสด^{๕๕} ตนชื่อศรีธรรมาโสกราช จึง
 ประดิสธาพระมหาธา**
- ๑๗ ตุเจ้าในบุรพารามนี้ พ(ระธา)ตุต(นหนึ่งส้เดจพระ)มหาธรรมราชาธิราชรบ
 มหาราชให้พ่าย
**ตุเจ้า^{๕๖} ในบุรพารามนี้ พระธาตุตคนหนึ่ง สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช
 รบมหาราชให้พ่าย^{๕๗}**
- ๑๘ (ในเมืองสุโขไทย) พระธาตุเจ้า(ตน)_____ มีพรรณ(ดงสังข) พระธาตุ (เจ้าส)

^{๕๒} พิริยะ = กำลัง ความเพียร

^{๕๓} ดํากลใจหมั่น = ‘ตั้งใจหมั่น’

^{๕๔} ขึ้นเป็นพระยา = ‘ขึ้นเป็นกษัตริย์’

^{๕๕} โสด = ‘หนึ่ง’, ‘เดียว’, ‘อีกประการหนึ่ง’

^{๕๖} พระมหาธาตุเจ้า ในภาคบาลีด้านที่ ๒ ระบุชัดเจนว่า มี ๓ องค์

^{๕๗} พ่าย แปลว่า แพ้

ในเมืองสุโขทัย พระธาตุเจ้าตนหนึ่ง[ใหญ่]มีพรรณ^{๕๘} ดังสังข์ พระธาตุเจ้าส

๑๙ องตน[โสด]ญ(ง)มี พระ(ธาตุ)เจ้า _____ ตนหนึ่งญาณ(คัมภี)รเอามาแต่ ลังกา

องตนโสดยังมี พระธาตุเจ้า _____ ตนหนึ่งญาณคัมภีรเอามาแต่ลังกา

๒๐ (ทวีป) ตนหนึ่ง(ราม)เทาเขาสา(น)สาสี (มีพรรณดงแก้ว)ผลึก ตนหนึ่งนัยเทา
พนักกักาดมีพรรณ

ทวีป ตนหนึ่งราม^{๕๙} เทาข้าวสารสาสี^{๖๐} มีพรรณดงแก้วผลึก^{๖๑} ตนหนึ่งน้อย
เทापันธุ์ผักกาดมีพรรณ

๒๑ (ด)งพิกุล ทานกลายมาปร (ดิสธา) _____ ถึงที่เสร็จแล้วบริบูรณ์ ทังพระม
ดงพิกุล ทานกลายมาประดิษฐา[น] _____ ถึงที่เสร็จแล้วบริบูรณ์ทัง
พระม

๒๒ (หามณดป) เจตียอันพิศาล (พระพิหารพระ)อุโบสถพระมหาโพธิอันมาแต่ [ลูก]
(ท)กั

หามณทปเจตียอันพิศาล พระพิหาร พระอุโบสถ พระมหาโพธิ อันมาแต่
ลูกทัก

๒๓ (ชิน)สาขา แล้วทานกลอย(บวสคนทงหลาย)ไหเปนภิก(กุ) _____
ชินสาขา แล้วทานกลอยบวสคนทงหลายให้เป็นภิกษุ _____

๒๔ ทงหลายไถญี่สิบ . ๙. _____ สัมบูรณ์ _____ (น)กั สัตว์
ทงหลายไถยี่สิบ . ๙. _____ สมบูรณ์ _____ นักษัตร์

๒๕ .ศักราชเจดรอยเจด(ลีปหาซี) น _____ (สายน)น
.ศักราชเจ็ดร้อยเจ็ดสิบห้า^{๖๒} ขึ้น _____ สายน

๒๖ . (ซี)ปา ไตรย _____ กบอาจารย์ทงไตรยปิฎก _____

๕๘ พรรณ แปลว่า สี

๕๙ ราม แปลว่า ขนาดกลาง

๖๐ ในจารึกหลักที่ ๙๓ (จารึกวัดอโศการาม) เขียนว่า “องค์หนึ่งรามเทาเมล็ดข้าวสารหักเค
รึง”

๖๑ ในจารึกหลักที่ ๙๓ (จารึกวัดอโศการาม) เขียนว่า พรรณดงแก้วผลึกรัตน

๖๒ ศักราชเจ็ดร้อยสิบห้า หมายถึง จุลศักราช ๗๗๕ ตรงกับ ค.ศ. ๑๔๑๓ หรือ พ.ศ.

๑๙๕๖

สงฆ์ทรงธ

. ชื่อบา ไตรย _____ กับอาจารย์ผู้ทรงไตรปิฎก _____

สงฆ์ทรงธ

๒๓/ รรอนันไส _____ มงคล _____ . . . (ธ) รรม . . วนวาสดวย (สืลว)

รรมนันไส _____ มงคล _____ . . . ธรรม . . วนวาสด้วยศีลว

๒๔/ ตธรรม _____ (ปรี)ติปราตมทยชีอินท(โฆ)รสรราชบณัฑิตทานปรดิสภา

ตธรรม _____ ปรีติปราโมทย์ชีอินทโฆรสรราชบณัฑิต ทานประดิษฐา

๒๕/ พระ(เจตีย) _____ นายภ. ผู้นึงชีบา(สารช)ต์ ผู้นึงชีบา(ไปริย)

พระเจตีย _____ นายภ. ผู้นึงชีบาสารชตะ ผู้นึงชีบา
ไปริยะ _____

๓๐/ _____ บาตร _____ แลวันแล _____

_____ บาตร _____ แลวันแล _____

๓๑/ _____ (จ้ง) หนั ย . . ย..อน . . รอยไร เปนเขา (หาสิบ)

กว[ยน]

_____ จ้งหนั ย . . ย . . อน . . ร้อยไรเป็นข้าวห้าสิบ

เกวียน

๓๒/ _____ อนั ไหเปน อา รในวัดนี้

_____ อันให้เป็น อา รในวัดนี้

๓๓/ _____ กรยาทานทง (หลาย)

_____ กระยาทานทงหลาย

๓๔/ _____ ทงพระทาน _____ เถรในวัด (บุรพาราม)

_____ ทงพระทาน _____ เถรในวัดบุรพาราม

๓๕/ _____ มหาเถรเจาตนนึ่งมีนาม (กอร) ชีพระ

_____ มหาเถรเจ้าตนนึ่งมีนามกรชื่อพระ

๓๖/ มหาอานนท _____

มหาอานนท _____

๓๗/ คนธนวนาส _____ สวามีแต่ศรีสชंनाไ (ลยมา) ปรดิสภา นี้

คัณธนวนาส _____ สวามีแต่ศรีสชंनाลัยมาปรดิสภา นี้

๔๐ จารึกวัดบูรพาราม

๓๘ ใช้แต่สมเด็จพระราชเทวี _____ (โสภ) มาดาตนประดิษฐาพรสญูป (พระ
พุทธรูป) (เจดีย์)

**ใช้แต่สมเด็จพระราชเทวี _____ โสภมาดา ตนประดิษฐาพรสญูป
พระพุทธรูปเจดีย์**

๓๙ ในสถานบูรพาราม(ดย)ว(นิทานปร)ดิสถในวัดอโศการาม สเด็จพระ
รามราชา

**. ในสถานบูรพารามเดียนี่ ท่านประดิษฐาในวัดอโศการาม
สมเด็จพระรามราชา**

๔๐ (ประดิษฐา)ระในวัดศีล [วิสุทธาวาส] สเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเสด็จเสวยพระ
ผนวชบวส

**ประดิษฐาพระ^{๖๓} ในวัดศีลวิสุทธาวาส สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเสด็จ
เสวยพระผนวช^{๖๔}**

๔๑ (ทำ)กรรมในท่งไชย (โสด) _____ ท่งในวัดเฝ้าปูพญาพอกทาน (ก)
เถิงที่

**ทำกรรมในท่งไชย^{๖๕} โสด _____ ท่งในวัดเฝ้าปูพระยาพอก
ท่านก็เถิงที่**

๔๒ แลวรรับ _____ เสนาวาส แต่สมเด็จพระราชเทวีเจ้ากระทำพระทาน

แล้วสรรพ _____ เสนาวาส แต่สมเด็จพระราชเทวีเจ้ากระทำพระทาน

๔๓ _____ พินารอน์ฉลอง _____ ท่งหลายมีผลกัดีสินพระราชทาน
ท่งสิน

**_____ พินารอน์ฉลอง _____ ท่งหลายมีผลกัดีสิน^{๖๖} พระราช
ทานท่งสิน**

๔๔ รยาการท่งสินอน์เปนกบ้เขาจ้งหน้คณนาไดพน้ลารโดยอน์ตั้งวามลานิสงคด้ง

๖๓ พระ หมายถึง พระพุทธรูป

๖๔ จารึกหลักที่ ๙๓ หรือจารึกวัดอโศการาม บรรทัด ๓๒ ด้านที่ ๑ ว่า ‘พ่อยุ่หัวเสด็จเสวย
พระผนวชบวช’

๖๕ ท่งไชย - ท่งชัย

๖๖ สิน = ทรัพย์สิน

นี้

ระยาการ^{๖๗} ทั้งสินอันเป็นกับข้าวจ้งหันคณนาได้พันล้าน^{๖๘} โดยอันตั้งว่า
ผลานิสงส์ดังนี้ สม

๔๕ เ็จพระราชเทวีเจ้าทาทาน (แสงแสง) กลับนา (ผล) เปนโกฏฐาส บุนนโจะไป
แกสเดจม

เด็จพระราชเทวีเจ้าทาทานแสงแสง^{๖๙} กลับนาผลเป็นโกฏฐาส^{๗๐} บุนน
เฉพาะไปแกสมเดจม

๔๖ หาธรรมราชาธิราชผู้เปนภักฎาธิบดี^{๗๑} แกสมเด็จพระศรีธรรมราชมาดา
พระญา

หาธรรมราชาธิราชผู้เป็นภักฎาธิบดี^{๗๑} แกสมเด็จพระศรีธรรมราชมาดา
สมเดจปู่พระยา

๔๗ พอกอกแมออกทาทาน (อี)กญาติ _____ จง(ให้พ)น้ทุกขภยนี้
พอกอกแมออกทาทาน อีกญาติ _____ จงให้พันทุกขภยนี้

๔๘ ตรายแดให้ไต่ลู่แกสข _____ อำนาจพระราชกุศล (นี้) ๐ มา
ตราช้างสเด็จพระรา

ตราย แต่ให้ไต่ลู่แกสข _____ อำนาจพระราชกุศลนี้ ๐ มาตรา
หนึ่ง^{๗๒} สมเด็จพระรา

๔๙ ขเทวีเจ้าทาทานยังกล่าว _____ พ

ขเทวีเจ้า ทาทานยังกล่าว _____ พ

๕๐ รญาสามนตราขตนใด (ชิน) _____ (ชินเสวย) ราชเปนทาวเป

ระยาสามนตราขตนใดขึ้น _____ ขึ้นเสวยราชย์เป็นท้าวเป-

๕๑ (นพ)รญาในเมืองสุโข(ไทย) _____ ตงมัญญาให้ถอยจข

^{๖๗} กระยาการ = ‘เครื่องของถวาย’

^{๖๘} พันล้าน หมายถึง มูลค่าพันล้านเปี้ย

^{๖๙} แสงแสง = ‘ตั้งใจ’, ‘มีเจตนา’

^{๗๐} โกฏฐาส แปลว่า ‘ส่วน’

^{๗๑} คำที่ลบเลือนไปนี้น่าจะเป็น ภักฎาธิบดี แปลว่า ‘สวามีผู้เป็นใหญ่’

^{๗๒} มาตราหนึ่ง = ‘อีกประการหนึ่ง’

นพระยาในเมืองสุโขทัย _____ ตั้งมั่น อย่าให้ถอยจูงชั่ว

๕๒ (พ)ระราชเทวี _____ ทานทั้งหลาย

. พระราชเทวี _____ ทานทั้งหลาย

๕๓ _____ กชอ (ย) _____

_____ กช้วย _____

๕๔ _____ _____

_____ _____

๕๕ _____ . นี้

_____ . นี้

ด้านที่ ๒

ภาษาบาลี^{๓/๓}

๑	พุทฺโธ โลกาณุกมฺปิ ทสพฺลปวโร สพฺพสตุตฺตกาโม สมฺพุทฺโธ พุร
๒	หฺมโสมฺโส ปรมสฺสขทตฺต นนฺตณฺณนาตุโล โย ชิตฺวา มารํ สเสนํ สุขน
๓	รมหิโต ปตฺตสพฺพณฺณภาวสํสํสโรสมาตรนฺโต น (รปฺปํ) อิกเร ฅมฺมนาวานเมตํ
๔	ฅมฺโม สมฺพุทฺธฅมฺเมเน นิรยภยหโตปายทุกฺขา สุจํโร คณาคนฺธเหหิ เส
๕	ภูริสฺส มุณิคุณสฺสรเต ปาปฺพนฺโต วิราคํ สิบโป สิบเปหิ เสฏฺฐจฺจ ภวทุกฺขนิห
๖	โต สพฺพสฺสขาวหาติ สตุถารรา จินฺนปณฺณติมรฺรปวโร ฅมฺมเสฏฺฐจํ นมามิ สํโฆ
๗	โมหนฺธํ หนฺตฺวา มุณฺีวจนคฺโท นาถนาถิ คุณฺทฺโธ มาเนนฺโต พุทฺธฅมฺเม สกม
๘	มนามิโต สีสปณฺณชิวาโส ปุณฺณ ญฺนนํ ปุณฺณเวเขตฺตํ ทสกุสฺสปลถมฺมจํารํ ค
๙	โต โย ชาตานํ ทกฺขิณฺณโย ทสพฺลตฺนุโข สํฆ (เสฏฺฐจํ) มนามิ นุจําริ (ยา) ภูมิ
๑๐	โมลียา สเทวียมํ กตํ สุโขทเยอิสฺสรียา สํฆมาตาย เทวียา
๑๑	กปิวสฺเส สกราเช สตุตฺสเต จ ตีสเก อาสาธมาเส จ มหาฅมฺมราชาธิ
๑๒	ราชโก สิริยวฺหสฺส รณฺโเบ โส ปิตุ อคฺคฺมเหสฺสียา สุริธมฺมราชมาตุยา

^{๓/๓} คำอ่านและแปล : นายชะเอม แก้วคล้ายและนายเกษียร มะปะโม

๑๓	โสมรพพา จ นิภมิ โสฬสวสโส สิบปานํ นิปผตตี ปาปุณิจโส ลหุ
๑๔	รชชภิเสโก จ รชชํ การเรสิ ฐปติ วิชชิตะ ขตติยคุเค จ วสสตีสฏจมาญ
๑๕	โก สกราเช สตตสเด ปณฺวาสฏฺจ สฏฺปติ รชชํ การเรสิ สंपุณฺณํ // ส
๑๖	พพรวุเจ จ อุตฺตเร กาวรวุจํ ชวรวุจํ อีสานเย ทกฺขิณเ จ ปตฺวา พรปาญค ปุรณ
๑๗	ปุพฺเพ นครเทยฺยกํ อคฺเนยฺเย พชฺชปุริ เตตฺตีส เหมปุริ ปจฺฉิเม เนหริ
๑๘	ยา ปจฺฉิมนาคปุริ ทิสายาพฺเพ ชินฺนปุริ วิญฺคชฺงกนทีตีเร โคณวเ
๑๙	สฺส สกราเช สตตสเดกสตตติ กมฺเมน สฺคตี ยาทิ ฅมฺมราชาธิราช
๒๐	โส นาควสฺเส สกราเช สตตสจ สตตติจตุเก จิตฺตมาเส จ ชิวา
๒๑	หฺชฺณหฺปญฺจเก รณฺโณ อคฺคมเหสี จ ราชเทวีติ นามกา ปณฺววตี ปุณฺณ วตี กลฺยาณี สีลวตี ยสา ขตฺติยา จติสมฺปนฺนา ภูมิโมลี ว อ
๒๓	จฺฉ (รา) เทวนารี ว วิมฺพา ว มหามาया ว จนฺติมา สรสฺสวตี ว ทมฺมา จ หสิ ตา
๒๔	ปทุตฺตมติก . พุทฺธ ฅมฺเม จ สัมเม จ สทฺธา ราชปฺตฺเต จ ทว รัมราชาธิรา
๒๕	ชณฺจ ลหฺธา . . . กนิฏฺจกํ ปุพฺพารามํ กโรนฺตา สา ราเชตฺวา ชาติฺโย ตโย ตา
๒๖	สุ ชาติฺสุ ส . . . ไซติปาเลน อากตา ฅณฺคณฺภีรเถเรน ลงฺกาทีป
๒๗	โต อิตฺ ชาติฺเจกา ราชปฺตฺเต รณฺเ ปราชิตะ มหาฅมฺมราชาธิราชสฺส (ยตฺต)
๒๘	ทาริเก ^{๓/๔} สุโขทเย ลหฺธา เจสา มหาชาติฺ ภูณฺมคฺคา มหนฺตกา โสวณฺณว
๒๙	ณฺณา จ เทว ชาติฺ (อ) อากตา ลีหฺพา ตถา มชฺฉิเมกชฺฐะเกกา ผลิกา ภูณฺนสงฺขา
๓๐	สา สาสปา พุลา เจว ปาฏีเหริ กรีสุ ตา นิหิตฺวา ราชเทวีชาติฺคพฺเพ
๓๑	จ เจติเย การยิตฺวา วิหารณฺจ พุทฺธรูปณฺจโบสถํ โพธิ์ ทกฺขิณสาช
๓๒	มฺหา โรเปตฺวา อากติ อิตฺ สาลณฺจ ปริกฺขาเยฐ ^{๓/๕} จ กตฺวา ปาการเสตฺกํ สพฺพ

^{๓/๔} น่าจะเป็น ธาริเก

^{๓/๕} น่าจะเป็น ปริกฺขารณฺจ

๔๔ จารึกวัดบูรพาราม

๓๓	รุกเขที สยฉนन्हํ พุกุลมพหริตํ ปุณฺณาคํ นาคสุรํ อสนวฏฺสาลกํ ปทฺ
๓๔	มปฺปสสมฺปนฺนํ ปุพฺพพารามํ สรมฺมกํ นาริเกลณฺจามลํ ตาสณฺจ ปรีณิฏฺจิตํ
๓๕	สกราเช สตฺตสเส สตฺตติ จตุราธิเก นาควสฺเส จิตฺตมาเส ชีวาเห สตฺต
๓๖	ชฺชวฺหเก ติปิฏฺกํ จเปตฺวาน ติปิฏฺกัจฉริยวฺหยณฺณณฺธิกํ ปณฺณวณฺตํ เทว
๓๗	มํจฺคลนามกํ จเปตฺวา ธมฺมกมฺมกํ (อ) นทฺโฆสณฺจปณฺธิตํ มนฺตรสฺสรํ ปาสีติ
๓๘	ตํ ราชเทวิ ถปาปิยํ ^{๓๖} ปณฺเส ปพฺพชิตฺวาน ปุริเส พุทฺธสาสเน เตสฺสุ สาม
๓๙	ณฺเระ โหนฺติ ตีสมตฺตา ปุริสา โหนฺตฺปสมปทา วิส ปุพฺพพารามे สรมฺมเก ทว
๔๐	สตานิ ปมาณน อารามิกมฺปาสเก จตุสฺสเขตฺตณฺเจวํ ตถปฺปญฺญสฺส ธ
๔๑	ณฺญกวสฺเส วสฺเส ทสสฺสทสฺสสกลเณณํ วตฺถาจมํ โภกฺกิกคฺคกิกฺขํ
๔๒	ปตฺตสํ ทเท สารีปฺตตฺตปิยทสฺสจฺนทิกญฺยณามกํ พุทฺธปาลสิริวํสํ
๔๓	คาเหตุว . . ภิกฺขุณฺํ ลวเหมวฺหยํ อิตฺถิ จเปตฺวา พาวพฺยมกํ ปุพฺพพารามํ
๔๔	หเรณ ทาเน เตกสํ สตฺตติ จีวรณฺจ ปตฺตณฺจ ทณฺทณฺจ สยนาทิกํ มหา
๔๕	ทานํ ปวตฺเตตฺวา ติสตณฺจ ปณฺญาสกํ ทสสฺส ทสฺสสํ จุทาสกการณฺตติ
๔๖	ตํ สลิสฺรานนทเถรสฺส ปมฺกขสฺส ปณฺธิตสฺส สีสสมาธิปณฺญสฺส เตร
๔๗	สาทิกสฺตสฺส ^{๓๗} จ ติโลกติลกรตฺนสีลคณฺธารวาสีธมฺมกิตฺติสํ
๔๘	ราชมฺหาสมณสฺส จ สมํ สมณินฺทสฺสเถรสฺส อคฺคสิสฺสสฺส ตาทีโน ปุพฺพพา
๔๙	รามे ปตฺติจฺจาลิ วิปฺปสเนน เจตสา อุกฺกิสฺส ตํ ปุณฺณํ มหาคมฺมราชาธิราชินี

๓๖ น่าจะเป็น ปณฺณสํ

๓/๓ น่าจะเป็น เทรสิกสตัล

คำแปล^{๓๘}

ข้าพเจ้าขอขอบน้อมพระพุทเจ้า ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ ผู้อนุเคราะห์ต่อสัตว์โลก ผู้ประเสริฐด้วยทศพลญาณ ผู้มุ่งต่อประโยชน์ของสรรพสัตว์ ผู้ประกาศธรรมอันประเสริฐ ผู้ประทานบรมสุข ผู้มีอนันตญาณ หาผู้เสมอเหมือนมิได้ ผู้กำจัดการและเสนามาร ผู้บำเพ็ญประโยชน์เกื้อกูล อันน่ายินดีต่อสาธุชน ผู้ข้ามโอชะสงสาร^{๓๙} เสียได้ด้วยสรรพปัญญา^{๔๐} พระองค์ทรงบรรลุแล้ว ผู้กระทำเมืองแห่งนรชน ให้เป็นเมืองแห่งธรรมนาวา^{๔๑}

ข้าพเจ้าขอขอบน้อมพระธรรมอันประเสริฐ ซึ่งเป็นเหตุให้ประพาศชอบจากความทุกข์ ด้วยอุบายอันกำจัดเสียได้ซึ่งภัยในนรก เพราะเป็นธรรมที่พระองค์ทรงตรัสรู้ดีแล้ว เป็นธรรมที่ประเสริฐกว่าคนชาติที่มีกลิ่นหอม และไม่มียกกลิ่นหอมทั้งหลาย ยังผู้ชวนชวายเป็นคุณของพระมุนีให้ถึงซึ่งความปราศจากราคะ เป็นศิลปะที่เลิศกว่าศิลปะทั้งหลาย กำจัดความทุกข์ในภพเสียได้ นำความสุขทั้งปวงมาให้ เป็นธรรมที่เลิศด้วยมรรคปัญญา^{๔๒} ที่พระศาสดาทรงสั่งสมไว้แล้ว

ข้าพเจ้าขอขอบน้อมพระสงฆ์ผู้ประเสริฐ ผู้กำจัดความมืดคือโมหะเสียได้ ผู้ยึดมั่นในพระพุทพจน์ ผู้เป็นที่พึ่งของผู้ปรารถนาที่พึ่ง ผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรม ผู้ยังบุคคลอื่นให้น้อมไปในพุทธรรม และตนเองก็เป็นที่นอบน้อมของบุคคลอื่น ผู้มีศีลและปัญญาเป็นที่อาศัย ผู้ประพาศธรรมคือ กุศลกรรมบท ๑๐ อันเป็นบุญเขตของผู้ปรารถนาบุญทั้งหลาย ผู้เป็นทักษิณียบุคคลของสัตว์ทั้งหลาย ผู้ดำเนินรอยตามพระทศพล

พระเทวีสังฆมารดา ผู้เป็นใหญ่ในกรุงสุโขทัย ผู้ประพาศ(ธรรม) ผู้สูงสุดในแผ่นดิน พร้อมด้วยพระเทวี (ศรีจุฬาลักษณ์) ได้กระทำกรรมนี้แล้ว^{๔๓}

^{๓๘} ผู้เสนอผลงานวิจัยนี้ได้ปรับปรุงคำแปลและทำคำอธิบายเพิ่มเติม

^{๓๙} ห้วงแห่งการเวียนว่ายตายเกิด

^{๔๐} ความหยั่งรู้ทุกประการ

^{๔๑} มีธรรมเป็นนาวา (เป็นเครื่องนำทาง)

^{๔๒} คือ นอบน้อมพระรัตนตรัย

ในเดือน ๘ ปีวอก คักราช ๗๓๐ พระมหาธรรมราชาธิราช ก็ได้ประสูติจากพระครรภ์ของพระศรีธรรมราชมารดา อัครมเหสีของพระราชบิดาทรงพระนามว่าสิริราชา เมื่อพระชนมายุได้ ๑๖ พรรษา พระองค์ก็ได้สำเร็จการศึกษา และได้รับการอภิเษกในรัชสมบัติ เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ครองราชย์ในแคว้นที่เลิศด้วยกษัตริย์

เมื่อพระชนมายุ ๓๘^{๕๓} พรรษา คักราช ๗๕๘^{๕๔} พระองค์พร้อมด้วยเจ้าเมือง ได้กระทำให้ความเป็นราชสมบูรณในทุกรัฐ^{๕๕} อันได้แก่ รัฐทวารในทิศเหนือ รัฐทวารในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เมืองพระบางในทิศใต้ เมืองนครไทยในทิศตะวันออก เมืองเพชรบูรณ์ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ เมืองไตรตรึงส์ และเมืองเชียงทองในทิศตะวันตกเฉียงใต้ เมืองนาคปุระในทิศตะวันตก และเมืองเชียงแสนเท้าฝั่ง แม่น้ำพิงค์ แม่น้ำโขงในทิศพายัพ

ครั้นถึงปีฉลู คักราช ๗๗๑ พระธรรมราชาธิราชก็เสด็จสวรรคต

ครั้นถึงปีมะโรง คักราช ๗๗๔ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๕ อัครมเหสีของพระราชานามว่า “ราชเทวี” ผู้มีปัญญา มีบุญ มีความงาม มีศีล มียศ เป็นขัตติยา สมบูรณ์ด้วยลัทธิ^{๕๖} ผู้สูงสุดในแผ่นดิน ผู้ได้รับการฝึกฝนอบรม และเป็นผู้ร่ำเรียนกับนางเทวนารีอัปสร พระนางพิมพา พระนางมหลามายา พระนางจันทิมา และพระนางสร้อยศรีวิชัย เป็นผู้ศรัทธาที่ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้า[ทั้งหลาย] ในพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ มีพระราชบุตรสองพระองค์ คือ ธรรมราชาธิราช และ [ศรีธรรมมาโตกราช พระราชบุตรองค์เล็ก] ทรงสร้างบุพพารามเป็นที่บรรจพระธาตุทั้งสาม บรรดาพระธาตุเหล่านั้น พระธาตุองค์หนึ่งในที่นี้ ญาณคัมภีรเถระกับส[ธัมม]^{๕๗}โชติपालะ ได้นำมาจากเกาะลังกา เมื่อพระราชบุตรแพ้ใน

^{๕๓} ถ้าประสูติปี ๗๓๐ ตามกล่าวไว้ ก็ควรมีพระชนม์ ๒๘ ปี

^{๕๔} ถ้าบอกว่า พระชนม์ได้ ๓๘ ปี คักราชที่ให้ไว้ควรเป็น ๗๖๘

^{๕๕} หมายถึง การได้รับการยอมรับเป็นใหญ่เหนือ

^{๕๖} ความมุ่งมั่น

^{๕๗} สันนิษฐานว่า ควรเป็น สธมม หรือ สัทธัมโชติपाल แปลว่า รักษาไว้ซึ่งความสว่างของพระธรรมอันดี

การรบ มหาธาตุองค์นี้ เป็นองค์ใหญ่' ขนาดเมล็ดถั่วหัก มีสีดุษทองคำ ได้ประดิษฐานในกรุงสุโขทัย อันเป็นรัฐที่ตกแต่งแล้วของพระมหาธรรมราชาธิราช ส่วนพระธาตุอีกสององค์ ก็ได้นำมาจากเกาะสิงหลเหมือนกัน คือ องค์หนึ่งขนาดกลาง มีสีดั่งแก้วพลีและดั่งสังข์ที่ขัดแล้ว องค์หนึ่งขนาดเล็ก เท่าเมล็ดพันธุ์ผักกาด มีสีดั่งดอกพิกุล พระธาตุเหล่านั้นได้กระทำปาฏิหาริย์แล้ว

พระนางได้บรรจุพระธาตุเหล่านั้นไว้ที่ห้องพระธาตุของพระราชเทวีที่พระเจดีย์ แล้วให้สร้างพระวิหาร พระพุทธรูป พระอุโบสถ ให้นำโพธิ์จากกิ่งทิศทักษิณ มาปลูก แล้วสร้างศาลา คู กำแพง และสะพานไว้ในที่นี้ พระนางได้ตกแต่งบุพพารามให้น่ารื่นรมย์ ปกคลุมไปด้วยต้นไม้ทุกชนิด มีทั้งต้นพิกุล มะม่วง สมอ บุนนาค กากะทิง สารภี พรั่งพร้อมด้วยกอบปทุมโกศลศาลาและต้นมะพร้าว มะขามป้อม อย่างสมบูรณ์ เพื่อพระธาตุเหล่านั้น

ครั้นถึงปีมะโรง ศักราช ๗๗๔ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๕ พระราชเทวี ทรงสถาปนาพระเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก ให้เป็นพระติปิฎกาจารย์ ทรงสถาปนาพระเถระผู้มีปัญญายิ่งด้วยญาณนามว่า เทวมงคลให้เป็นพระธรรมกรรมกะ^{๔๘} ทรงสถาปนา พระอินทโฆสะผู้เป็นบัณฑิต มีสำเนียงไพเราะ ให้เป็นพระปาสิติตะ^{๔๙} แล้วให้บุรุษ ๕๐ คน บรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา

บรรดาบุรุษเหล่านั้น ที่บรรพชาเป็นสามเณรประมาณ ๓๐ คน ที่อุปสมบทเป็นพระภิกษุในบุพพารามอันน่ารื่นรมย์ ๒๐ คน พระนางได้ให้อุบาสกอยู่ประจำอารามประมาณ ๒๐๐ คน และทรงพระราชทานทีนา ๔๐๐ ข้าวเปลือกประจำทุกปี ในงานบุญอย่างเดียวกัน ทรัพย์จำนวนหนึ่งล้าน[เปี้ย] ผ้าห่มสัตว์ ภิกษาชั้นดี และบาตร ๑๐๐ ใบ โดยให้พระสารีบุตรปิยทัสสะ พระจันทิกฤยยะ และพระพุทฺธपाल สิริวังสระรับ แล้วทรงมอบหมายให้สตรีนามว่า ลวะกับเหมะ ซึ่งเป็นคู่ที่แข็งแรงนำไปสู่บุพพารามเพื่อพระภิกษุทั้งหลาย

^{๔๘} ผู้สาธยายธรรม

^{๔๙} ผู้สาธยายพระบาลี

พระนางมีใจเลื่อมใสศรัทธา จึงกำหนดจิวรบาตร ไผ่เท้าและที่นอน เป็นต้น
อย่างละ ๓๓/๐ ไว้ในทานที่พระนางบำเพ็ญมหาทาน ทำสักการะชั้นเลิศให้สมบุญ
เป็นทรัพย์ ๓๕๐ ล้าน อย่างสม่ำเสมอ แก่พระสลีสรำนันทเถระ ผู้เป็น ประมุข
เป็นบัณฑิตมีศีลสมาธิปัญญา แก่พระภิกษุ ๑๑๓ รูป และแก่พระติโลกติลกัฏฐนสีล
คันธารวาสีธรรมกิตติสังฆราชมหาสมณะผู้คงที่ ผู้เป็นศิษย์ที่เลิศของพระสมณินทส
สเถระในบุพพาราม เพื่ออุทิศบุญกุศลนั้นแก่พระมหาธรรมราชาธิราช

เอกสารลำดับที่ ๔๑

บันทึกสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการ มณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอีสาน ร.ศ. ๑๒๕

วิชุดา พิไลพันธ์

๑. ความสำคัญของเอกสาร

การศึกษาเรื่องราวของอีสานที่ผ่านมานับว่ายังมีผู้สนใจอยู่น้อย หากเทียบกับภูมิภาคอื่นๆ ของไทย สาเหตุสำคัญส่วนหนึ่งน่าจะเกิดจากการขาดแคลนหลักฐานร่วมสมัยที่จะใช้เป็นข้อมูลในการศึกษา แม้อีสานจะมีร่องรอยการตั้งถิ่นฐานและชุมชนมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ แต่บ้านเมืองในอีสานไม่สามารถพัฒนาขึ้นเป็นอาณาจักรได้ ทำให้หลักฐานที่จะใช้ศึกษาประวัติศาสตร์อีสานมีน้อย และเป็นข้อจำกัดสำคัญทำให้ไม่สามารถศึกษาประวัติศาสตร์อีสานตั้งแต่เริ่มแรกจนถึงปัจจุบันได้อย่างชัดเจนนัก

หากจะกล่าวถึงหนังสือเล่มหลักเกี่ยวกับอีสานที่เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายก็มีเพียง ๒ เล่ม ได้แก่ พงศาวดารหัวเมืองอีสาน ของ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร) และประวัติศาสตร์อีสาน ของ เดิม วิภาคย์พจนกิจ^๑ ที่

^๑ ข้อมูลเกี่ยวกับสถานภาพการศึกษาประวัติศาสตร์อีสาน ดูเพิ่มเติมที่ อรรถ นันทจักร, “ประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ประเพณีการจดบันทึกประวัติศาสตร์หัวเมืองอีสาน ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙) : แถมสุข นุ่มนนท์ และคณะ, **สถานภาพงานวิจัยสาขาประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๓-๒๕๓๕** (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๔): ยุศนา นาศรีเคน, “อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ.๒๓๖๙ ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๘).

ให้ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อีสานโดยเฉพาะในช่วงตั้งแต่การปฏิรูปการปกครอง ๒๔๓๕ เป็นต้นมา ปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เราารู้เรื่องประวัติศาสตร์อีสานในช่วงเวลานี้เพิ่มขึ้น เพราะรัชกาลที่ ๕ มีสั่งให้ข้าหลวงแต่ละเมืองรวบรวมตำนานของเมืองเพื่อจัดทำพงศาวดารเมืองขึ้น และข้อมูลจากพงศาวดารเหล่านี้เองส่งผลต่อการรับรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์อีสานในช่วงเวลาดังกล่าวเพิ่มขึ้น

นอกจากหนังสือ ๒ เล่มข้างต้นนี้แล้ว เอกสารชั้นต้นที่สำคัญมากได้แก่เรื่อง “สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)” ที่เป็นเอกสารร่วมสมัยที่น่าสนใจและยังไม่ได้มีผู้นำมาศึกษาอย่างแพร่หลายนัก เอกสารชิ้นนี้มีลักษณะเป็นจดหมายเหตुरายงานการตรวจราชการของข้าราชการที่มีลักษณะเป็นการจดบันทึกรายงานแบบตะวันตก ซึ่งให้รายละเอียดการเดินทางอย่างเป็นระบบ ตั้งแต่วันเดือนปีที่เดินทาง เส้นทาง การเดินทาง ที่พัก สภาพอากาศและอุณหภูมิของแต่ละที่ และที่สำคัญที่สุด คือ ข้อมูลการปฏิบัติงานของข้าราชการและชีวิตความเป็นอยู่ราษฎรในแต่ละแห่ง เริ่มบันทึกตั้งแต่วันที่เริ่มเสด็จจากกรุงเทพฯ คือ วันที่ ๑๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) จนถึงวันเสด็จกลับกรุงเทพฯ คือ วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)

นอกจากจะเป็นเอกสารที่ทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงระบบราชการใหม่ของสยามประเทศแล้ว ยังถือเป็นรายงานการตรวจราชการของข้าราชการระดับเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่เสด็จตรวจราชการหัวเมืองและเป็นผู้เรียบเรียงข้อมูลด้วยพระองค์เอง ข้อมูลในรายงานฯ ได้มาจากการสังเกตการณ์ขณะเสด็จตรวจราชการและจากการสอบถามเรื่องต่างๆ จากข้าราชการและราษฎรที่มาเฝ้ารับเสด็จในแต่ละเมือง ข้อมูลเหล่านี้ทำให้เราสามารถเข้าใจทัศนคติของผู้ปกครองที่มีต่ออีสานและได้ทราบสภาพการปกครอง ทางสังคม เศรษฐกิจ ของอีสาน ที่เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงจากนโยบายการปฏิรูปการปกครองในด้านต่างๆ ในช่วงเวลานั้นได้เป็นอย่างดี สิ่งที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งคือ การเสด็จตรวจราชการมณฑลทั้งสามในอีสานครั้งนี้ นับเป็นแบบอย่างของการเดินทางตรวจราชการของกลุ่มข้าราชการในระยะเวลาต่อมาอีกด้วย

เท่าที่ผ่านมา มีการตีพิมพ์เอกสารเรื่องนี้ทั้งหมด ๔ ครั้ง แต่ใช้ชื่อเรียกต่างกัน ดังนี้ การตีพิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ชื่อ “จดหมายเหตุเรื่องเสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด พ.ศ. ๒๔๔๙” ในหนังสือเทศาภิบาล เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ เรียบเรียงในลักษณะการเขียนแบบจดหมายเหตุตรวจราชการ ซึ่งเน้นไปที่เนื้อหาเกี่ยวกับกระบวนการราชการเป็นสำคัญ จากนั้นสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้นำจดหมายเหตุฉบับดังกล่าวมาปรับเป็นโวหารของพระองค์และเพิ่มความคิดเห็นส่วนพระองค์ในรายงานการตรวจราชการด้วย ทั้งนี้เพื่อให้เนื้อความมีความเหมาะสมสำหรับเป็นหนังสืออ่านทั่วไป และได้เปลี่ยนชื่อใหม่เป็น “เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด” ตีพิมพ์ ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๖๓ และ พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๖๖

ส่วนฉบับที่ผู้วิจัยใช้ในการศึกษาคครั้งนี้ คือ ฉบับที่มูลนิธิสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๘ ซึ่งมูลนิธิสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้เพิ่มเติมข้อมูลหลายส่วน ส่วนแรก คือ การนำโทรเลขรายงานการเดินทางขณะการเสด็จตรวจราชการเอกสารจากเอกสารของกองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร. ๕ ม. ๒. ๑๔/ ๑๓ มาตีพิมพ์ ทำให้เห็นถึงการติดต่อระหว่างสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกับรัชกาลที่ ๕ ตลอดการเดินทาง นอกจากนี้ยังได้นำภาพเมื่อคราวเสด็จตรวจราชการซึ่งการถ่ายรูปถือเป็นการบันทึกเหตุการณ์การเดินทางแบบใหม่ที่สยามรับมาจากตะวันตก ข้อมูลที่ทางมูลนิธิได้เพิ่มเติมนี้มีส่วนช่วยให้เข้าใจเกี่ยวกับการเสด็จตรวจราชการของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในครั้งนี้ได้เป็นอย่างดี

๒. สารัตถวิพากษ์

ภายหลังที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราสารานุกรมภาพดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระองค์มีพระราชประสงค์ที่จะศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมสำหรับการจัดการปกครองหัวเมือง จึงได้เสด็จตรวจราชการหัวเมืองเหนือเป็นครั้งแรกเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ และจากการเสด็จตรวจราชการในครั้งนี้ พระองค์ได้ทรงเห็นถึงประโยชน์และความจำเป็นในการตรวจราชการเป็นอย่างมาก ดังนั้น ตลอดช่วงเวลาที่พระองค์ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘) พระองค์จึงได้เสด็จตรวจราชการอยู่ตลอดเวลา

การเดินทางไปตรวจราชการของข้าราชการในสมัยหลังนี้เป็นการไปตรวจราชการในช่วงเวลาที่บ้านเมืองปกติสุข ต่างจากการไปตรวจราชการแต่เดิมที่ข้าหลวงและเสนาบดีจะเดินทางไปตรวจราชการเฉพาะเวลาที่บ้านเมืองเกิดเหตุการณ์ไม่ปกติ เช่น เกิดปัญหาโจรผู้ร้าย หรือ การศึกสงคราม ซึ่งเป็นสาเหตุทำให้ราษฎรเดือดร้อน ดังนั้น ข้าหลวงและเสนาบดีจึงต้องเดินทางไปหัวเมืองเพื่อจัดการปัญหาดังกล่าว ความแตกต่างอีกประการหนึ่ง คือ ธรรมเนียมปฏิบัติใหม่ของการเดินทางไปตรวจราชการ ที่กำหนดให้ข้าราชการต้องทำรายงานการตรวจราชการ เพื่อนำข้อมูลมาใช้เป็นแนวทางในการบริหารบ้านเมืองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข^๒

เส้นทางการเสด็จตรวจราชการ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) เริ่มแรกนั้น สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราสารานุกรมภาพ ได้กำหนดไว้ ๓ มณฑล ได้แก่ มณฑลอุดร อีสานและบูรพา แต่เนื่องจากเมื่อพิจารณาระยะเวลาการเดินทางทั้งหมด พระองค์เกรงว่าอาจจะเสด็จกลับไม่ทันเวลาที่รัชกาลที่ ๕ จะเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ ทำให้ต้องเปลี่ยนเส้นทางเสด็จกลับผ่านมณฑลนครราชสีมาแทน^๓

^๒ ตำราสารานุกรมภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, **เทศาภิบาล** (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๔๙๘), ๒๔- ๒๕.

^๓ จดหมายของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้กราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕ เกี่ยวกับการไปตรวจราชการหัวเมืองในฤดูแล้ง ลงวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๕ ใน ตำราสารานุกรมภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราสารานุกรมภาพ เสด็จไปตรวจราชการ มณฑล

ดังนั้น หากพิจารณาข้อมูลของการเสด็จตรวจราชการ ๓ มณฑลในอีสาน จึงเน้นไปที่เมืองในมณฑลอุดรและมณฑลอิสานเป็นสำคัญ ส่วนหนึ่งนอกจากเหตุผลที่กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว อีกประการหนึ่งอาจเป็นเพราะพระองค์เคยเสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ และ ตรวจราชการเมืองนครราชสีมา พ.ศ. ๒๔๔๒ มาแล้ว ทำให้ไม่ได้เน้นการตรวจราชการในมณฑลนครราชสีมามากนัก

อาศัยเนื้อหาความในรายงานการตรวจราชการฉบับนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งเนื้อหาที่ปรากฏตามรายงานการตรวจราชการเป็น ๔ ประเด็น ได้แก่ การปฏิรูปมณฑลอิสานก่อนเสด็จตรวจราชการ จุดประสงค์การเดินทาง การเตรียมการเดินทางตรวจราชการ และการตรวจราชการในส่วนต่างๆ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๒.๑ ภูมิหลังการปฏิรูปมณฑลอิสานช่วงก่อนเสด็จตรวจราชการ

เดิมหัวเมืองในอีสานใช้การปกครองตามธรรมเนียมการปกครองแบบล้านช้าง มีกลุ่มผู้ปกครอง เรียกว่า คณะอาญาสี่ ประกอบด้วย เจ้าเมือง อุปราช ราชวงศ์ และราชบุตร ลำดับต่อมา คือ ผู้ช่วยอาญาสี่ มี ๔ ตำแหน่งประกอบด้วย ท้าวสุริยะ ท้าวสุริโย ท้าวโพธิสาร ท้าวสุทิสสาร ทั้ง ๔ ตำแหน่งนี้ทำหน้าที่พิจารณาอรรถคดีพิพาทษาแห่งศาลเมืองชั้นสูงและปกครองแผนกต่างๆ ของเมือง ลำดับที่สาม คือ ตำแหน่งชื่อบ้านขางเมือง มีทั้งหมด ๑๓ ตำแหน่ง เป็นตำแหน่งรองจากคณะผู้ช่วยอาญาสี่ ทำหน้าที่ในการบริหารบ้านเมืองในด้านต่างๆ ลำดับที่สี่ ตำแหน่งพิเศษ ส่วนใหญ่เมืองขนาดเล็กจะไม่ได้แต่งตั้งตำแหน่งพิเศษนี้ ส่วนลำดับสุดท้าย เป็นผู้ปกครองระดับท้องถื่นหมู่บ้าน ประกอบด้วยท้าวฝ่าย ตา แสง กำนัน และจำบ้าน^๔

นครราชสีมา และมณฑลอุดรอีสาน ร.ศ. ๑๒๕ พ.ศ. ๒๔๔๙ (กรุงเทพฯ : มุลนิธิสมเด็จเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุลพระธิดา, ๒๕๓๘), ๓/

^๔ ระบบการปกครองตามธรรมเนียมการปกครองของล้านช้าง ดูเพิ่มเติมที่ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, **ประวัติศาสตร์อีสาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ : มุลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๒), ๒๘๙-๒๙๙.

ต่อมาเมื่อมีการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๕ สยามได้ขยายอำนาจการปกครองมายังหัวเมืองอีสาน และได้ดำเนินนโยบายการปกครองแบบสยามเข้ามาใช้ในหัวเมืองอีสาน เริ่มจาก พ.ศ. ๒๔๓๑ รัฐบาลสยามแบ่งการปกครองหัวเมืองในอีสานเป็น ๔ หัวเมือง ได้แก่ ลาวฝ่ายตะวันออก ลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ลาวฝ่ายเหนือ ลาวฝ่ายกลาง มีข้าหลวงเป็นผู้ปกครอง ขึ้นตรงต่อข้าหลวงใหญ่ที่จำปาศักดิ์ จากนั้น พ.ศ. ๒๔๓๔ ยุบหัวเมืองในอีสานเหลือ ๓ หัวเมือง เปลี่ยนชื่อเรียกหัวเมืองใหม่ ให้มีข้าหลวงใหญ่เป็นผู้ปกครองในแต่ละหัวเมือง ได้แก่ หัวเมืองลาวกาว หัวเมืองลาวพวน และหัวเมืองลาวกลาง ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๗ มีนโยบายจัดการปกครองหัวเมืองชั้นนอกรวมเป็นมณฑล ในส่วนของอีสาน มี ๓ มณฑล ได้แก่ มณฑลลาวกาว มณฑลลาวพวน และมณฑลลาวกลาง และ พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้แก้ไขชื่อมณฑลในอีสานเรียกเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ มณฑลฝ่ายเหนือ และมณฑลนครราชสีมา และพ.ศ. ๒๔๔๓ ได้เปลี่ยนชื่อมณฑลในอีสานใหม่อีกครั้ง เป็น มณฑลอีสาน มณฑลอุดร และมณฑลนครราชสีมา ตามลำดับ^๕

จากที่กล่าวไว้ข้างต้นจะเห็นว่า การปฏิรูปการปกครองมณฑลในอีสานได้เริ่มดำเนินการและส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองในอีสานก่อน ที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราสารานุกรมภาพจะเสด็จตรวจราชการ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๕ แล้ว ทั้งนี้ จากจดหมายเหตุการตรวจราชการฯ ฉบับนี้ เพิ่มประเด็นเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองในอีสานที่สัมพันธ์กับศูนย์กลางอำนาจที่กรุงเทพฯ ที่น่าสนใจ ๒ ประการ คือ การตั้งเมืองในอีสาน และการจัดการปกครองแบบสยาม

๒.๑.๑ การตั้งเมืองในอีสาน

การเสด็จตรวจราชการของสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาตำราสารานุกรมภาพ ทำให้เราทราบถึงนโยบายการตั้งเมืองในอีสานหลายประการ ดังนี้

^๕ ไพฑูรย์ มีกุล,เรียบเรียง “มณฑลในภาคอีสาน:ระบบการปกครอง,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม ๑๐ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๓๔๒๘ – ๓๔๔๗.

ประการแรก วิธีการตั้งเมืองในอีสาน มีความแตกต่างกัน ๒ ช่วงเวลา กล่าวคือ ในช่วงแรก การตั้งเมืองเกิดจากการเกลี้ยกล่อมผู้คนจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่หลบหนีจากสงครามเจ้าอนุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ให้กลับมาตั้งบ้านเมืองในอีสาน และได้ตอบแทนความดีความชอบผู้ที่ทำหน้าที่เกลี้ยกล่อมผู้คนได้สำเร็จให้เป็นเจ้าเมือง ในช่วงที่สอง การตั้งเมืองเกิดจากแยกคนจากเมืองเดิมไปตั้งเมืองใหม่ ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ และ ๕ แสดงถึงช่วงเวลาของการตั้งเมืองของแต่ละเมืองไม่พร้อมกัน

นอกจากนี้ ยังแสดงถึงวิธีการตั้งเมืองที่ต่างกัน ๒ ลักษณะ คือ ยกสถานะจากบ้านเป็นเมือง หรือไม่ก็แยกตัวขอตั้งเมืองใหม่ ซึ่งกรณีหลังนี้ส่วนใหญ่จะเป็นเมืองที่แยกตัวจากเมืองเดิม เนื่องจากข้อพิพาทระหว่างกลุ่มผู้ปกครองเดิมหรืออาจจะเป็นเพราะกลุ่มอาญาสี่ในตำแหน่งอื่นๆ ที่ต้องการขึ้นเป็นเจ้าเมือง จากนั้นในแต่ละเมืองจะต้องแจ้งจำนวนประชากรในเมืองของตนซึ่งกลุ่มนี้จะเป็นแรงงานที่สำคัญของเมืองไว้ใช้ในกิจการต่างๆ ของเมือง มีการเปลี่ยนชื่อใหม่ ระบุที่ตั้งของเมืองและกำหนดว่าเมืองที่ตั้งขึ้นนี้จะขึ้นตรงต่อเมืองใด ตารางที่ ๑

ตารางที่ ๑ การตั้งเมืองในมณฑลอุดร และมณฑลอิสาน ที่ปรากฏในเอกสาร^๖

นามเดิม	ตั้งเป็นเมือง	ช่วงเวลา	ขึ้นเมือง	วิธีการตั้งเมือง
บ้านหนองคาย (หน้า ๙๒)	เมืองหนองคาย	รัชกาลที่ ๓	-	แบ่ง คน จาก เมืองยโสธร
- (หน้า ๑๑๔)	เมืองสกลนคร	รัชกาลที่ ๓	-	เมืองโบราณ สมัยขอม
บ้านดงหวาย (หน้า ๑๒๐)	เมืองเรณูนคร	รัชกาลที่ ๓	เมืองนครพนม	ยกบ้านขึ้นเป็น เมือง
บ้านกุดमार (หน้า ๑๑๑)	เมืองกุสุมาลย์ มณฑล	รัชกาลที่ ๔	เมืองสกลนคร	ยกบ้านขึ้นเป็น เมือง
บ้านบึงหม้อ (หน้า ๘๒)	เมืองกุมภวาปี	รัชกาลที่ ๕	เมืองหนองหาร	ยกบ้านขึ้นเป็น เมือง
บ้านเดื่อหมาก แข้ง (หน้า ๘๖)	เมืองหมากแข้ง	ร . ศ . ๑ ๑ ๒ (๒๔๓๖)	-	พระเจ้านองยา เธอ กรมหลวง ประจักษ์ศิลป าคม เมื่อดำรง ตำแหน่ง ข้าหลวงต่าง พระองค์ ได้ ย้ายที่ว่าการ จากเมือง หนองคายมาตั้ง เป็นที่ว่าการ มณฑลอุดร
บ้านนาเลา (หน้า ๑๓๘)	เมืองวาปีปทุม	รัชกาลที่ ๕	-	ยก บ้าน เป็น เมือง

^๖ รายละเอียดเกี่ยวกับเมืองในอิสาน ดูเพิ่มเติมใน เมืองในภาคอิสาน (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๖) ซึ่งได้รวบรวมเอกสารที่สำคัญไว้ ๓ เรื่อง ได้แก่ พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอิสาน ของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร จังหวัดอุดร(บ้านหมากแข้ง) และพระนิพนธ์ของสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในสาลส์สมเด็จพระ ลงวันที่ ๑๒ ธันวาคม ๒๔๓๘ และ ๒๖ ธันวาคม ๒๔๓๘ เรื่อง เมืองในมณฑลอุดรและอิสาน

ปัญหาหนึ่งที่พบเสมอในการตั้งเมืองในอีสาน คือ หลายเมืองไม่ได้ตั้งตรงตามบริเวณที่ได้แจ้งต่อกรุงเทพฯ เช่น เมืองวาปีปทุม ซึ่งเมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้เสด็จผ่านและทราบข้อเท็จจริง กลับไม่ได้มองว่าเป็นปัญหาหรือนำไปสู่แนวทางการแก้ไขแต่อย่างใด ประการสุดท้าย สืบเนื่องจากจุดมุ่งหมายสำคัญของการตั้งเมืองของอีสานแท้ที่จริงแล้วเพื่อต้องการควบคุมกำลังคนภายในของแต่ละเมือง จึงนำไปสู่ข้อพิพาทในการแย่งชิงคนระหว่างเมืองต่างๆ อยู่บ่อยครั้ง ท้ายที่สุดรัชกาลที่ ๕ ได้ประกาศยกเลิกนโยบายการตั้งเมืองดังข้อความที่ว่า

“..ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ และ ๕ จนความปรากฏว่าวิธีการตั้งเมืองใหม่ในชั้นหลัง เป็นแต่แย่งคนแย่งทองที่กันพระราชอาณาเขตนี้เอง จึงโปรดให้เลิกวิธีตั้งเมืองใหม่ทางมณฑลนี้เสียเมื่อในรัชกาลที่ ๕” (หน้า ๑๑๕)

๒.๑.๒ การจัดการปกครองแบบสยาม

ช่วงก่อนเสด็จตรวจราชการ ๓ มณฑลในอีสานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติในหัวเมืองอีสาน ๒ ฉบับ ได้แก่ พระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) และ พระราชบัญญัติศักดินาเจ้านาย พระยา ท้าวแสน เมืองประเทศราช ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒)

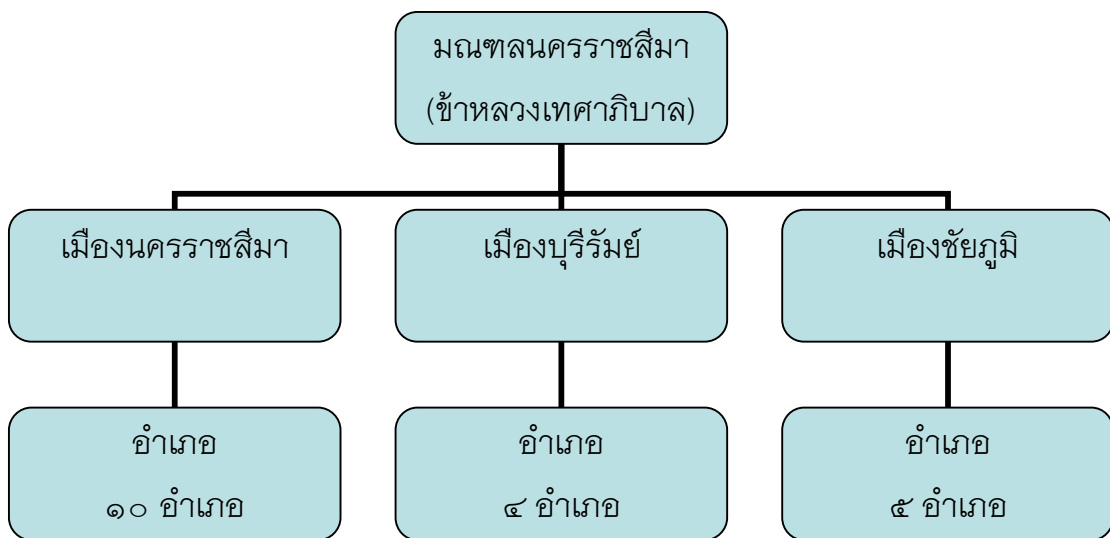
พระราชบัญญัติฉบับแรก ได้กำหนดการปกครองท้องที่ให้มีแบบแผนแน่นอนและเป็นระเบียบมากขึ้น รวมถึงยกเลิกการเรียกชื่อการปกครองท้องที่ตามธรรมเนียมแบบล้านช้าง กำหนดให้ใช้ชื่อเรียกการปกครองท้องที่ระดับอำเภอ ตำบลและหมู่บ้าน เป็นชื่อเรียกเดียวกันทั่วอาณาจักร ส่วนพระราชบัญญัติฉบับที่สองได้กำหนดตำแหน่งข้าราชการหัวเมืองให้เป็นแบบสยาม กำหนดยกเลิกชื่อเรียกของคณะอาญาสี่และกำหนดชื่อเรียกใหม่ ดังนั้น จากข้อกำหนดจากพระราชบัญญัติทั้ง ๒ ฉบับ ทำให้มณฑลในอีสานได้เปลี่ยนไปใช้การปกครองแบบสยาม

ตารางที่ ๒ การจัดการปกครองท้องที่ ตามพระราชบัญญัติการปกครอง ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ใน ๓ มณฑลอีสาน

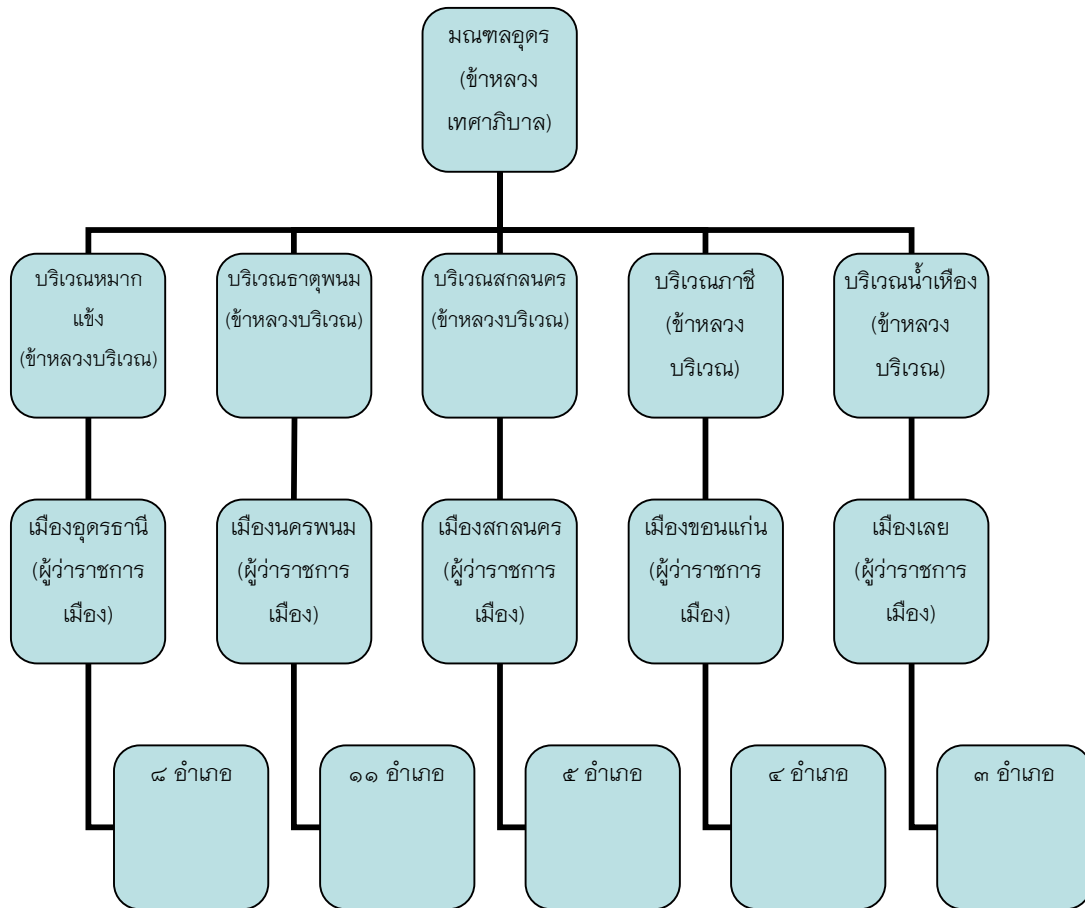
มณฑลนครราชสีมา	มณฑลอุดร	มณฑลอิสาน
มณฑล	มณฑล	มณฑล
เมือง	บริเวณ	บริเวณ
อำเภอ	เมือง	เมือง
ตำบล	อำเภอ	อำเภอ
หมู่บ้าน	ตำบล	ตำบล
	หมู่บ้าน	หมู่บ้าน

ตารางที่ ๒ จะเชื่อมโยงกับแผนภูมิที่ ๑ – ๓ ดังนี้

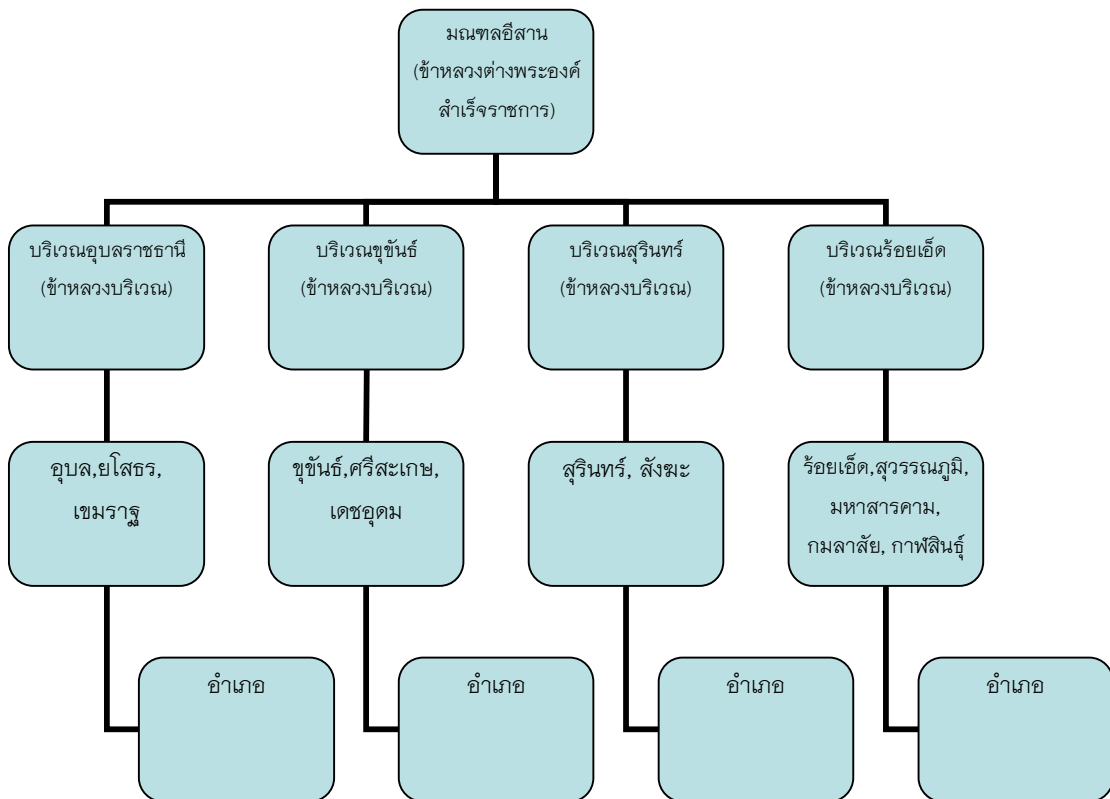
แผนภูมิที่ ๑ การปกครองมณฑลนครราชสีมา สมัยพระยากำแหงสงครามรามภักดี (อินทรกำแหง) พ.ศ. ๒๔๔๔ – ๒๔๕๐

แผนภูมิที่ ๒ การปกครองมณฑลอุดร สมัยพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรเป็นข้าหลวง
เทศาภิบาล พ.ศ. ๒๔๔๙ - ๒๔๕๕

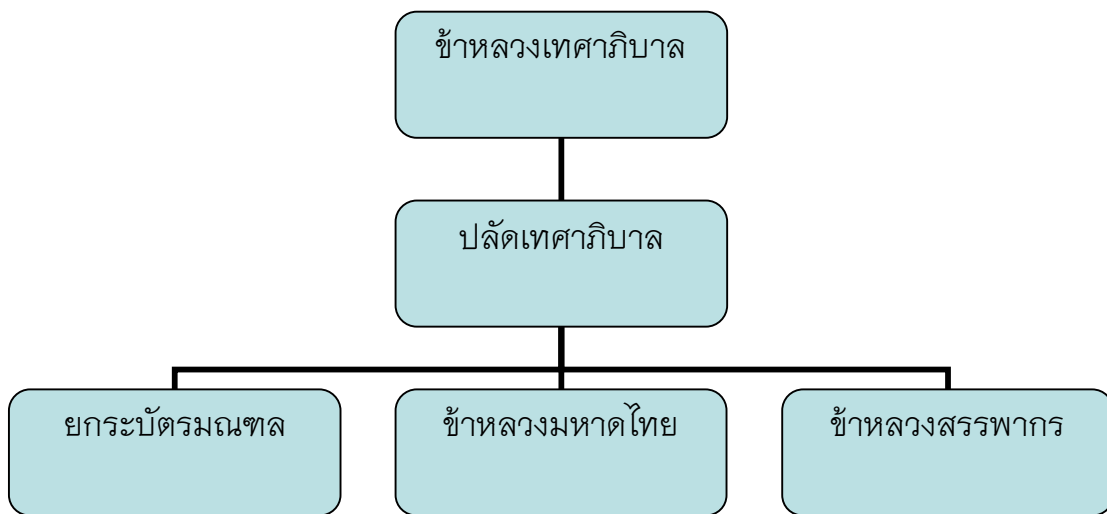
แผนภูมิที่ ๓ การปกครองมณฑลอุบล สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการ พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๕๓

หากพิจารณาการจัดการปกครองทั้ง ๓ มณฑลของอีสานภายใต้การปกครองของข้าหลวงเทศาภิบาลและข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการ จะได้ข้อสังเกตหลายประการ กล่าวคือ ประการแรก นามตำแหน่งของผู้ปกครองสูงสุดของมณฑลจะต่างกัน มณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดร ตำแหน่งสูงสุดของมณฑล คือ ข้าหลวงเทศาภิบาล ส่วนมณฑลอิสานจะเป็นข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑล ประการที่สอง การแบ่งการปกครองภายในของทั้ง ๓ มณฑล ในขณะที่มณฑลอิสานกับมณฑลอุดร แบ่งเป็นมณฑล บริเวณ เมือง อำเภอ ตำบล ตามลำดับ แต่มณฑลนครราชสีมาไม่มีการแบ่งการปกครองเป็นบริเวณ และมีเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองของมณฑล ๓ เมือง ประการสุดท้าย ความแตกต่างของจำนวนเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองของแต่ละมณฑล อาจมีส่วนทำให้จำนวนคนของแต่ละมณฑลต่างกัน และเป็นสาเหตุให้เกิดปัญหา

เรื่องการควบคุมคน เช่นกรณีการแบ่งมณฑลในอีสาน ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็น๒ มณฑล คือ มณฑลอุบลราชธานี และมณฑลร้อยเอ็ด

ในส่วนของพระราชบัญญัติศักดินาเจ้านาย พระยา ท้าวแสน เมืองประเทศราช ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ได้กำหนดตำแหน่งข้าราชการของแต่ละมณฑล ดังนี้

นอกจากนี้ยังได้ยกเลิกตำแหน่งอาญาสี่และให้เรียกชื่อใหม่ ดังนี้

เจ้าเมือง เปลี่ยนเป็น ผู้ว่าราชการเมือง

อุปฮาด เปลี่ยนเป็น ปลัดเมือง

ราชวงศ์ เปลี่ยนเป็น ยกกระบัตรเมือง

ราชบุตร เปลี่ยนเป็น ผู้ช่วยราชการเมือง

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่าการปฏิรูปมณฑลอีสานก่อนเสด็จตรวจราชการ เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงกลุ่มผู้ปกครอง กลุ่มใหม่ที่เรียกว่า “ข้าราชการ” จากส่วนกลาง และปรับสถานะของผู้ปกครองเดิมในคณะอาญาสี่ให้เป็นแบบเดียวกับกลุ่มผู้ปกครองในมณฑลอื่นๆ

๒.๒ จุดประสงค์การเดินทาง

หากพิจารณาหนังสือราชการที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจรรณานุกาฬได้กราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕ ลงวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๕ และโทรเลขที่ทรงส่งมาถวายรัชกาลที่ ๕ ลงวันที่ ๑๙ มกราคม ร.ศ. ๑๒๕ พอจะสรุปได้ว่า สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจรรณานุกาฬมีพระประสงค์ในการเดินทางตรวจราชการครั้งนี้ ๒ ประการ คือ

ประการแรก เพื่อตรวจราชการ ๓ มณฑล คือ มณฑลอุดร มณฑลอิสาน และมณฑลบูรพา หากพิจารณาจะเห็นดินแดนทั้งสามเป็นดินแดนที่ติดกับเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองของอาณานิคมฝรั่งเศส แต่เมื่อมีเหตุที่ต้องเสด็จกลับเพื่อส่งเสด็จรัชกาลที่ ๕ ในการประพาสยุโรป จึงต้องยกเลิกการตรวจราชการมณฑลบูรพา และคงไว้ ๒ มณฑลตามเดิม ส่งผลให้เส้นทางการเดินทางต้องใช้เส้นทางผ่านมณฑลนครราชสีมาแทน

ประการที่สอง เพื่อไปเฝ้ากรมขุนสุทธพลสิทธิประสงค์ ที่เมืองอุบลราชธานี แต่มีเหตุขัดข้องเนื่องจากกรมขุนสุทธพลสิทธิประสงค์ติดธุระในการรับรองข้าหลวงปักปันเขตแดนอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี ทำให้ไม่ได้เสด็จไปที่เมืองอุบลราชธานี อย่างไรก็ตามทั้งสองพระองค์ก็ได้โทรศัพท์สอบถามธุระทางราชการ

ดังนั้น จากจุดประสงค์การเสด็จตรวจราชการทั้ง ๒ ประการ ข้างต้นส่งผลต่อการกำหนดเส้นทางการเสด็จตรวจราชการและวิธีเดินทางเพื่อให้สอดคล้องกับจุดประสงค์ของการตรวจราชการดังกล่าวด้วย

๒.๒.๑ เส้นทางเสด็จตรวจราชการ และวิธีเดินทาง

การเดินทางตรวจราชการใน ๓ มณฑลอิสาน ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจรรณานุกาฬเริ่มเดินทางในวันที่ ๑๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๕ ขึ้นรถไฟเสด็จจากกรุงเทพฯ ไปมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร มณฑลอิสาน และกลับมาที่มณฑลนครราชสีมา เพื่อขึ้นรถไฟเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕ รวมเวลาการเดินทางทั้งสิ้น ๕๖ วัน ทั้งนี้ ผู้วิจัยจะนำเสนอตามพาหนะที่ใช้เดินทางและจะกล่าวถึงเฉพาะเมืองที่ได้พักแรมเท่านั้น ดังรายละเอียดดังนี้

รถไฟ ขึ้นรถไฟพิเศษที่สถานีกรุงเทพฯ – สถานีกรุงเทพ – สถานีแก่งคอย – สถานีปากช่อง – สถานีสูงเนิน – สถานีเมืองนครราชสีมา พักแรมที่บ้านแสนสุข ต.หนองบัว เตรียมการจะเดินทาง ๒ วัน

ม้า เริ่มจากบ้านแสนสุข – บ้านบัว อ.กลาง^๗ – บ้านโพนสงคราม – บ้านบัวใหญ่ – เข้าเขตเมืองชนบทมณฑลอุดร พักแรมที่หนองหญ้าปล้อง – หนองแวง – เมืองชนบท – บ้านหนองปลาจ้อย เขตอำเภอโกสุมพิสัย ขึ้นเมืองมหาสารคาม บริเวณร้อยเอ็ด – เมืองขอนแก่น (ที่ว่าการข้าหลวงบริเวณพาชี) – ตำบลห้วยหินลาด – ตำบลกุดหว้า (จัดหม้อแจกยา) – ตำบลวังหิน เขตเมืองกุมภวาปี – เมืองกุมภวาปี – ตำบลหนองหมื่นถั่ว – บ้านหมากแข้ง เมืองอุดรธานี – ริมลำน้ำซวย เข้าเขตเมืองหนองคาย – เมืองหนองคาย

เรือกลไฟลาแครนเดีย ล่องจากเมืองหนองคายตามแม่น้ำโขง ผ่านเมืองโพนพิสัยขึ้นตูเมือง ผ่านหน้าเมืองรัตนวาปี – บ้านบึงกาฬ (แขวงเมืองโพนพิสัย) – บ้านหนองทอง (พักแรมในเรือใกล้บ้านหนองทอง เพราะเรือติดตื้น) (แควเมืองไชยบุรี) – เมืองท่าอุเทน ขึ้นมาพักใกล้ที่ว่าการเมืองตรงถนนหน้าท่าขึ้น – เมืองนครพนม

ม้า จากเมืองนครพนม ไปตามสายโทรศัพท์ไปบ้านกุดรุคุ – เมืองกุสุมาลย์มณฑล

เรือ ข้ามหนองหารไปขึ้นฝั่งเมืองสกลนคร

ม้า จากตำบลหนองเหียน แล้วพักเรือนที่บ้านนาแก – บ้านนาลาด – ถึงบ้านธาตุพนม

เรือยาว ล่องน้ำโขง ที่บ้านธาตุพนม – ตำบลบ้านหว้า

ม้า จากเมืองมุกดาหารไป บ้านนาออก เข้าหนองพอกเขตต่อมณฑลอุดรกับมณฑลอีสาน ผ่านเขตอำเภอเสนางคณิศมขึ้นอุบลราชธานี – พักแรมที่ตำบลกุดเชียงหมี – ตำบลบ้านส้มป่อย (เขตเมืองยโสธร) – บ้านนาซิม – เมืองยโสธร

ระแทะ สลักกับม้า จากเมืองเสลภูมิ

^๗ ปัจจุบัน คือ อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา

เรือโยง ข้ามลำห้วยและขึ้นม้าต่อไปตามฝั่งชี – บ้านเก่าน้อย เขตเมืองร้อยเอ็ด – เมืองร้อยเอ็ด – บ้านนาเลา – บ้านหนองผิง – บ้านหัวช้าง – เมืองโพนทอง – บ้านกระเปือย – ห้วยกะเพรา – เมืองพิมาย – บ้านตูม – บ้านช่องโคท่าช้างน้ำมูล – ถึงสถานีรถไฟ

รถไฟ จากสถานีรถไฟนครราชสีมา – กรุงเทพฯ

การกำหนดเส้นทางเสด็จตรวจราชการและวิธีการเดินทาง ในครั้งนี้ ทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงด้านการสื่อสารโดยเฉพาะโทรเลขระหว่างมณฑลในอีสานกับกรุงเทพฯ และการเปลี่ยนแปลงทางการคมนาคมภายในและภายนอกของมณฑลในอีสาน ดังนี้

การเลือกเส้นทางเสด็จตรวจราชการ ได้กำหนดเส้นทางตามทางสายโทรเลข และจะมีหาดเล็กนักเรียนไปรษณีย์โทรเลขทำหน้าที่เป็นพนักงานใช้เครื่องโทรเลขตลอดการเดินทางระหว่างมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน จนถึงเมืองร้อยเอ็ดจึงได้แยกกลับไปที่อุบลราชธานี เนื่องจากเส้นทางต่อไปยังเมืองพิมายจะไม่ได้ใช้เส้นทางร่วมกับเส้นทางสายโทรเลขแล้ว

ส่วนกลางได้เห็นถึงความจำเป็นในการปรับปรุงการสื่อสารระหว่างหัวเมืองกับกรุงเทพฯ เพื่อให้การติดต่อสื่อสารระหว่างหัวเมืองกับกรุงเทพฯ เป็นไปได้อย่างสะดวกมากขึ้น การปรับปรุงการสื่อสารในหัวเมืองอีสานเริ่มครั้งแรกตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๘ รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้ตัดทางโทรเลขระหว่างนครจำปาศักดิ์ เมืองขุขันธ์ และ เมืองเสียมราฐ ส่วนที่มณฑลอุดรได้เปิดใช้โทรเลขระหว่างเมืองหนองคาย – บ้านเดื่อหมากแข้ง(อุดรธานี) – ขอนแก่น – นครราชสีมา – กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๔ จากนั้นในวันที่ ๑๘ มีนาคม ๒๔๓๔ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ได้เปิดใช้โทรเลขระหว่างนครจำปาศักดิ์ อุบลราชธานี กรุงเทพฯ และ พ.ศ. ๒๔๓๕ กรมไปรษณีย์โทรเลขได้ส่งนายโทมาส ปาเมอร์ นายแมคสลุสเลอร์ นายวิลเลียม ฯลฯ ไปจัดตั้งการไปรษณีย์ตามมณฑลลาวท้าว คือ เมืองอุบลราชธานี เขมราฐ พิบูลมังสาหาร โขงเขียม เก้าคันทน์ จัมปาศักดิ์ เดชอุดม ขุขันธ์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ สุวรรณภูมิ จัดส่งโทรเลขไปกรุงเทพฯ

สัปดาห์ละครั้ง^{๙๙} การวางสายโทรเลขในหัวเมืองอีสานทำให้การส่งข่าวสารระหว่างหัวเมืองกับกรุงเทพฯ ใช้ระยะเวลาน้อยกว่าเดิม และเป็นประโยชน์ต่อการสื่อสารราชการเป็นอย่างมาก

การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ ไปหัวเมืองมณฑลของอีสานก่อนการสร้างเส้นทางรถไฟจะนิยมใช้ ๒ เส้นทาง คือ ไปทางปราจีนบุรี-ศรีโสภณ-เข้าทางแม่น้ำมูล อีกเส้นทาง คือ กรุงเทพฯ-สระบุรี ทางเทือกเขาตองพระยาเย็นเข้านครราชสีมา ซึ่งจะใกล้กว่าสายแรก ทั้งนี้การเดินทางของเจ้านายและข้าราชการส่วนใหญ่แล้วจะใช้ทางเส้นทางสายปราจีนบุรีเพราะเส้นทางที่ปลอดภัยจากไข้ป่ามากกว่าไปทางตองพระยาเย็น และสามารถบรรทุกอาวุธและสัมภาระจำนวนมากไปได้สะดวกกว่า^{๑๐๐}

การเดินทางตรวจราชการของของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในครั้งนี้อย่าง^{๑๐๑} จะต่างจากการเดินทางตรวจราชการของข้าราชการส่วนกลางในสมัยก่อน ที่การเดินทางไม่ค่อยสะดวกมากนักทำให้ใช้ระยะเวลาเดินทางนาน แต่หลังจากได้เปิดใช้เส้นทางเดินรถไฟกรุงเทพฯ – นครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ การเดินทางจากกรุงเทพฯ มายังมณฑลในอีสานทำได้สะดวกกว่าเดิม อย่างไรก็ตามเนื่องจากเส้นทางรถไฟมาถึงเพียงนครราชสีมา ยังไม่ได้ขยายไปยังเมือง

^{๙๙} สุวิทย์ ชีรสาดวัต, **ประวัติศาสตร์อีสาน ๒๓๒๒ – ๒๔๘๘** (ขอนแก่น: ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๙): ๒๘๔ – ๒๘๕.

^{๑๐๐} ไพฑูรย์ มีกุล, เรียบเรียง “มณฑลในภาคอีสาน: ระบบการปกครอง,” ใน **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม ๑๐**, หน้า ๓๔๔๐.

^{๑๐๑} การไปตรวจราชการของเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ ตั้งแต่ปี ๒๔๕๒-๒๔๗๒ ส่วนใหญ่แล้วจะใช้เส้นทางรถไฟเป็นหลักเนื่องจากเริ่มมีการขยายเส้นทางจากนครราชสีมาไปเมืองต่างๆ ในอีสาน เช่นเดียวกับเมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ขณะที่ยังดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีตติยสถาน ได้เสด็จทอดพระเนตรปูชนียสถานภาคอีสาน เมื่อพ.ศ. ๒๔๓๒ พระองค์ได้ใช้ขบวนรถไฟพิเศษจากอุบลราชธานี เสด็จกลับกรุงเทพฯ ดูรายละเอียดของการตรวจราชการของเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ในอีสานใน เดิม วิภาคย์พจนกิจ, **ประวัติศาสตร์อีสาน**, หน้า ๔๖๒ – ๔๘๖.

๕๐ บันทึกสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ต่างๆในอีสาน จึงทำให้การคมนาคมภายในของอีสานส่วนใหญ่จะเดินทางทางบก ใช้เกวียนเป็นพาหนะในการเดินทาง ส่วนเมืองที่อยู่ติดแม่น้ำ การสัญจรจะใช้เรือ เป็นพาหนะหลักในการเดินทาง

สำหรับพาหนะที่ใช้สำหรับเดินทาง สำหรับเจ้านายจะใช้ม้า สลับกับ ระแทะ ส่วนการขนส่งของและไพร่พล ถ้าทางบกจะใช้เกวียน ส่วนทางน้ำจะใช้เรือ คาคหรือเรือชะล่า

เส้นทางคมนาคม จากส่วนกลาง ไปยังหัวเมืองอีสาน เวลานั้น มีลักษณะทุรกันดาร
การเสด็จตรวจราชการของเจ้านาย จึงมักเดินทางด้วยกองคาราวานเกวียน
(ภาพจากอัลบั้มของอ.โรรา ณ ป้อมเพชร์)

เรือกลไฟลาแครงเดียว

๒.๓ การเตรียมการเดินทาง

การเตรียมการต้อนรับการเสด็จตรวจราชการของข้าราชการใน ๓ มณฑล อีสานนอกจากจะได้จัดเตรียมพาหนะในการเดินทางและที่พักแรมไว้ตลอดการเดินทาง แล้วนั้น ยังต้องจัดเตรียมกลุ่มข้าราชการที่จะร่วมตามเสด็จตรวจราชการ ตามเส้นทางการเดินทาง รวมถึง ขั้นตอนในการรับและการส่งเสด็จของแต่ละ มณฑล ซึ่งเป็นพิธีกรรมต้อนรับเจ้านาย ข้าราชการแบบใหม่ ดังรายละเอียด ดังนี้

๒.๓.๑ กลุ่มผู้ติดตาม ประกอบด้วย ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มข้าราชการที่ตามเสด็จมาจากกรุงเทพฯ และกลุ่มข้าราชการในมณฑลที่จะรับเสด็จและตามเสด็จตลอดการเดินทาง

กลุ่มแรก สามารถแบ่งกลุ่มข้าราชการที่ตามเสด็จได้ ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มที่ตามเสด็จเพื่อตรวจราชการของมณฑลในอีสาน ในงานปกครองท้องที่ และ งานด้านการศึกษา ได้แก่ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระยาจำแสนบดี เจ้ากรมพลัมภัก์ ดูแลการปกครองท้องที่ เจ้าหมื่นศรีสรักษ์ ผู้อำนวยการโรงเรียนมหาดเล็ก หลวงอนุชิตพิทักษ์ และนายเอียน มหาดเล็ก กลุ่มที่สอง เป็นข้าราชการที่ตามเสด็จเพื่อจะไปเป็นข้าราชการประจำที่มณฑลใน

อีสานและจะแยกกับคณะเดินทางที่เมืองยโสธรเพื่อเดินทางไปเมืองอุบลราชธานี ได้แก่ นายทองสุข ที่จะไปเป็นข้าหลวงธรรมการมณฑลอีสาน นายแก้วพนักงาน กรมหลวงพิษ จะไปฝึกหัดกตลាយมือนักโทษตามหัวเมือง ส่วนหม่อมเจ้าประสพ ประสงค์ หม่อมเจ้าชายใหญ่ในกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ตามเสด็จเพื่อไปเฝ้า เสด็จพ่อ (กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์)ที่อุบลราชธานี

และกลุ่มที่สาม เป็นชาวต่างชาติ ตามเสด็จเพื่อทำหน้าที่พิเศษ คือ ตรวจรักษาและแจกยาให้ราษฎรและช่างถ่ายรูป ได้แก่ หมอแบรดด็อก แพทย์ ชาวอเมริกัน และนายเดอลารอค ช่างถ่ายรูป

“ที่ตำบลกุดหว้ามีราษฎรมาตั้งอยู่ได้สัก ๘ ปีมา สังเกตดูราษฎรเป็นไข้ป่า จนเป็นปางโดยมาก เพราะแถวนี้เป็นที่ป่าริมดง ให้หมอแจกยารักษาให้ ตามสมควร” (หน้า ๘๐)

“เวลาบ่ายเที่ยวดูปราสาทหิน แลถ่ายรูป วันนี้ (๖ กุมภาพันธ์) เป็นวันพัก ได้ไปถ่ายรูปปราสาทหินอีกวันหนึ่ง ครั้นเวลาบ่ายไปดูต้นไทรงาม” (หน้า ๑๔๓ - ๑๔๖)

กลุ่มที่สอง เป็นข้าราชการในมณฑลที่จะรับเสด็จและตามเสด็จตลอดการเดินทาง กรณีที่เป็นการเดินทางเข้าเขตมณฑล ข้าหลวงเทศาภิบาลจะเดินทางมารับเสด็จและตามเสด็จตลอดการเดินทางภายในมณฑล จากนั้นจะส่งเสด็จ ระหว่างทางที่จะไปอีกมณฑล เช่น ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร ส่วนข้าหลวง ต่างพระองค์สำเร็จราชการได้ส่งผู้แทนข้าหลวงบริเวณเมืองอุบลราชธานีมารับ เสด็จและตามเสด็จตลอดการเดินทางในมณฑลอีสาน ส่วนข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครราชสีมาจะรับเสด็จและตามเสด็จไปทั้งสามมณฑล แต่หากเป็นการ เดินทางไปยังบริเวณ หรือเมืองภายในมณฑล ข้าหลวงบริเวณ ผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมือง จะเป็นผู้ต้อนรับ นอกจากนี้ยังมีข้าราชการที่มีหน้าที่จัดส่งโทรเลข ระหว่างการเดินทางตามเสด็จอีกด้วย

“หลวงขจรยุทธกฤตย์ ซึ่งตามมาในการตรวจทางโทรเลขมณฑลอุดร มณฑลอีสาน กับนายหม่อมมหาเด็กลักนักเรียนไปรษณีย์โทรเลข ลาไปเมือง อุบลราชธานี เพราะเมื่อมาตามทางโทรเลข เขาเป็นผู้จัดการให้ใช้โทรเลข

ได้ทุกระยะ แต่ทางต่อไปไม่รวมกับทางโทรเลข” (หน้า ๑๓๗)

๒.๓.๒ การรับเสด็จและส่งเสด็จในแต่ละมณฑล

เนื่องจากการเสด็จตรวจราชการครั้งนี้ เป็นการเสด็จตรวจราชการของ เสนาบดีว่าการกระทรวงมหาดไทย ที่มีหน้าที่ดูแลหัวเมืองเหนือทั้งหมดและเป็น เชื้อพระวงศ์ชั้นสูง การจัดเตรียมการรับเสด็จและส่งเสด็จจึงเป็นไปอย่างมีระบบ เริ่มจากการวางแผนการเดินทาง แบ่งจุดพักระหว่างทาง พระองค์ใช้คำว่า “พัก ร้อน” เพื่อรับประทานอาหารเช้า จากนั้นจะเดินทางต่อไปถึงที่พักแรมก่อน บ่าย ซึ่งจุดพักแรมนี้ข้าราชการของมณฑลในอีสานจะจัดเตรียมไว้ ข้อความจาก โทรเลขของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวถึงการสร้างพลับพลาที่ พัก ในเมืองชนบท เมืองขอนแก่น และเมืองหนองคาย มณฑลอุดร ว่าได้ใช้ไม้เป็น วัสดุก่อสร้าง ดังนั้น พลับพลาที่ประทับของ ๓ เมืองนี้จะใช้เป็นที่ว่าการเมืองใน การต่อไป ในระหว่างการเดินทางจะมีการจัดเตรียมข้าราชการไว้สำหรับรับเสด็จ และส่งเสด็จในแต่ละเมือง แต่ละมณฑล

“...วิธีเดินทางเข้าไปเมืองยังหนาว กลางคืนเวลาดีกราว ๓ ยามให้เกวียนครัว ออกล่วงหน้าไปพวกหนึ่ง ไปหาข้าวเข้าคอยอยู่ที่ๆ พักร้อน พอเช้าขี่ม้ารีบ ไปให้ถึงที่พักร้อนและที่พักแรมในตอนเช้าก่อนเที่ยง ตอนบ่ายได้พักมาแล้วมี เวลาเที่ยวเดินดูภูมิลำเนา กระบวนเกวียนบรรทุกของตามไปถึงในเวลาบ่าย เดินทางโดยวิธีอย่างว่านี้ทุกวัน...” (๑๔๒ - ๑๔๓)

เมื่อขบวนเสด็จได้เดินทางถึงเมือง จะมีการยิงสลุตต้อนรับ ซึ่งเป็นธรรมเนียมที่รับมาจากวัฒนธรรมตะวันตก

“เวลาขึ้นเรือลาแครงเตี้ยยิงปืนสลุตด้วยเป็นเขตที่ให้เขาส่งเพียงนี้ บ่นบก พระสงฆ์สวดชัยมงคล นักเรียนร้องคำโคลงทำนองซึ่งนิยมกันในพื้นเมือง และพวกญวนถือธงตีฆ้องกลองเป็นกระบวนแห่มารับและตามมาด้วย” (เมืองนครพนม หน้า ๑๐๓)

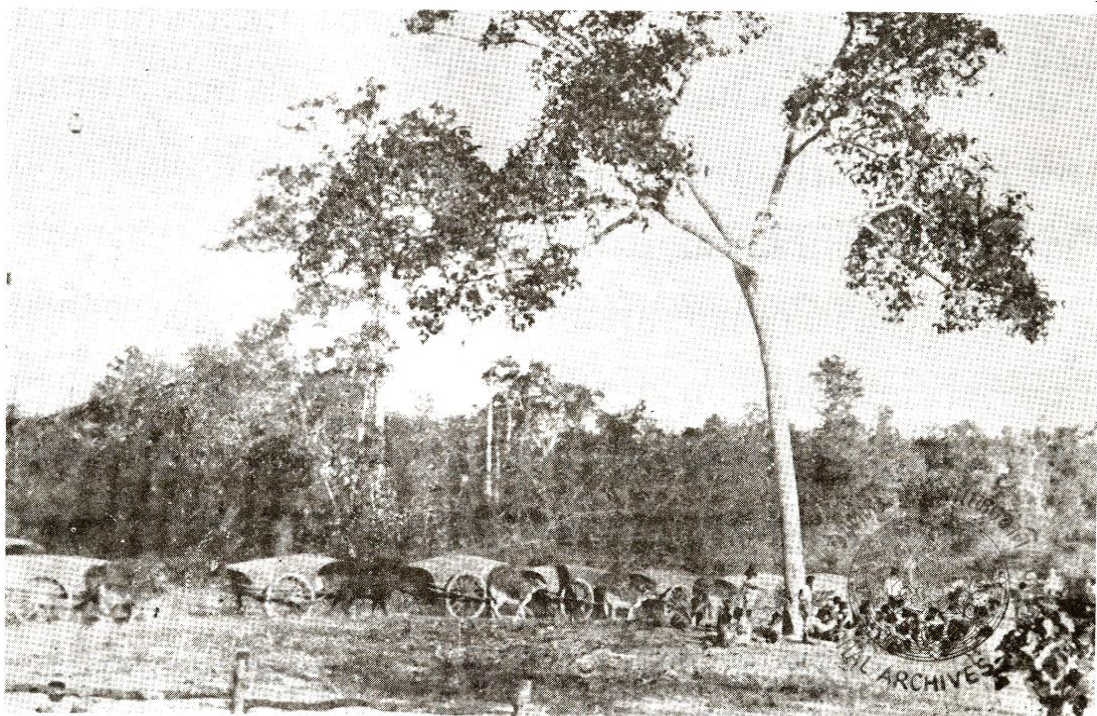
หลังจากนั้นจะทำพิธีบายศรีสู่ขวัญ สวด ชยันโต เพื่อรับขวัญและอำนวยพร ช่วงบ่ายจะเป็นช่วงเวลาของการตรวจราชการ รวมถึงสำรวจสภาพความเป็นอยู่ของราษฎร

๕๔ บันทึกสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

“เวลาบ่ายมีประชุมบายศรีที่ปะรำใกล้ที่พัก มีผู้เฒ่า ๒ คนซึ่งเป็นอาจารย์ คือ ผู้ที่บวชเคยเป็นสมภารมาแล้ว ๒ คน ว่าคำทำขวัญและคนร้องดีผู้หนึ่ง เป็นหมอลำด้วย นุ่งขาวสวมเสื้อขาว ว่าคำชัยมงคลเป็นทำนองอย่าง โฟเราะะ มีคนเป่าสังข์ประโคมพิณพาทย์ และโห่ฮิ้วพร้อมกัน บายศรีที่นี้ได้ ตกแต่งอย่างประณีตบรรจง มีดอกไม้แห้งทำเป็นดอกกุหลาบประดับด้วย” (เมืองนครพนม หน้า ๑๐๕)

ในช่วงเย็นขณะที่รับประทานอาหารบางเมืองจะจัดการแสดงพื้นเมืองให้ ทอดพระเนตรขณะรับประทานอาหารเย็น อีกด้วย

“เวลาค่ำมีหมอลำมาเป่าแคนร้องลำว่ากันระหว่างชายกับหญิง แล้วราษฎร ได้แห่ผ้าป่าซึ่งเรียไรกัน ผ่านที่พักมาให้อนุโมทนาแล้วไปทอด ณ วัดต่างๆ ของผ้าป่าแต่งในกระຈาดปิดกระตาสีต่างๆ แห่หอมล้อมกันด้วยไต้ไฟ และให้ร้องกันมาตามทาง คนในกระบวนประมาณ ๔๐๐ คน” (เมือง นครพนม หน้า ๑๐๕)

พักร้อนที่บ้านสำราญ

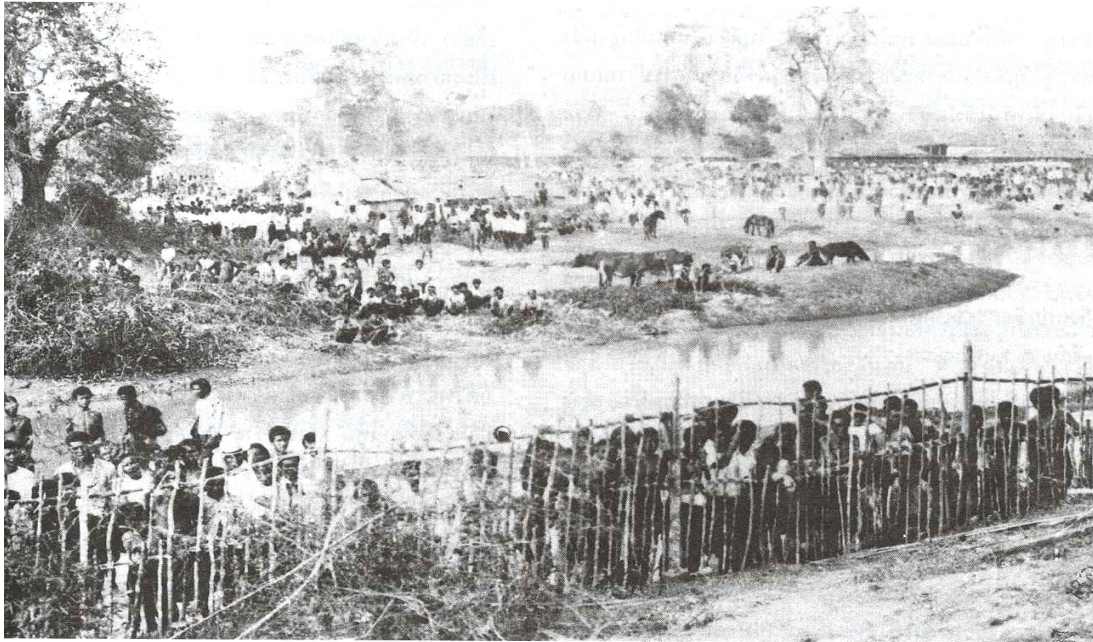

ที่พักแรมตำบลหนองหมื่นถั่ว

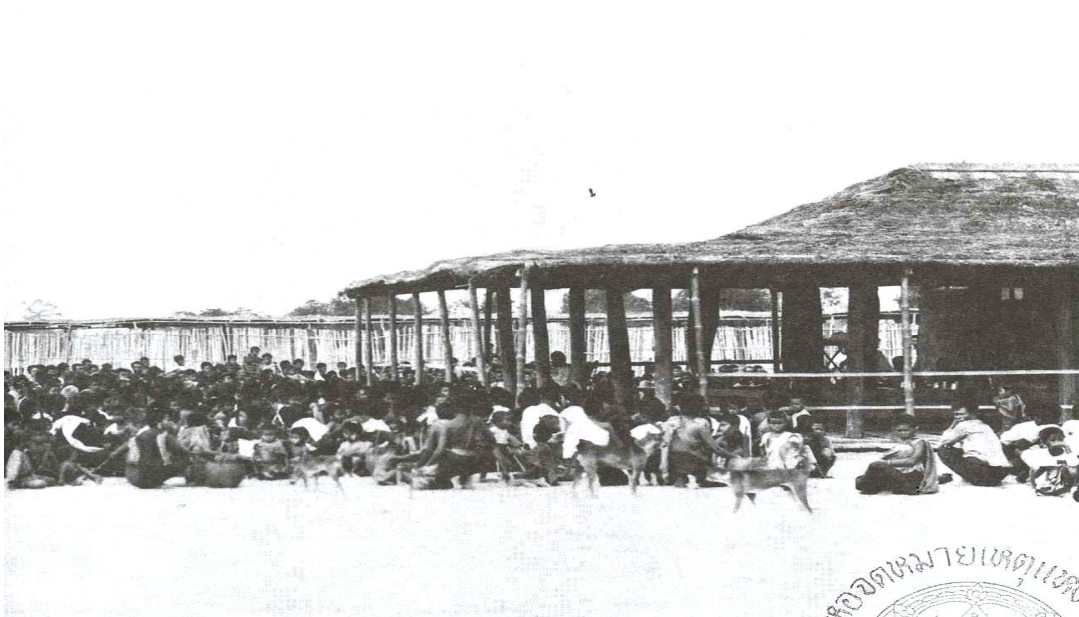

ราษฎรรอรับเสด็จที่เมืองท่าอุเทน

๕๖ บันทึกสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ชาวเมืองร้อยเอ็ดเฝ้ารอรับเสด็จ พ.ศ.๒๔๔๙ (ภาพ : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

ชาวเมืองร้อยเอ็ดเฝ้ารอรับเสด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ.๒๔๔๙ (ภาพ : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

๒.๔ การตรวจราชการ

การตรวจราชการของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจะเสด็จตรวจราชการในช่วงปลายหลังจากเสด็จถึงที่พักแรมในแต่ละจุด การตรวจราชการของพระองค์ได้ข้อมูลในด้านต่างๆจากการสังเกตการณ์ตามสภาพที่เป็นจริง และการจากสอบถามจากข้าราชการ พ่อค้า และราษฎรของเมืองนั้น ๆ ทั้งนี้ งานราชการ

ที่สำคัญ แบ่งได้ ๔ ด้าน คือ การปกครอง การศึกษา สภาพเศรษฐกิจ และสภาพทางสังคม ดังรายละเอียด ต่อไปนี้

๒.๔.๑ การปกครอง

การเปลี่ยนแปลงการปกครองที่สำคัญของอีสาน คือ การนำระบบข้าราชการมาแทนที่ระบบกินเมือง ทำให้เกิดกลุ่มผู้ปกครองใหม่ ที่เรียกว่า “ข้าราชการ” มาแทนที่กลุ่มผู้ปกครองเดิม ระบบราชการส่งผลต่อการปกครองของผู้ปกครองท้องถิ่นเดิมเป็นอย่างมาก เช่น การจัดหาสถานที่เพื่อปฏิบัติราชการแทนจวนเจ้าเมืองที่ใช้ว่าการราชการบ้านเมืองแบบเดิม การสร้างที่พักให้ข้าราชการที่ส่วนใหญ่เป็นคนมาจากต่างถิ่น สถานที่ราชการในมณฑลนั้นๆ ส่วนใหญ่สถานที่ราชการจะตั้งติดกัน เช่น เมืองอุดรธานี ได้สร้างที่ว่าการมณฑล ที่ว่าการอำเภอ ศาล เรือนจำ โรงทหาร โรงพักตำรวจภูธร ออฟฟิศไปรษณีย์โทรเลข และบ้านเรือนข้าราชการจะอยู่ในบริเวณใกล้กัน

รายนามของข้าราชการที่ได้ปฏิบัติงานใน ๓ มณฑล ช่วง พ.ศ. ๒๔๔๙ มีดังนี้

ตารางที่ ๓ รายนามข้าราชการมณฑลนครราชสีมา ร.ศ. ๑๒๕

ลำดับ	รายนาม	ตำแหน่ง
๑.	พระยากำแหงสงคราม	ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา
๒.	พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ	ปลัดเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา
๓.	พระบรมราชบรรหาร	ยกกระบัตรมณฑลนครราชสีมา
๔.	นายกวย	ข้าหลวงธรรมการมณฑลนครราชสีมา
๕.	หม่อมเจ้าบวรเดช	ผู้บัญชาการกรมทหารมณฑลนครราชสีมา
๖.	พระรำไพพงศ์บริพัตร	เจ้าพนักงานกรมรถไฟ

๕๘ บันทึกสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๓.	นายอิ้ม มหาตเล็ก	นายอำเภอกลาง
๔.	หลวงรักดีศรีชั้นทเสม	นายอำเภอเมืองพิมาย
๕.	พระเนตรรักดีศรีนครานุรักษ์	ผู้ว่าราชการเมืองบุรีรัมย์
๑๐.	หลวงเสนาสงคราม	นายอำเภอไผทงษ์
๑๑.	หลวงวิศาลสถกษติกร	นายอำเภอเมืองรัตนบุรี
๑๒.	ขุนสรรพกิจโกศล	นายอำเภอนางรอง
๑๓.	ขุนประสิทธิชั้นทเสม	นายอำเภอเมืองประโคนชัย

ตารางที่ ๔ รายนามข้าราชการมณฑลอุดร ร.ศ. ๑๒๕

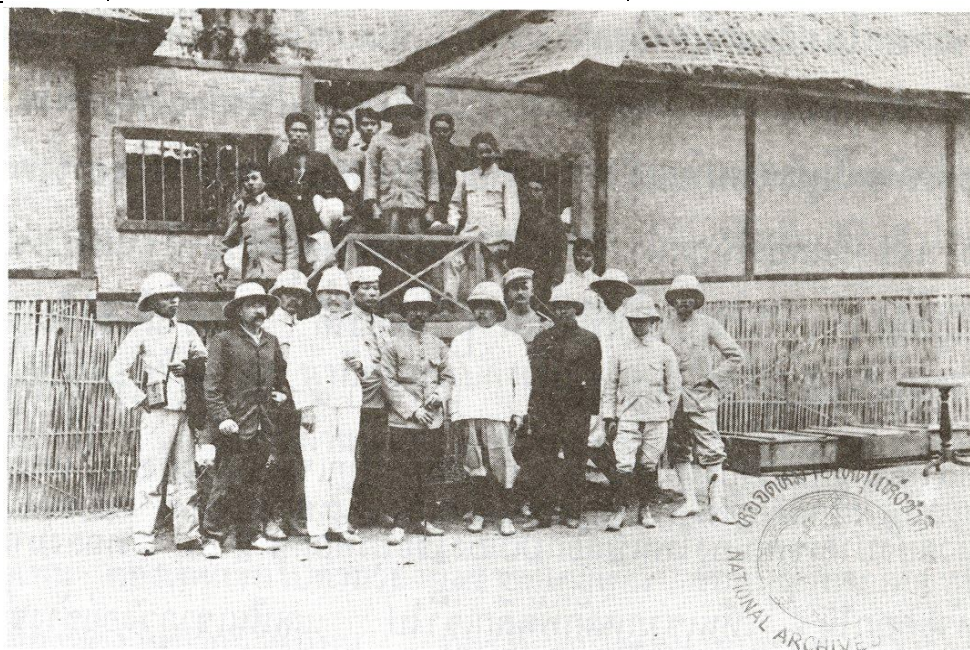
ลำดับ	รายนาม	ตำแหน่ง
๑.	พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร	ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร
๒.	นายร้อยเอกขุนผดุงแคว้นประจันต์	ข้าหลวงบริเวณพาสี
๓.	พระรามฤทธิ	ข้าหลวงบริเวณน้ำเหือง
๔.	พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์	ข้าหลวงบริเวณธาตุพนม
๕.	หลวงพิไลยสิทธิธรรม	ข้าหลวงบริเวณสกลนคร
๖.	พระรังสรรค์สารกิจ	ข้าหลวงบริเวณหมากแข้ง
๗.	นายพันตรีหลวงพิทักษ์นรินทร์	ผู้บังคับการทหารราบที่ ๓
๘.	พระยานครศรีบริรักษ์	จางวางเมืองขอนแก่น
๙.	พระยาศรีสุนทรกิจ	ปลัดอำเภอเดื่อหมากแข้ง
๑๐.	พระยาปทุมเทวาภิบาล	ผู้ว่าราชการเมืองหนองคาย
๑๑.	พระยาประจันตะประเทศธานี	ผู้ว่าราชการเมืองสกลนคร
๑๒.	พระยาบริหารราชอาณาเขต	ปลัดเมืองหนองคาย
๑๓.	พระบริบาลภูมิเขต	นายอำเภอเมืองหนองคาย
๑๔.	พระไชยราชวงศา	ผู้ว่าราชการเมืองไชยบุรี
๑๕.	พระศรีวรราช	ผู้ว่าราชการเมืองท่าอุเทน
๑๖.	พระยาพนมนครานุรักษ์	ผู้ว่าราชการเมืองนครพนม

๑๓.	พระยาตะควงศ์ประวัติ	จางวางเมืองมุกดาหาร
๑๔.	พระอนุชาดิฐมาธิคุณ	ข้าหลวงเมืองมุกดาหาร
๑๕.	พระอรัญอาสา	ผู้ว่าราชการเมืองกุสุมาลย์
๒๐.	พระยาพิไชยสรเดช	ผู้ว่าราชการเมืองพนพิสัย

ตารางที่ ๕ รายนามข้าราชการมณฑลอิสาน ร.ศ. ๑๒๕

ลำดับ	รายนาม	ตำแหน่ง
๑.	พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสรรพ สิทธิประสงค์	ข้าหลวงต่างประเทศสำเร็จ ราชการมณฑลอิสาน
๒.	หม่อมเจ้านิสากร	เลขานุการ
๓.	ขุนภักดีธรรมา	ข้าหลวงมหาดไทย
๔.	นายร้อยเอก หลวงสมรรถสรรพ ยุทธ	ข้าหลวงโยธาณมณฑลอิสาน
๕.	หลวงเถกิงรณกาจ	ผู้บังคับการตำรวจภูธร
๖.	หลวงศรีวรราช	ผู้ว่าราชการเมืองยโสธร
๗.	หลวงยศไกรเกรียงเดช	ยกกระบัตรเมืองยโสธร
๘.	พระราชภูมบริหาร	ผู้ว่าราชการเมืองกมลาลย์
๙.	พระนิคมบริรักษ์	ผู้ว่าราชการเมืองเสลภูมิ
๑๐.	พระยาขัติยวงศา	ข้าหลวงบริเวณร้อยเอ็ด
๑๑.	พระอุบลประชาธิบดี	แทนข้าหลวงบริเวณอุบล
๑๒.	พระยาไชยสุนทร	ผู้ว่าราชการเมืองกาฬสินธุ์
๑๓.	หลวงขจรยุตฤทธ	ตรวจโทรเลขมณฑลอุดรและ มณฑลอิสาน)
๑๔.	นายหนุ่ม	มหาดเล็กนักเรียนไปรษณีย์โทร เลข
๑๕.	พระพิทักษ์นรากร	ข้าหลวงเมืองมหาสารคาม

๑๖.	ขุนมณฑลานุการ	ข้าหลวงเมืองสุวรรณภูมิ
๑๗.	พระศรีสุวรรณวงศา	ข้าหลวงเมืองพยัคฆภูมิ
๑๘.	พระศรีเกษตรราธิไชย	นายอำเภอเมืองเกษตรวิสัย
๑๙.	พระสุนทรพิพิธ	นายอำเภอเมืองโกสุมพิสัย
๒๐.	นายกาย	ข้าหลวงธรรมการ

ข้าราชการฝรั่งเศสที่เมืองเวียงจันทน์มหา

กลุ่มข้าราชการเมืองกุสุมาลย์มณฑล

นอกจากนี้ พระองค์ยังได้กล่าวถึงจำนวนประชากรของแต่ละเมือง แม้จะไม่ได้กล่าวถึงจำนวนประชากรทุกเมือง แต่จากข้อมูลดังกล่าวทำให้เห็นความแตกต่างของจำนวนประชากรระหว่างมณฑลต่างๆในอีสาน จะเห็นว่า เมืองในมณฑลนครราชสีมาจะมีจำนวนประชากรมากเมื่อเทียบกับเมืองในมณฑลอุดร และมณฑลอีสาน ส่วนหนึ่งน่าจะเป็นผลกระทบของเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ ราษฎรบางส่วนถูกกวาดต้อนไปตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ส่วนที่เหลือก็หลบหนีภัยสงครามเข้าป่า ทำให้เมืองในแอ่งสกลนครกลายเป็นเมืองร้าง แม้จะมีนโยบายชักชวนให้กลุ่มคนอพยพกลับมาตั้งเป็นเมืองในช่วงรัชกาลที่ ๔ และ ๕ ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น แต่ประชากรยังคงมีจำนวนเพิ่มขึ้นไม่มากนัก

ตารางที่ ๖ จำนวนประชากรของแต่ละเมืองใน ๓ มณฑลของอีสาน

มณฑล	เมือง	จำนวนประชากรโดยประมาณ
นครราชสีมา	อ.บัวใหญ่	๒๐,๐๐๐ เศษ
	เมืองไผทสงส์	๒๒๘,๐๐๐
	เมืองพิมาย	๒๑๖,๕๐๐
อุดร	ตำบลหนองหญ้าปล้อง	๓,๐๐๐
	เมืองชนบท	๓๕,๙๓๖
	เมืองกุมภวาปี	๖,๐๐๐
	เมืองหนองคาย	๖๐,๐๔๔
	เมืองท่าอุเทน	๒๐,๐๐๐
	เมืองนครพนม	๒๑,๔๑๘
	เมืองกุสุมาลย์มณฑล	๒,๑๓/๑
	เมืองสกลนคร	๔๕,๒๓๙
	เมืองเรณูนคร	๑๑,๙๘๖
อีสาน	เมืองยโสธร	๓๐,๐๐๐

๒.๔.๒ การศึกษา

การขยายการศึกษาออกไปให้กว้างขวางถือเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายการปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ ๕ พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นผู้ดำเนินการศึกษาหัวเมือง โดยมีกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสนาบดีมหาดไทย เป็นผู้ให้การอุดหนุนในด้านต่างๆ และได้ประกาศจัดการเล่าเรียนหัวเมือง เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)^{๑๑} หากพิจารณาการดำเนินนโยบายการขยายการศึกษาไปยังหัวเมือง จะเห็นได้ว่าการดำเนินงานด้านการศึกษา กับ ศาสนาจะไปด้วยกัน ดังนั้น ภาพสะท้อนจากการตรวจราชการในการดำเนินงานด้านการศึกษาใน ๓ มณฑลของอีสาน จึงแบ่งได้ ๒ ส่วน คือ การจัดการศึกษา และการศาสนา ดังนี้

การจัดการศึกษา

แม้ในรายงานการตรวจราชการ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) ได้กล่าวถึงโรงเรียนเพียง ๔ แห่ง แต่ข้อมูลดังกล่าวสามารถทำให้เข้าใจถึงการเปลี่ยนแปลงการศึกษาของมณฑลในอีสานได้พอสมควร ดังนี้

ประการแรก การศึกษาในอีสานในขณะนั้นได้เปลี่ยนจากการศึกษาแบบเดิมที่เด็กจะเรียนรู้การใช้ชีวิตและการประกอบอาชีพจากครอบครัว และจากการบวชเรียน มาเป็นการศึกษาในโรงเรียนซึ่งเปิดโอกาสให้ราษฎรทั้งชายและหญิงได้เรียนหนังสืออย่างทั่วถึง อย่างไรก็ตาม การจัดการเรียนการสอนในอีสานเวลานั้น ยังคงมีข้อจำกัดหลายประการ เห็นได้จากการขาดแคลนครูผู้สอน ต้องใช้พระสงฆ์เป็นผู้สอนหนังสือ รวมถึงต้องใช้ศาลาการเปรียญและบ้านเป็นสถานที่สอนหนังสือ อีกทั้งการจัดการเรียนการสอนยังทำได้เพียงระดับประถมศึกษาเท่านั้น และแม้จะมีการกำหนดให้นักเรียนต้องแต่งกายด้วยเครื่องแบบนักเรียนแต่

^{๑๑} พิรุฬห์ สวัสดิ์ธัมย์, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. ๒๔๔๒ – ๒๔๗๕,” (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๓๐), ๔๗ – ๔๘.

ก็มีนักเรียนจำนวนไม่มากนักที่ผู้ปกครองจะมีเงินพอที่จะซื้อเครื่องแบบนักเรียนได้

ประการที่สอง หากพิจารณาจำนวนนักเรียนทั้ง ๔ แห่งจะเห็นว่าจำนวนนักเรียนในแต่ละแห่งน้อย ซึ่งอาจจะมีสาเหตุจากการที่ผู้ปกครองอาจจะยังไม่เห็นความจำเป็นในการส่งบุตรหลานเข้าเรียน หรือ อาจเกิดจากการดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนยังไม่ทั่วถึงทุกเมืองมากนักทั้งนี้อาจจะต้องพิจารณาการจัดสรรงบประมาณให้แก่หน่วยงานราชการที่ดูแลเรื่องการศึกษาประกอบด้วย

ประการที่สาม จากการที่พระสงฆ์ได้ทำหน้าที่เป็นครูสอนหนังสือ สะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของพระสงฆ์ต่อการขยายการศึกษาไปยังหัวเมืองในอีสานได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ส่วนสำคัญอาจเป็นผลจากการประกาศพระราชบัญญัติปกครองพระสงฆ์ ร.ศ.๑๑๒ (พ.ศ.๒๔๔๕) ที่กำหนดให้พระสงฆ์ทุกระดับทั่วราชอาณาจักร ต้องมีหน้าที่บำรุงการศึกษาให้วัดด้วย ดังนั้นศาสนาจึงมีส่วนในการช่วยเหลือด้านการศึกษาในหัวเมืองเป็นอย่างมาก

ประการสุดท้าย การที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไม่ได้เสด็จไปตรวจราชการที่เมืองอุบลราชธานี ข้อมูลโรงเรียนที่ปรากฏในรายงานตรวจราชการจึงมีเพียงโรงเรียนในมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรเท่านั้น ที่กล่าวเช่นนี้เป็นเพราะว่าพระสงฆ์สายธรรมยุติกายที่เมืองอุบลราชธานีซึ่งเป็นที่ตั้งของมณฑลอุบลราชธานี ได้มีบทบาทสำคัญในการจัดการศึกษาในมณฑลอีสานเป็นอย่างมากส่งผลให้ทำให้การขยายการศึกษาในมณฑลอีสานเป็นไปอย่างกว้างขวาง ดังนั้น อาจจะทำให้ข้อมูลด้านการจัดการศึกษาในหัวเมืองอีสาน ดูเหมือนจะยังไม่ก้าวหน้านักหากเทียบกับการปรับปรุงในด้านต่างๆ

การศาสนา

การนับถือศาสนาของคนในอีสาน จะมีศาสนาหลักๆ อยู่ ๒ ศาสนา ได้แก่ พุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาที่คนพื้นเมืองส่วนใหญ่นับถือ และ ศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก ที่จะมีคนพื้นเมืองเข้ารับอยู่บ้างในเขตเมืองแถบลุ่มน้ำโขงสะท้อนถึงการให้เสรีภาพแก่ราษฎรในการนับถือศาสนาโดยเฉพาะกรณีการเข้ารับของคนพื้นเมือง

ประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับการศาสนาในรายงานการตรวจราชการฉบับนี้ คือ การกล่าวถึงผลของการจัดการคณะสงฆ์ในมณฑลอีสานกับมณฑลอุดร ตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๔๕)^{๑๒} ว่าในมณฑลอุดร ยังไม่ได้จัดการตามพระราชบัญญัติฉบับดังกล่าว พระองค์ได้สันนิษฐานถึงสาเหตุของการจัดการคณะสงฆ์ที่ล่าช้าในมณฑลอุดรว่าอาจเกิดจากการไม่มีพระสงฆ์จากมณฑลอุดรไปเล่าเรียนในกรุงเทพฯ ต่างจากพระสงฆ์จากมณฑลอีสาน ที่ได้ไปศึกษาเล่าเรียนทั้งในสายธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย จากการจัดการคณะสงฆ์ที่ต่างกันระหว่างสองมณฑลของอีสาน จะช่วยอธิบายได้ว่าเพราะเหตุใดการจัดการศึกษาในมณฑลอีสานจึงสามารถจัดการได้ก่อนมณฑลอื่นๆ

ในตารางที่ ๗ แสดงจำนวนวัดในอีสาน ที่พระองค์ได้เสด็จไปตรวจราชการ

ตารางที่ ๗ วัดใน ๓ มณฑลของอีสาน ในรายงานการตรวจราชการ

ชื่อวัด	ที่ตั้ง	เจ้าอาวาส	ตำแหน่งสงฆ์	หมายเหตุ
บ้านบัว	วัดบ้านบัว	–	–	ตั้งโรงเรียน
เมืองกุมภวาปี	วัดโพธิ์ชัย	–	–	ตั้งโรงเรียน
เมืองหนองคาย	วัดมณีมาวาส	พระครูธรรม วินยานุยุตต์	เจ้าคณะเมือง	–
	วัดมีไชย	พระครูพุทธ พจนประกาศ	รองคณะเมือง	–
	วัดศรีสะเกษ วัดหกอ่อง	–	–	–
	วัดโพธิ์ชัย	–	–	ที่ประดิษฐาน พระสหาย มี พระเจดีย์แบบ ลาว
เมืองกุสุมาลย์ มณฑล	วัดกลาง	–	–	มี “พลวง” สำหรับ

^{๑๒} พระราชบัญญัติปกครองพระสงฆ์ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ได้กำหนดรูปแบบคณะสงฆ์ในลำดับรองจากมหาเถรสมาคม จัดลำดับการปกครองตั้งแต่ เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และเจ้าอาวาส ตามลำดับ

				พระสงฆ์ไว้อยู่ กรรม
เมืองสกลนคร	วัดพระธาตุเชิงชุม	-	-	มีเจดีย์ยอด ปิดทองก่อทับ เทวสถานของ ขอมเดิม
	วัดบ้านลาด วัดบ้านซอง	-	-	-
เมืองเรณูนคร	วัดกลาง	-	-	-
เมืองมุกดาหาร	วัดศรีมงคล วัดกลาง วัดศรีบุญเรือง	-	-	-
เมืองยโสธร	วัดพระธาตุ	พระครูโย ธราจารย์	เจ้าอาวาส	มีโบสถ์แบบ พม่า
	วัดสิงหา	-	-	-
	วัดธรรมหายโคก	-	-	สายธรรมยุติ
เมืองร้อยเอ็ด	วัดบึง	พระครูเอก รสตาธิคุณ	เจ้าคณะเมือง	-
เมืองพิมาย	วัดเดิม	-	-	

๒.๔.๓ สภาพทางเศรษฐกิจ

การขยายเส้นทางรถไฟมาถึงนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในเมืองนครราชสีมาเป็นอย่างมาก ในช่วงปี ๒๔๔๓ เส้นทางรถไฟสร้างมาถึงแค่นครราชสีมา ยังไม่ได้ขยายไปยังเมืองอื่นๆ ทำให้ นครราชสีมาทำหน้าที่เป็นแหล่งกระจายสินค้าจากกรุงเทพฯ ส่งไปขายยังเมืองต่างๆในอีสานและรวบรวมสินค้าพื้นเมืองส่งไปขายที่กรุงเทพฯ อีกด้วย

ข้อมูลจากรายงานการตรวจราชการของสมเด็จพระยาดำรง ราชานุภาพ ช่วยให้เราเห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในเมืองต่างๆ ของอีสานได้เป็นอย่างดี ซึ่งอาจจะสรุปได้ ๒ ประเด็น คือ สภาพตลาดของเมืองต่างๆ และ การค้าของเมืองในอีสาน ดังนี้

สภาพตลาดเมืองต่างๆ

ในรายงานการตรวจราชการฯ ได้บรรยายสภาพตลาดของเมืองต่างๆ ส่วนใหญ่ตลาดที่มีการซื้อขายกันอย่างคึกคักจะเป็นตลาดที่เป็นที่ตั้งของเมืองหลักในแต่ละมณฑล เช่น ตลาดที่เมืองหนองคาย ยโสธร และร้อยเอ็ด

“ที่เมืองยโสธรนี้มีถนนใหญ่เป็นทางสี่แยก ริมถนนใหญ่เป็นทางสี่แยก ริมถนนใหญ่มีร้านเป็นตึกดินอย่างโคราช มีพ่อค้าจีนและพ่อค้าไทยมาจากโคราชตั้งขายของต่างๆ ซึ่งนำมาจากเมืองนครราชสีมามาขายด้วยกัน และมีผ้าผืนหางกระรอกและโสร่งไหมซึ่งทำในพื้นที่เมืองมาขายบ้างบางร้าน” (หน้า ๑๓๒)

หรือไม่ก็เป็นตลาดของเมืองที่อยู่ใกล้กับนครราชสีมา ที่มีกลุ่มพ่อค้าคนจีนที่เป็นพ่อค้าหลัก และมีการซื้อขายสินค้าจากกรุงเทพฯ เช่น ตลาดที่บ้านบัว

“...ที่ตลาดมีโรงแถว ๒ แถว พ่อค้าเป็นคนจีน ขายของเล็กๆ น้อยๆ ของที่ขายเป็นของกรุงเทพฯ โดยมาก ร้านแถวหนึ่ง ๕ ห้อง อีกแถวหนึ่งประมาณ ๑๐ ห้อง เข้ากันถึงห้องละ ๓ บาทต่อเดือน และมีตึกอย่างโคราชของขุนพานิชกุลการและของผู้อื่นอีก ๒ แห่ง” (หน้า ๖๘)

การค้าของเมืองในอีสาน

จากรายงานการตรวจราชการฯ ของสมเด็จพระเจ้าตำราสารานุกรม ทำให้เราเห็นถึงเครือข่ายการค้าที่เชื่อมระหว่างตลาดกรุงเทพฯ กับตลาดของเมืองในอาณานิคมของฝรั่งเศส และได้ทราบว่าเมืองในอีสาน ได้แก่ เมืองหนองคาย เมืองท่าอุเทน เมืองนครพนม เมืองสกลนคร เมืองมุกดาหาร และเมืองยโสธร มีความสำคัญทางเศรษฐกิจมาก เมืองเหล่านี้จะทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลาง รับส่งสินค้านี้ระหว่างเมืองจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงกับเมืองต่างๆ ในอีสานรวมถึงเมืองนครราชสีมาซึ่งจะส่งสินค้าบางส่วนไปยังกรุงเทพฯ

ตารางที่ ๔ การค้าของเมืองในอีสาน ในรายงานการตรวจราชการ

เมือง	สินค้าเข้า		สินค้าออก	
	จากเมือง	ชนิดสินค้า	ไปเมือง	ชนิดสินค้า
หนองคาย	กรุงเทพฯ ผ่าน นครราชสีมา	เครื่องผ้าเครื่อง แพร เครื่อง ทองเหลือง เครื่องเคลือบ ต่างๆ	นครราชสีมา กรุงเทพฯ	เร็ว ครั่ง ยาสูบ กำยาน เขา หนัง ยางกะตั้ง กะตั่ว
	กรุงเทพฯ ผ่าน ปากลาย	น้ำมัน ปิโตรเลียม	เขียงขวาง หลวงพระบาง	เกลือ
	เวียดนามของ ฝรั่งเศส ผ่าน ปากลาย	สุรา น้ำปลา ปิ่น น้ำมัน ปิโตรเลียม		
	หลวงพระบาง	ยางกะตั้งกะตั่ว		
ท่าอุเทน	ฝรั่งเศสผ่าน ปากลาย	น้ำมัน ปิโตรเลียม	หนองคาย	เร็ว เขา หนัง ยางกะตั้งกะตั่ว
นครพนม	ฝั่งซ้ายแม่น้ำ โขง	หนัง เขา เร่ว ยางกะตั้งกะตั่ว นอ งา เขาค้อ	ฝั่งซ้ายแม่น้ำ โขง	ด้ายเช็ด ผ้า แพร เครื่อง ทองเหลือง น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ เกลือ
	นครราชสีมา	ด้ายเช็ด ผ้า แพร เครื่อง ทองเหลือง น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ	เมืองสุวรรณ เขต	พริกไทย ยาสูบ
	อากาศอำนวย	เกลือ	นครราชสีมา	เกลือ
	เมืองท่าอุเทน		เมืองในอีสาน	

๖๘ บันทึกสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สกลนคร	กรุงเทพฯผ่าน นครราชสีมา	-	เมืองตามลำน้ำ โขง	เกลือ
			เมืองในดอนใน	ปลา
			นครราชสีมา	เร็ว พริกชี้หนู ป่า ยาง กะตังกะตั่ว
มุกดาหาร	นครราชสีมา	ผ้าแพร เครื่อง ทองเหลือง ทองขาว น้ำมัน ปิโตรเลียม	นครราชสีมา	หนัง เขา เร่ว ยางกะตังกะตั่ว สีเสียด ยาสูบ
			เมืองฝั่งซ้าย แม่น้ำโขง	ผ้าแพร เครื่อง ทองเหลือง ทองขาว น้ำมัน ปิโตรเลียม
ยโสธร	ฝั่งซ้ายแม่น้ำ โขง ผ่านทาง มุกดาหาร	ยางกะตังกะตั่ว	นครราชสีมา	หนัง เขา เร่ว ครึ่ง ไหม
	เมืองหนองสูง	ยางกะตังกะตั่ว	ปากเพรียว	กระป๋อง
			สนามแจง แขวงเมือง ลพบุรี	โค
			เมืองพนัสนิคม เมืองพนมสาร คาม เมือง นครนายก	กระป๋อง และโค

จากตารางที่ ๘ ข้างต้น เราสามารถอธิบายการค้าของเมืองต่างๆ ในอีสาน
ผ่านชนิดสินค้าทั้งสินค้าเข้าและสินค้าออก เพื่อให้เข้าใจสภาพการค้าของเมือง

ต่างๆ ข้างต้น ได้ดังนี้

ความแตกต่างของสินค้าเข้าระหว่างสินค้าเข้าจากเมืองฝ่งชวาและฝ่งซ่ายแม่น้ำโขง กับสินค้าเข้าจากกรุงเทพฯ ผ่านมาทางเมืองนครราชสีมา กล่าวคือ สินค้าเข้าจากกลุ่มแรก ส่วนใหญ่จะเป็นสินค้าจำพวกของป่า เช่น เร่ว ครั่ง ยาสูบ กายาน เขา หนัง ยางกะตังกะตั่ว ซึ่งเป็นผลผลิตตามธรรมชาติที่ไม่ได้ผ่านกระบวนการผลิต ใช้วิธีการเก็บรวบรวมผลผลิตนั้นๆ ขณะที่สินค้าเข้าจากกรุงเทพฯ จะเป็นสินค้าพวกผ้า ด้ายเช็ด เครื่องทองเหลือง เครื่องเคลือบ น้ำมันปิโตรเลียม ซึ่งจะตอบสนองความต้องการของกลุ่มคน ๒ กลุ่ม กล่าวคือ กลุ่มคนพื้นเมืองนิยมซื้อสินค้าพวกผ้า ด้ายเช็ด เป็นส่วนใหญ่ สะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงการผลิตผ้าจากเดิมที่ราษฎรจะทอผ้าใช้เองแต่ในช่วงเวลานี้จะเห็นได้ว่าราษฎรนิยมซื้อผ้าสำเร็จรูปจากกรุงเทพฯ ซึ่งมีราคาไม่แพงมาก ขณะเดียวกันสินค้าจำพวกน้ำมันปิโตรเลียมจะนำไปขายให้แก่พวกพ่อค้าชาวจีนในเมืองต่างๆ และชาวตะวันตกที่ฝ่งซ่ายแม่น้ำโขงเป็นหลัก

ส่วนสินค้าส่งออกประเภทที่ต้องมีกระบวนการผลิตและถือเป็นสินค้าท้องถิ่นเฉพาะของเมืองที่ติดกับแม่น้ำโขง ในมณฑลอุดร ได้แก่ ยาสูบ เป็นพืชที่ปลูกกันมากในบริเวณริมน้ำตามฝ่งแม่น้ำโขง เหตุที่ราษฎรในแถบนี้ปลูกยาสูบกันมากคงเป็นเพราะบริเวณนี้มีสภาพอากาศที่เหมาะสมต่อการปลูกยาสูบ ทำให้ยาสูบเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ แต่เดิมเคยส่งไปขายที่เมืองนครราชสีมาแต่เมื่อมีการสร้างเส้นทางรถไฟขมายมาถึงนครราชสีมา ทำให้มียาสูบจากกรุงเทพฯ เข้ามาขาย ดังนั้น ยาสูบที่ผลิตได้จึงส่งไปขายเฉพาะในท้องถิ่นและมณฑลอีสานเท่านั้น นอกจากยาสูบแล้ว ยังมีเกลือ ที่เป็นผลผลิตเฉพาะท้องถิ่นอีกประเภทหนึ่ง มีแหล่งผลิตที่สำคัญบริเวณริมน้ำสงครามแถบแขวงเมือง ท่าอุเทน และเมืองอากาศอำนวย และสินค้าประเภทสุดท้าย คือ ปลา ที่เป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของราษฎรที่มีอาชีพทำการประมงบริเวณริมแม่น้ำโขง

ในส่วนของพ่อค้าที่เป็นกลุ่มคนที่มีบทบาททางเศรษฐกิจที่สำคัญ เราสามารถแบ่งพ่อค้าได้ ๒ กลุ่ม คือ พ่อค้าชาวต่างชาติ เช่น พ่อค้าชาวจีน ชาวจีนวน และชาวพม่า พ่อค้ากลุ่มนี้จะเดินทางไปซื้อสินค้ายังเมืองต่างๆ ขณะเดียวกันก็นำ

สินค้าที่ซื้อนี้น่ากลับไปขายยังเมืองของตน หรือไม่เช่นนั้นก็นำเข้ามาทำการค้าขาย ตั้งเป็นร้านค้าที่เมืองๆ นั้น และรวมตัวกันตั้งเป็นชุมชนการค้าขึ้น พ่อค้าอีกกลุ่มหนึ่ง ได้แก่ พ่อค้าพื้นเมือง ที่มีอาชีพหลัก คือ อาชีพเกษตรกรรม แต่อาจจะนำผลผลิตทางการเกษตรซึ่งเป็นสินค้าพื้นเมืองมาขายที่ตลาดบ้างครั้งบางครั้ง สินค้าที่สำคัญที่พ่อค้าพื้นเมืองนำไปขาย คือ โคและกระบือ พ่อค้าพื้นเมืองจะนำโคและกระบือตอนไปขายในช่วงหลังฤดูการทำนา เราเรียกพ่อค้าเหล่านี้ว่า “นายฮ้อย”

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้ข้อมูลการค้าโคกระบือจากการสอบถามราษฎรที่มารับเสด็จ ไว้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

“...มีพ่อค้าซื้อโคกระบือไปขายคราวหนึ่ง ตั้งแต่ ๔๐๐ ถึง ๕๐๐ บ้าง ลงทางดงพระยาไฟไปขายที่ปากเพรียวทางหนึ่ง ลงทางดงพระยากลางไปขายที่อำเภอสนามแจง แขวงเมืองลพบุรีทางหนึ่ง ลงทางช่องตะโกไปขายที่เมืองพนัสนิคม พนมสารคาม และเมืองนครนายกทางหนึ่ง แต่เดิมลงทางช่องเสม็ด แต่เดี๋ยวนี้ใช้ลงทางช่องตะโก เพราะเป็นทางสะดวกกว่า พ่อค้าที่ไปปากเพรียวนำกระบือลงไปขายเป็นพื้น พ่อค้าที่ไปสนามแจงนำโคลงไปขาย พ่อค้าที่ไปมณฑลปราจีนบุรีมีกระบือและโคคละไปด้วยบ้าง ฟังดูตามเสียงพ่อค้าว่าการนำโคลงไปขายได้กำไรมากกว่ากระบือเพราะโคเลี้ยงง่าย กระบือเมื่ออดน้ำก็มักจะเป็นอันตรายตามทาง” (เมืองยโสธร หน้า ๑๓๓)

นอกจากจะมีนายฮ้อยที่จะรับซื้อโคกระบือไปขายแล้ว ยังมีกลุ่มพ่อค้าพม่าเดินทางมาซื้อกระบือที่อีสานไปขายด้วย

“ในหมู่ราษฎรที่มาหาซื้อพม่า ๓ คน ซึ่งมารับซื้อกระบือไปขายข้างใต้ ใต้ถามถึงหนทางที่ไป ว่าลงทางช่องตะโกเพราะเป็นทางที่มีน้ำบริบูรณ์กว่าทางอื่น กระบือที่พาไปปีละครั้ง อยู่ในระหว่างเดือน ๓ เดือน ๔ คราวหนึ่งถึง ๘๐๐ - ๘๐๐ ตัว ลงไปขายทางเมืองพนมสารคาม เมืองพนัสนิคม บ้าง ไปเมืองมินบุรีบ้าง และกรุงเก่าบ้าง ใต้ถามถึงการพิทักษ์รักษากระบือ เวลาเดินทางเปลี่ยว ว่าใช้กระบือนอนเฝ้ารายกันเป็นวงรอบฝูงกระบือ ถ้าจะมีคอกสำหรับกระบือพัก ควรมีที่ปากดงแห่งหนึ่ง กลางเขาแห่งหนึ่ง และเชิงเขาแห่งหนึ่ง และที่ๆ ต้องการน้ำเวลานี้ คือ ในเขตมณฑล

ปราจีนบุรี ที่เชิงเขาช่องตะโกแล้วแห่งหนึ่ง ที่สะพานทรายแหล่งหนึ่ง ได้
ความดังนี้ (บ้านนาลาด หน้า ๑๑๙ - ๑๒๐)

การขนส่งสินค้าของพ่อค้าในอีสานหลังจากสร้างทางรถไฟกรุงเทพ- นคร
ราชสีมา ส่วนใหญ่พ่อค้าจะบรรทุกสินค้าใส่เกวียนไปที่เมืองนครราชสีมา จากนั้น
จะขนส่งสินค้าใส่ตู้สินค้ารถไฟเข้าไปขายที่กรุงเทพฯ ขณะเดียวกันสินค้าจาก
กรุงเทพฯ จะลำเลียงใส่รถไฟมายังนครราชสีมา และจะถ่ายสินค้าลงเกวียนเพื่อนำ
สินค้าไปขายยังเมืองต่างๆ ส่วนการค้าระหว่างเมืองสองฝั่งแม่น้ำโขง โดยมากจะ
ใช้การลำเลียงสินค้าผ่านทางเรือเป็นหลัก

เราจะเห็นได้ว่าการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมมีส่วนช่วยให้การค้าเติบโต
ได้มาก เห็นได้จากสินค้าเข้าส่วนหนึ่งจะเป็นสินค้าจากกรุงเทพฯ ที่ส่งผ่านเมือง
นครราชสีมาทางรถไฟ จึงทำให้รถไฟเป็นตัวเชื่อมการค้าระหว่างกรุงเทพฯ กับ
เมืองต่างๆ ในอีสานได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้การเสด็จตรวจราชการครั้งนี้
สมเด็จพระบรมราชาธิบดีได้ทรงเป็นประธานในการเปิดสะพาน เปิด
ถนน หลายแห่ง ซึ่งการสร้างสะพานและถนนในแต่ละที่ได้จากการเรียกรับเงินของ
ข้าราชการ ราษฎร โดยเฉพาะพวกพ่อค้าชาวจีนในท้องถิ่นนั้นๆ สะพานและถนน
เหล่านี้นอกจากจะช่วยให้การเดินทางระหว่างเมืองต่างๆ ในอีสานเป็นไปอย่าง
สะดวกแล้ว เหตุผลที่สำคัญ คือ สะพานและถนนเหล่านี้ จะเอื้อประโยชน์แก่
พ่อค้าในการลำเลียงสินค้าต่างๆ ไปค้าขาย ดังที่ว่า

“การบรรทุกสินค้าไปมาระหว่างเมืองท่าอุเทนกับเมืองอื่นที่อยู่ริมลำน้ำของ
เดิมไม่มีหนทางเกวียนใช้แต่ทางน้ำ ขาขึ้นลำบาก แต่เดี๋ยวนี้ผู้ว่าราชการ
เมืองกรมการหัวเมืองรายทางได้ทำทางเกวียนเดินตลอดลุ่มแม่น้ำโขง แล้ว
ข้าหลวงเทศาภิบาลจะตัดหนทางเกวียน จากเมืองท่าอุเทนไปต่อกับเมือง
หนองคาย ทางเมืองสกลนครหรือหนองหารต่อไป เพื่อเป็นการสะดวกแก่
การค้าขาย” (เมืองท่าอุเทน หน้า ๑๐๑)

สะพานข้ามห้วยและลำธาร สร้างขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกด้านการคมนาคมและการเดินทางของพ่อค้าแถวนี้

(ภธ.๐๐๒ วิทย-๑๖)

นอกจากเราจะได้ทราบจากรายงานการตรวจราชการว่าเมืองในมณฑลอุดร มีความสำคัญทางเศรษฐกิจอย่างไรแล้ว เรายังได้ทราบอีกว่าเมืองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเมืองใดที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจของรัฐบาลอาณานิคมฝรั่งเศส ทั้งนี้จะพิจารณาจากการเรียกเก็บภาษีสินค้าบางประเภทของรัฐบาลอาณานิคมฝรั่งเศส กล่าวคือ รัฐบาลอาณานิคมฝรั่งเศสได้กำหนดอัตราการเก็บภาษีสินค้าบางประเภทที่นำไปขายที่เมืองสุวรรณเขตซึ่งเป็นเมืองในปกครองของฝรั่งเศส สินค้าที่เรียกเก็บภาษีที่สำคัญ ได้แก่ บุหรี่ ไม้ขีดไฟ และยาสูบ สินค้าสองชนิดแรกเป็นสินค้าผูกขาดของรัฐบาลฝรั่งเศส ซึ่งรัฐบาลต้องการให้ราษฎรซื้อสินค้าที่นำมาจากฝรั่งเศสเท่านั้น จึงต้องเรียกเก็บภาษีในอัตราที่ค่อนข้างสูง

อัตราการเก็บภาษี เป็นไปดังนี้ บุหรี่ ที่ต้องจ่ายภาษีในอัตรา ๑๐ ชั่งเก็บภาษีหนึ่งเหรียญ ไม้ขีดไฟ เรียกเก็บภาษีกัลกละโสฬส และน้ำมันก๊าดจะเก็บภาษีปีบละหนึ่งเหรียญ ทั้งนี้ รัฐบาลอาณานิคมฝรั่งเศสจะไม่เรียกเก็บภาษีทั้งสามประเภทนี้หากไปส่งไปขายที่เมืองอื่นๆ เช่น เมืองท่าแขก และเมืองฟองวิน ดังนั้นวิธีการควบคุมการนำเข้าสินค้าบางประเภทที่เมืองสุวรรณเขตนี้อาจสะท้อนให้เห็นได้ว่าเมืองสุวรรณเขตในขณะนั้นคงเป็นเมืองการค้าที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจต่อรัฐบาลอาณานิคมฝรั่งเศส

๒.๔.๔ สภาพทางสังคม

หากพิจารณาจากเนื้อหาในเอกสารชิ้นนี้ จะสังเกตว่าส่วนใหญ่จะเป็นการบรรยายสภาพทางสังคมในด้านต่างๆของมณฑลในอีสาน ทั้งนี้อาจเกิดจากความตั้งใจเริ่มแรกของพระองค์ในการเรียบเรียงงานชิ้นนี้ให้ต่างจากเดิมที่มีข้อความเน้นกระบวนการราชการเป็นสำคัญ ให้มีเนื้อความเหมาะสมสำหรับการอ่านทั่วไป นอกจากนี้การทำความเข้าใจเกี่ยวกับสภาพทางสังคมของอีสานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพอาจสะท้อนให้เห็นถึงความสนใจของกลุ่มผู้ปกครองที่จะเรียนรู้และทำความเข้าใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมของกลุ่มคนต่างๆ ในหัวเมืองอีสานที่มีความแตกต่างจากวัฒนธรรมกรุงเทพฯ อีกด้วย

พระองค์ได้เขียนบรรยายสภาพทางสังคมไว้ค่อนข้างละเอียด เห็นภาพได้ชัดเจน ประกอบกับได้ใช้กล้องถ่ายภาพไว้ด้วย นอกจากนี้เรื่องราวต่างๆที่ได้พบขณะเสด็จตรวจราชการ พระองค์ยังนำไปเขียนลงในนิทานโบราณคดี^{๑๓} ในเวลาต่อมาอีกด้วย ทั้งนี้ หากจะกล่าวถึงสภาพทางสังคมที่จะทำให้เข้าสู่สังคมอีสานในช่วงเวลานั้นได้เป็นอย่างดี มี ๓ ประเด็น ได้แก่ กลุ่มคนในอีสาน ประเพณีท้องถิ่น และ ภูมิศาสตร์กับการตั้งบ้านเรือน ดังนี้

กลุ่มคนใน ๓ มณฑลอีสาน

การเรียกชื่อกลุ่มคนในเอกสารจะแบ่งได้ ๔ กลุ่ม คือ กลุ่มชาวพื้นเมือง/คนพื้นเมือง คนไทยโคราช พ่อค้าชาวต่างชาติ (พ่อค้าชาวจีน พ่อค้าชาวญวน พ่อค้าชาวพม่า) และ กลุ่มชนชาติอื่นๆ นอกเหนือจากนี้ และจำแนกได้อีก ๗ กลุ่มย่อย ได้แก่ ผู้ไทย กะเลิง ย้อ แสก ไย้ย กระตัก กะไซ้

จากรายงานเสด็จตรวจราชการฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการอธิบายเรื่องกลุ่มคนในอีสาน ดังนี้

^{๑๓} การนำเรื่องราวที่ได้ไปตรวจราชการหัวเมืองในมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ มาเขียนลงในนิทานโบราณคดีนี้พระองค์ได้อธิบายว่าจะเน้นเฉพาะธรรมเนียมกับของแปลกประหลาดที่ได้พบเห็น แบ่งเนื้อหาในส่วนที่เกี่ยวกับอีสานได้ ๒ บท คือ นิทานที่ ๑๖ เรื่องลานช้าง และ นิทานที่ ๑๗ เรื่องแม่น้ำโขง

ประการแรก ในงานชิ้นนี้จะไม่มีการเรียกคนในหัวเมืองอีสานว่าชาวลาวหรือคนลาวแต่จะเรียกว่าชาวพื้นเมืองหรือคนพื้นเมือง ซึ่งเป็นประชากรกลุ่มใหญ่ของมณฑลในอีสานทั้งหมด เมื่อตรวจสอบกับนิทานโบราณคดีที่เป็นงานนิพนธ์ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพแล้วพบว่าทรงเรียกคนพื้นเมืองนี้ว่า ชาวลานช้าง ตามความเข้าใจแล้ว ลานช้างหรือล้านช้าง น่าจะหมายถึงกลุ่มคนที่มีวัฒนธรรมหรือรับวัฒนธรรมมาจากล้านช้าง หรือความเข้าใจที่รับรู้ร่วมกัน คือกลุ่มคนลาว

ในกระบวนการปฏิรูปการปกครองมณฑลเทศาภิบาล ได้ประกาศการห้ามไม่ให้ข้าราชการเรียกชาวอีสานและชาวพายัพว่าลาว การทำสำมะโนครัวให้เรียกว่า “ไทย” เช่นกัน^{๑๔} รวมถึง การแก้ไขชื่อมณฑลในอีสานใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ ให้เปลี่ยนไปเรียกชื่อมณฑลตามทิศและที่ตั้งให้เป็นแบบเดียวกัน^{๑๕} ดังนั้นอาจจะกล่าวได้ว่า ชื่อเรียกคนกลุ่มต่างๆ ในจดหมายเหตุตรวจราชการนี้ อาจจะถือเป็นแบบอย่างปฏิบัติให้กับข้าราชการเพื่อเรียกกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในอีสานให้ถูกต้องและเป็นแบบเดียวกัน

ประการที่สอง นอกเหนือจากคนพื้นเมือง คนไทยโคราช และพ่อค้าชาวต่างชาติ แล้ว การที่สามารถจำแนกย่อยกลุ่มเชื้อชาติต่างๆ ได้อีก ๓ กลุ่มย่อยสามารถใช้เป็นหลักฐานในการอธิบายถึงผลจากการตั้งเมืองในมณฑลอุดรในช่วงหลังเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ได้ การเข้ามาของคนเหล่านี้ยังคงสืบต่อวัฒนธรรมบางอย่างของกลุ่มตนเองไว้ ขณะเดียวกันอาจจะปรับรับวัฒนธรรมบางอย่างของคนพื้นเมืองไว้ เช่น การแต่งกาย

“ชาวเมืองท่าอุเทนนี้ว่าเป็นคนชาติย้อยโดยมาก แต่แต่งตัวอย่างชาวเมืองภาษาพูดก็เหมือนกัน แต่เป็นสำเนียงเพี้ยนกันบ้าง พระศรีวรราชเล่าว่าพวกย้อยนี้เดิมอยู่เมืองไชยบุรีเมื่อครั้งขึ้นเมืองเวียงจันทน์ ครั้นเสียเมืองพวกย้อยก็หนีไปตั้งอยู่เมืองหลวงโปงเลงทางเมืองคำเกิดคำมวน เมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชาไปตั้งอยู่ที่เมืองยโสธร ได้แต่งคนลงไปเกลี้ยกล่อม

^{๑๔} ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, **เทศาภิบาล**, ๘๐.

^{๑๕} ผู้วิจัยได้กล่าวถึงประเด็นนี้ ดูรายละเอียดที่หน้า ๖

พวกย้อยลงมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองท่าอุเทน ได้ความดังนี้ (เมืองท่าอุเทน หน้า ๑๐๑)

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจะอธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับกลุ่มคนเหล่านี้ไว้อย่างละเอียด พระองค์จะสอบถามถึงถิ่นที่อยู่เดิมของชนชาติต่างๆนี้ รวมถึงเขียนบรรยายประเพณี หรือการละเล่นซึ่งเป็นวัฒนธรรมเฉพาะชนชาติเหล่านี้ นอกจากนี้พระองค์ยังได้นำเรื่องนี้ไปกล่าวถึงอีกครั้งในนิทานโบราณคดี^{๑๖}

“เวลาบ่าย ๓ โมง หลวงเอกอาสา นายอำเภอเมืองอาจสามารถ นำพวกหญิงชาติแสกมา มีการเล่นซึ่งเรียกว่าเต้นสากให้ดู มีหญิง ๑๐ คู่ถือปลายไม้ยาวๆ พาดบนไม้ท่อนใหญ่ ๒ ท่อน นั่งตรงกันเป็นคู่ๆ จับไม้ที่ถือกระทบเป็นจังหวะพร้อมๆ กัน แล้วมีหญิงอีก ๒ คู่ผลัดกันเต้นเข้าไปในระหว่างไม้ที่กระทบกันนั้น คนที่ถือไม้ร้องให้อิ้วขัดจังหวะไปด้วย พวกแสกนี้ว่าเดิมมาจากเมืองแสกอยู่ทางเขาบรรทัดต่อแดนญวน ได้ตั้งภูมิลำเนาอยู่เมืองอาจสามารถมาช้านาน สืบต่อกันมาหลายชั่วแล้ว แต่งตัวเป็นคนชาวเมืองพูดภาษาชาวเมือง และภาษาแสกนั้นก็เป็ภาษาไทยอย่างหนึ่งไม่ผิดกันนัก” (เมืองนครพนม หน้า ๑๐๓ - ๑๐๔)

ประเพณีท้องถิ่น

นอกจากความสนใจเรื่องกลุ่มคนต่างจำพวกแล้ว พระองค์ยังได้ให้ความสนใจเกี่ยวกับประเพณีท้องถิ่นเป็นอย่างมาก ประเพณีที่กล่าวถึง อาจแบ่งได้เป็น ๒ กลุ่ม คือ ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับศาสนา และประเพณีเฉพาะของกลุ่มชนชาติต่างๆ ทั้งนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้นำเรื่องราวเกี่ยวกับประเพณีของอีสานไปเขียนในนิทานโบราณคดีเพิ่มเติมอีกด้วย

ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับศาสนา ที่สำคัญ คือ ศาสนาพุทธ จะเป็นประเพณีตามฮีต ๑๒ ของวัฒนธรรมล้านช้าง ได้แก่ บุญเข้ากรรม และ บุญออกพรรษา ช่วงเวลาของการจัดประเพณีดังกล่าว อาจจะต่างไปจากการรับรู้โดยทั่วไปที่ว่า บุญเข้ากรรมจะจัดเป็นประเพณีในเดือนอ้าย หรือเดือนเจียง (ประมาณเดือนธันวาคม) แต่ข้อมูลที่ปรากฏในรายงานตรวจราชการจะกล่าวว่า

^{๑๖} อ่านเพิ่มเติมใน นิทานที่ ๑๓ เรื่องแม่น้ำโขง หัวข้อ คนต่างจำพวก ในนิทานโบราณคดี

“... วัดในมณฑลนี้มักมีที่พระอยู่กรรม เรียกว่า “พลวง” เป็นประทุนเล็กๆ พื้นฟากเฉพาะนอนคนเดียวเหมือนอย่างประทุนเกวียน มีวัดละหลายๆ หลัง มักจะทำรายไปรอบโบสถ์ เวลาเช้าพรรษาพระภิกษุไปอยู่กรรม เขาว่า มักมีคนศรัทธาไปปฏิบัติ ถือกันว่าได้นุญมาก” (เมืองกุสุมาลย์มณฑล หน้า ๑๑๑)

ประเพณีในเดือนสิบเอ็ด บุญออกพรรษา นอกจากการสวดมนต์จะร่วมกันทำบุญ ตักบาตรแล้ว แต่ละท้องถิ่นจะจัดพิธีเกี่ยวเนื่องกับบุญเดือนนี้ ที่สำคัญ ๒ ประเพณี ได้แก่ การไหลเรือไฟและการปราสาทผึ้ง ทั้งนี้แล้วแต่ว่าเป็นท้องถิ่นนั้น ตั้งอยู่ติดกับแม่น้ำหรือไม่ ถ้าเป็นเมืองที่ติดกับแม่น้ำจะทำการไหลเรือไฟ ส่วน เมืองที่ไม่ติดกับแม่น้ำจะจัดการแห่ปราสาทผึ้ง การเสด็จตรวจราชการที่เมืองธาตุพนม สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้เข้าร่วมในบุญดังกล่าว และได้ บรรยายภาพไว้อย่างละเอียด ซึ่งจะทำให้เราจะได้เห็นว่าการแห่ปราสาทผึ้งในช่วง ที่พระองค์เสด็จตรวจราชการกับช่วงปัจจุบันจะมีความแตกต่างกันอย่างไร ดังนี้

“ราษฎรแห่ปราสาทผึ้งและบั้งไฟเป็นกระบวนใหญ่เข้าประตูศาลาพระ เจดีย์ด้านตะวันตก แห่ประทักษิณองค์พระธาตุสามรอบ กระบวนแห่นั้น คือ ผู้ชายและเด็กเดินข้างหน้าหมู่หนึ่ง แล้วมีพิณพาทย์ ต่อไปถึงบุษบกมี เทียนชี้ผึ้งใหญ่ ๔ เล่มในบุษบก แล้วมีธูปบั้งไฟ ต่อมาปราสาทผึ้ง คือ แต่งหยวกกล้วยเป็นรูปปราสาท แล้วมีดอกไม้ทำด้วย ชีผึ้งเป็น เครื่องประดับ มีพิณพาทย์ ซ้อง กล้องแวดล้อมแห่มา และมีชายหญิงเดิน ตามเป็นตอนๆ กันหลายหมู่ และมีกระเจดประดับประดาอย่างกระเจด ผ่าป่าห้อยด้ายไล่เทียนและไหมเช็ด เมื่อกระบวนแห่เวียนครบสามรอบแล้ว ได้นำปราสาทผึ้งไปตั้งถวายพระมหาธาตุ ราษฎรก็นั่งประชุมกันเป็นหมู่ๆ ในลานพระมหาธาตุ คอยข้าพเจ้าจุดเทียนนมัสการ แล้วรับศีลด้วยกัน พระสงฆ์มีพระครูวิโรจน์รัตโนบล เป็นประธานเจริญพระพุทธมนต์ เวลาค่ำ มีการเดินเทียนและจุดธูปบั้งไฟดอกไม้พุ่ม และมีเทศน์กัณฑ์หนึ่ง” (พระธาตุ พนม หน้า ๑๒๑ – ๑๒๓)

ในส่วนประเพณีที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมของแต่ละชนชาติที่ได้กล่าวถึงใน หัวข้อก่อนหน้านี้ ส่วนใหญ่จะเกี่ยวกับประเพณีการเล่น เช่น พวกแขกจาก

เมืองอาจสามารถจะเด่นแสด มีประเพณีการเล่นที่สำคัญ คือ การเด่นแสด ส่วนพวกข้ากะใช้ เมืองกุสุมาลย์มณฑล มีการเล่นที่เรียกว่า สะลา นอกจากนี้ยังมีวัฒนธรรมการกินที่ต่างจากชนชาติอื่น คือ นิยมบริโภคเนื้อสุนัข พระองค์ได้บรรยายรายละเอียดไว้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

“ชาวเมืองนี้เป็นข้าที่เรียกว่ากะใช้ เดิมมาจากเมืองมหาไชยกองแก้ว ผู้หญิงไว้ผมสูงแต่งตัวนุ่งชิ้นสวมเสื้อกระบอก ย้อมคราม ห่มผ้าแถบ ผู้ชายแต่งตัวอย่างคนชาวเมือง แต่เดิมว่านุ่งผ้าขัดเดี่ยวไว้ชายข้างหน้าชายหนึ่ง ข้างหลังชายหนึ่ง มีภาษาที่พูดคล้ายสำเนียงมอญ แล้วพวกผู้ชายมีการเล่น เรียกว่า สะลา คือ มีหม้ออยู่ตั้งกลาง แล้วคนต้นบทคนหนึ่ง คนสะพายหน้าไม้ลูกสำหรับยิงคนหนึ่ง คนตีฆ้องซึ่งเรียกว่าพะเนาะคนหนึ่ง คนถือไม้ไฟท่อนสามปล้องสำหรับกระทุ้งดินเป็นจังหวะสองคน คนถือขามสองมือสำหรับติดเทียนรำคนหนึ่ง คนถือกันตะแกรงขาคสองมือสำหรับรำคนหนึ่ง แล้วคนถือมีดถือสิ่วสำหรับเคาะจังหวะคนหนึ่ง รวม ๘ คน เดินร้องรำเป็นวงเวียนไปมาพอได้พักหนึ่งก็ตีฆ้องและร้องรำต่อไป ดูสนุกสนานเองไม่มีใครอยากเลิก เวลาเลิกแล้วก็ยังพ้องกันเรื่อยตลอดทางไป พวกข้ากะใช้นี้กินอาหารไม่มีใครเลือก มีเรื่องเล่ากันว่าเมื่อกรมหลวงประจักษ์ฯ เป็นข้าหลวง พระอรรณอาสา ผู้ว่าราชการเมืองกุสุมาลย์คนนี้ไปเฝ้าฯรับสั่งใต้ถ้ำถึงชนบทรณนิยมของพวกข้ากะใช้ ไล่เสียงกันไปจนถึงอาหารที่ขอบบริโภค พระอรรณอาสาทูลว่า “ขอบเจียะจอ(คือขอบบริโภคเนื้อสุนัข) ไม่ทรงเชื่อ พระอรรณอาสารับจะบริโภคถวายทอดพระเนตร จึงให้ไปหาเนื้อ “จอ” มาเลี้ยง นัยว่า เมื่อพระอรรณอาสารับบริโภคเนื้อจอนั้น พวกข้าในตำหนักดูอยู่ไม่ได้ ถึงต้องวิ่งหนี เล่ากันดังนี้” (เมืองกุสุมาลย์มณฑล หน้า ๑๑๐ – ๑๑๑)

ภูมิศาสตร์กับการตั้งบ้านเรือน

ข้อมูลส่วนสำคัญส่วนหนึ่งที่ได้จากการอ่านเอกสารชิ้นนี้ คือ ข้อมูลเกี่ยวกับสภาพทางภูมิศาสตร์ของอีสานที่พระองค์ได้เขียนบรรยายไว้ตลอดเส้นทางเสด็จตรวจราชการ ข้อมูลที่ได้นี้จะเป็ประโยชน์แก่การบริหารบ้านเมือง เพื่อให้ความเป็นอยู่ของราษฎรดีขึ้นสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการเดินทาง

ตรวจราชการของเสนาบดีมหาดไทยตั้งแต่เริ่มแรก นอกจากนี้อาจใช้เป็นข้อมูลให้กระทรวงโยธาธิการในการกำหนดแผนการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำ ห้วย คลอง ต่างๆ รวมถึงการตัดถนนในเมือง ระหว่าง หน่วยงานราชการ ตลาด และชุมชน อีกด้วย

นอกจากนี้แล้ว จากลักษณะทางภูมิศาสตร์ของอีสาน ได้มีส่วนกำหนดการตั้งถิ่นฐานของคนในอีสาน ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตไว้ ๖ ประการ ดังนี้

ประการแรก การสร้างเมืองของอีสาน ส่วนหนึ่งจะสร้างบริเวณที่เคยเป็นชุมชนหรือเมืองโบราณมาก่อน สังเกตได้จากร่องรอยกำแพงโบราณ และคูเมือง โดยรอบของเมือง หรือไม่ก็จะปรากฏหลักฐานประเภทโบราณสถานโดยเฉพาะศาสนาสถาน

ประการที่สอง การสร้างบ้านส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ริมแม่น้ำที่ค่อนข้างจะห่างตลิ่งค่อนข้างมาก ซึ่งต่างจากการตั้งถิ่นฐานของราษฎรในลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่อยู่ติดริมน้ำหรืออาศัยในน้ำ ทั้งนี้เนื่องจากโดยปกติแม่น้ำ ๓ สายของอีสาน ได้แก่แม่น้ำชี แม่น้ำมูลและแม่น้ำสงคราม จะไหลลงแม่น้ำโขง เมื่อฤดูน้ำหลากน้ำจากแม่น้ำโขงจะไหลท่วมตลิ่งจนถึงบริเวณที่ลุ่ม ดังนั้น จึงจะต้องตั้งห่างจากตลิ่งพอสมควร ทำให้เมื่อถึงฤดูแล้งจึงคล้ายกับว่าราษฎรเลือกสร้างบ้านบริเวณที่เนินหรือดอน

ประการที่สาม แต่เดิมจะแยกที่ตั้งหมู่บ้านและที่นาออกจากกันชัดเจน ราษฎรจะอพยพไปอาศัยใกล้ที่นาชั่วคราวเฉพาะช่วงฤดูการผลิต หลังจากเก็บเกี่ยวผลผลิตแล้วจะย้ายกลับไปอยู่ในหมู่บ้านเช่นเคย

ประการที่สี่ กรณีเกิดโรคระบาด จะแยกผู้ป่วยเป็นโรคให้ไปอยู่รวมกัน เพื่อป้องกันการเผยแพร่เชื้อโรค กลุ่มผู้ป่วยนี้เมื่อแยกไปรวมกันแล้วจะตั้งเป็นหมู่บ้านขึ้น การแยกผู้ป่วยให้มาอยู่รวมกันส่วนหนึ่งสะท้อนถึงความกลัวทางด้าน การแพทย์ในอีสาน การตรวจราชการในครั้งนี้จึงนายแพทย์ตามเสด็จเพื่อไปทำหน้าที่ตรวจรักษาโรคและแจกยาให้ราษฎรด้วย

ประการที่ห้า การปลูกบ้านของคนอีสานจะใช้วัสดุตามธรรมชาติ มีทั้งมุงแฝก มุงไม้ไผ่ หรือกระเบื้องไม้ การใช้วัสดุในการปลูกเรือนต่างกันจะสะท้อน

ฐานะของเจ้าของบ้านด้วย เช่น กรณีที่มุงด้วยไม้ ไม้ไม่เป็นฝากระดาน แสดงถึงฐานะของเจ้าของบ้านว่ามีเป็นคนมีฐานะมั่งคั่ง

“เมืองสกลนครตั้งอยู่บนเนินลาด มีถนนกว้างใหญ่หลายสาย และมีถนนซอยขึ้นไป ระหว่างหมู่บ้านเป็นทางสี่แยกหลายแห่ง บ้านเรือนราษฎรมีรั้วไม้จริง และเป็นเรือนฝากระดานหลังคากระเบื้องไม้โดยมาก นับว่าเป็นเมืองที่มั่งคั่งยิ่งกว่าหัวเมืองที่ผ่านมาแล้วโดยมาก แต่เชื่อว่าอากาศสู้ที่เมืองหนองคายไม่ได้ เพราะถึงฤดูฝนลมพัดมาจากเขาภูพานมักมีความชื้น” (เมืองสกลนคร หน้า ๑๑๕)

ประการที่หก โดยปกติ บ้านโดยทั่วไปจะเป็นบ้านสองชั้นสูง ใต้ถุนสูง ด้านล่างใช้เป็นที่ทอผ้าหรือคอกกระบือ บริเวณใกล้กับตัวเรือน เป็นยุ้งข้าว ซึ่งจะมีครกกระเดื่องรวมอยู่ด้วย ส่วนบ้านของพ่อค้าจีน โดยมากจะสร้างเป็นตึกดินชั้นเดียว ส่วนใหญ่จะติดถนนใหญ่ อยู่ตลาด

สรุป

ผลการศึกษาของผู้วิจัยพบว่า เอกสารเรื่อง สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (เจ้าเมืองสาเกตนคร) แห่งเมืองสกลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) มีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์อีสานในช่วงเวลาการปฏิรูปการปกครอง ถ้าพิจารณาช่วงเวลาของการเสด็จตรวจราชการแล้ว กล่าวได้ว่า การเสด็จตรวจราชการครั้งนี้เพื่อประเมินผลการดำเนินงานของรัฐบาลในการปฏิรูปการปกครอง รายงานการเสด็จตรวจราชการฉบับนี้ เป็นการเก็บข้อมูลตามที่ได้พบเห็นจริง ทั้งนี้ เพื่อนำข้อมูลไปใช้ในการวางแผนบริหารการปกครองบ้านเมืองในลำดับต่อไป นอกจากนี้ เอกสารฉบับนี้ยังทำให้เราได้ทราบถึงทัศนคติของผู้ปกครองสยามที่มีต่ออีสาน จากเนื้อความในรายงานการตรวจราชการ ฉบับนี้ไม่ได้มีการแสดงความดูหมิ่น หรือมองว่าวัฒนธรรมท้องถิ่นนั้นมีความด้อยค่ากว่าแต่อย่างใด และท้ายที่สุด ในช่วงเวลาต่อมา การเดินทางตรวจราชการของเจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่ ได้เป็นไปตามแบบแผนที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ทรงวางไว้

บรรณานุกรม

ตำราสารานุกรมภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. **นิทานโบราณคดี**. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, ๒๕๕๓.

ตำราสารานุกรมภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. **เทศาภิบาล. พระนคร**: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๔๘.

เดิม วิภาคย์พจนกิจ. **ประวัติศาสตร์อีสาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๓ . กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๒.

แถมสุข นุ่มนนท์ และคณะ. **สถานภาพงานวิจัยสาขาประวัติศาสตร์ในประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๓-๒๕๓๕**. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๔.

พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์. “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. ๒๔๔๒ – ๒๔๗๕,” **ปริญญาณิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร**, ๒๕๓๐.

ไพฑูรย์ มีกุล, เรียบเรียง. “มณฑลในภาคอีสาน: ระบบการปกครอง.” ใน **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม ๑๐**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒.

เมืองในภาคอีสาน. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๖.

สุวิทย์ ชีระสาควัต. **ประวัติศาสตร์อีสาน ๒๓๒๒ – ๒๔๘๘**. ขอนแก่น: ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๙.

อรรถ นันทจักร. “ประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ประเพณีการจดบันทึกประวัติศาสตร์หัวเมืองอีสาน ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐.” **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษร ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร**, ๒๕๒๙.

อุศนา นาครีเคน. “อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์พ.ศ. ๒๓๖๙ ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕.” **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่**, ๒๕๔๘.

เอกสารลำดับที่ ๔๒

สนธิสัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ค.ศ. ๑๖๘๕ ว่าด้วย สิทธิเสรีภาพในการเผยแผ่คริสต์ศาสนาของคณะมิสซังต่างประเทศ ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์

ธิษณา วีรเกียรติสุนท

๑. ความสำคัญของเรื่อง

รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ (ค.ศ. ๑๖๕๖ – ๑๖๘๘, พ.ศ. ๒๑๙๙ – ๒๒๓๑) เป็นช่วงเวลาหนึ่งที่นักประวัติศาสตร์ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติให้ความสนใจ เพราะเป็นช่วงเวลาที่มีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับชาติตะวันตก นอกจากนี้ ช่วงเวลานี้ยังมีหลักฐานร่วมสมัยให้ศึกษาอย่างมากและหลากหลาย ตั้งแต่พระราชพงศาวดาร งานวรรณกรรมไทยร่วมสมัยและจดหมายเหตุของชาวต่างชาติ อย่างไรก็ตาม ยังมีหลักฐานอีกประเภทหนึ่งที่มีความสำคัญเช่นเดียวกัน แต่ยังไม่มีผู้ใดนำมาศึกษาเนื้อหาอย่างละเอียดและเป็นระบบ นั่นคือสนธิสัญญาระหว่างสยามกับชาติตะวันตกในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ในที่นี้ผู้วิจัยจะเลือกศึกษาเฉพาะสนธิสัญญาเรื่องการศาสนาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ (พ.ศ. ๒๒๒๘)

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้คำจำกัดความของคำว่า “สนธิสัญญา” ว่า หนังสือที่สำคัญยิ่งและทำเป็นตราสารสมบูรณ์แบบ ความตกลงระหว่างประเทศและหนังสือสัญญาที่ทำขึ้นระหว่างประเทศเอกสารราชตั้งแต่สองประเทศขึ้นไป ก่อนที่สยามจะลงนามในสนธิสัญญาเรื่องการศาสนากับฝรั่งเศสในวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ นั้น ได้เคยทำสนธิสัญญาร่วมกับชาติอื่น ๆ

มาแล้วอย่างน้อยหกฉบับ สามารถแบ่งประเภทของสนธิสัญญาได้สองประเภท คือ ๑. สนธิสัญญาแบบจารีต และ ๒. สนธิสัญญาแบบตะวันตก สนธิสัญญาแบบจารีตได้แก่ สนธิสัญญาระหว่างพระไชยเชษฐาธิราช กษัตริย์แห่งล้านช้างกับสมเด็จพระบรมมหารัชมังคลาภิเษก ค.ศ. ๑๕๖๐ (พ.ศ. ๒๑๐๓)^๑ ส่วนสนธิสัญญาแบบตะวันตกได้แก่ สนธิสัญญาระหว่างสยามกับโปรตุเกสฉบับ ค.ศ. ๑๕๑๘ (พ.ศ. ๒๐๖๑) ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ (ค.ศ. ๑๔๙๑-๑๕๒๙, พ.ศ. ๒๐๓๔-๒๐๔๕) สนธิสัญญาระหว่างสยามกับฮอลันดาฉบับ ค.ศ. ๑๖๑๗ (พ.ศ. ๒๑๖๐) สนธิสัญญาระหว่างสยามกับโปรตุเกสฉบับ ค.ศ. ๑๖๑๖ ซึ่งเขียนขึ้นในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม (ค.ศ. ๑๖๑๑ - ๑๖๒๘, พ.ศ. ๒๑๕๔ - ๒๑๗๑) สนธิสัญญาระหว่างสยามกับฮอลันดาฉบับ ค.ศ. ๑๖๖๔ (พ.ศ. ๒๒๐๗) และสนธิสัญญาเรื่องการค้าพริกไทยระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉบับ ค.ศ. ๑๖๘๔ (พ.ศ. ๒๒๒๗) ซึ่งเขียนขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์

สนธิสัญญาเรื่องการศานระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ มี เชอวาลิเยร์ เดอ ชอ몽 (Chevalier de Chaumont) เป็นผู้แทนฝ่ายฝรั่งเศส และคอนสแตนติน ฟอลคอนเป็นผู้แทนฝ่ายสยามในการลงนาม แม้จะไม่ใช่สนธิสัญญาฉบับแรกที่สยามได้ลงนามกับฝรั่งเศส แต่สนธิสัญญาฉบับนี้มีความสำคัญคือ เป็นสนธิสัญญาฉบับแรกและฉบับเดียวในสมัยอยุธยาที่พบในปัจจุบัน ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับสภาพสังคมอยุธยา เพราะสนธิสัญญาที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาส่วนใหญ่เป็นสนธิสัญญาว่าด้วยการค้าและการเมือง นอกจากนี้เอกสารฉบับนี้ยังสะท้อนความพยายามของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ (Les Missions Étrangères) ที่จะทำให้สถานภาพของคณะมีความมั่นคง ทั้งนี้เพราะบาทหลวงกลุ่มนี้เป็นบาทหลวงคณะใหม่ที่เพิ่งเข้ามาในเอเชียช่วงต้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ และการเข้ามาของพวกเขาก่อให้เกิดสิทธิอุปถัมภ์ (Padroado) ของพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกส ทำให้บาทหลวงในระบบสิทธิอุปถัมภ์ ซึ่งมีอยู่จำนวนมากในตะวันออกต่อต้านบาทหลวงคณะนี้ และขัดขวางการเผยแผ่คริสต์ธรรมของ

^๑ ดู วินัย พงศ์ศรีเพียร, “จารึกพระธาตุศรีสองรัก,” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ ลำดับที่ ๗

พวกเขา สนธิสัญญาฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ ยังสะท้อนภาพการเผยแผ่คริสต์ธรรมของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศและปัญหาที่พวกเขาพบในระหว่างปฏิบัติงาน รวมทั้งทัศนคติของผู้ปกครองอยุธยาต่อบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศและคริสต์ศาสนา ด้วยความสำคัญดังที่กล่าวมาแล้วในข้างต้น และยังไม่มีการศึกษาผู้ใดศึกษาสนธิสัญญาฉบับนี้โดยตรง ผู้วิจัยจึงจะศึกษาเอกสารฉบับนี้ในฐานะเอกสารที่สะท้อนสิทธิเสรีภาพในการเผยแผ่คริสต์ศาสนาของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ

๒. ที่มาของเอกสาร

รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์เป็นช่วงเวลาหนึ่งที่มีหลักฐานเอกสารเกี่ยวกับการเจริญพระราชไมตรีกับนานารัฐ ทั้งเอกสารไทยและเอกสารต่างชาติ นอกจากนี้ยังเป็นช่วงเวลาที่เขาติดต่อกับชาติตะวันตกชาติสุดท้ายเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าแผ่นดินสยาม นั่นคือ ฝรั่งเศส ใน ค.ศ. ๑๖๖๒ (พ.ศ. ๒๒๐๕) ชาวฝรั่งเศสชุดแรกประกอบด้วย ปีแอร์ ลอมแบร์ต เดอ ลา ม็อตต์สังฆราชแห่งเบรีช^๒ ฌาก เดอ บัวร์ชส์ (Jacques de Bourges) และฟรองซัวส์ เดย์ดีเยร์ (François Deydier) บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ (Missions Étrangères) ได้เดินทางเข้ามาในกรุงศรีอยุธยา แม้ในเบื้องต้นบาทหลวงคณะนี้จะไม่ได้มีจุดมุ่งหมายในการเผยแผ่คริสต์ศาสนาในกรุงศรีอยุธยา แต่เมื่อพวกเขามาถึงที่นี่ ก็พบว่าไม่สามารถเดินทางไปยังจีน ตังเกี๋ย (เวียดนามเหนือ) หรือโคชินจีน (เวียดนามใต้) ตามคำสั่งของสันตะปาปาได้ ต่อมาสังฆราชแห่งเบรีชได้ตั้งศูนย์กลางการเผยแผ่คริสต์ธรรมของคณะมิสซัง

^๒ ปีแอร์ ลอมแบร์ต เดอ ลา ม็อตต์ (Pierre Lambert de la Motte) สังฆราชแห่งเบรีช (l'Évêque de Béryte) เกิดใน ค.ศ. ๑๖๒๔ (พ.ศ. ๒๑๖๗) ที่เมืองลิสีเยอส์ (Lisieux) ทางตะวันตกเฉียงเหนือของฝรั่งเศส เขาได้บวชเป็นบาทหลวงใน ค.ศ. ๑๖๔๕ (พ.ศ. ๒๑๘๘) และได้รับการอภิเษกเป็นสังฆราชแห่งเบรีชในอีกสามปีต่อมา สังฆราชแห่งเบรีชมีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่คริสต์ธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรุงศรีอยุธยา จนกระทั่งเสียชีวิตลงใน ค.ศ. ๑๖๗๙ (พ.ศ. ๒๒๒๕) ดูรายละเอียดใน Henri de Frondeville, Pierre Lambert de la Motte, Évêque de Béryte (1624 – 1679), (Paris: Spec, 1925), 1 – 35.

ต่างประเทศในกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้เพราะสามารถเดินทางจากกรุงศรีอยุธยาไปจีน ตั้งเกียหรือโคชินจีนได้อย่างสะดวก และพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงให้สิทธิเสรีภาพ ในการนับถือศาสนาแก่ชาวอยุธยา^๓

บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศได้ประกอบสาธารณกุศลในกรุงศรีอยุธยา (นอกจากการเผยแผ่ศาสนา) ทั้งการรักษาพยาบาลผู้ป่วยและอบรมสั่งสอน วิทยาการต่างๆ ทำให้สมเด็จพระนารายณ์ผู้ทรงสนพระทัยในสรรพวิชา สนพระทัย บาทหลวงกลุ่มนี้ และมีพระบรมราชโองการให้ขุนนางผู้หนึ่งไปเยี่ยมเยียนบาทหลวง ฝรั่งเศสถึงที่พัก ซึ่งอยู่ในหมู่บ้านของชาวโคชินจีน เขายังนำเด็กหนุ่มจำนวนหนึ่งมา ด้วย เพื่อเข้าเรียนวิทยาการต่างๆ ในโรงเรียนของบาทหลวงตามรับสั่งของสมเด็จพระนารายณ์^๔ สังฆราชแห่งเบริจมีสารมาถวายแสดงความขอบพระทัยสมเด็จพระนารายณ์ในพระมหากรุณาธิคุณดังกล่าว ต่อมาพระองค์จึงได้พระราชทาน ที่ดินบริเวณบ้านปลาเห็ด ซึ่งอยู่ใกล้กับหมู่บ้านโคชินจีนให้แก่บาทหลวงฝรั่งเศส^๕ ความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระนารายณ์กับบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศดีขึ้นตามลำดับ พระองค์มีพระบรมราชโองการให้บาทหลวงได้เข้าเฝ้าพระองค์เป็นการส่วนพระองค์ ต่อมาเมื่อฟรองซัวส์ ปาลู สังฆราชแห่งเฮลิโอโพลิส^๖ ได้ถือพระ

^๓ “Mgr Lambert à Fermanel, 10 – 10 – 1662, AME 858 fo.1,” in Alain Forest, **Les Missionnaires français au Tonkin et au Siam XVIe – XVIIe Siècles, Analyse compare d’un relative succès et d’un total échec, Livre I Histoire du Siam,** (Paris: l’Harmattan, 1998), 170.

^๔ Mgr Lambert de la Motte à Mgr Pallu, A. M. – E., vol., 858, 131,” in Adrien Launey, **Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811, vol. I,** (Paris: Missions Étrangères de Paris, 2000), 15 – 17.

^๕ Ibid., 17.

^๖ ฟรองซัวส์ ปาลู (François Pallu) สังฆราชแห่งเฮลิโอโพลิส (l’Évêque d’Héliopolis) เกิดเมื่อ ค.ศ. ๑๖๒๖ (พ.ศ. ๒๑๖๙) เป็นหนึ่งในผู้แทนสันตะปาปาที่ออกเดินทางมาเผยแผ่คริสต์ธรรมในตะวันออก แต่เขาไม่ค่อยมีบทบาทในการดำเนินงานเผยแผ่ศาสนามากนัก เพราะต้องปฏิบัติหน้าที่ในการเจรจาเรื่องผลประโยชน์ของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศในเอเชียกับกรุงโรม และเจรจาดิตต่อกับราชสำนักฝรั่งเศส สังฆราชแห่งเฮลิโอโพลิสเสียชีวิตลงที่เมืองฟัวเฌวใน ค.ศ. ๑๖๘๔ (พ.ศ. ๒๒๒๗) ใน ปรีดี พิศภูมิวิถีและคณะ, **บุคคลและ**

ราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และสาส์นของสันตะปาปาเคลเมนต์ที่ ๙ (Clement IX ค.ศ. ๑๖๖๗ – ๑๖๖๙, พ.ศ. ๒๒๑๐ – ๒๒๑๒) มาถวายพระเจ้าแผ่นดินสยามใน ค.ศ. ๑๖๗๓ (พ.ศ. ๒๒๑๖) ก็ยิ่งเป็นการเพิ่มพูนฐานะของพวกเขาในสายตาของพระองค์อีกด้วย^๗

สังฆราชฟรองซัวส์ ปาลู

สถานที่สำคัญในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช, (กรุงเทพฯ: แสงเทียนการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๓๓.

^๗ “Mgr Lambert de la Motte et Mgr Laneau 1673 – 1679, Relations avec la Cour de Siam 1673 – 1679, I, Présentation au roi de Siam des lettres de Clément IX et de Louis XIV, Premiers pourparlers, A. M. – E., vol. 5, 466 – 854, 867, – Relat. des miss. et des voy., 1672 – 1673, 107,” in Adrien Launey, **Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811**, vol. I, 43 – 46.

ลั้งฆราชลั้งแบรุต เดอ ลา ม็อด

สมเด็จพระนารายณ์มีพระบรมราชโองการจะแต่งตั้งคณะราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แต่ไม่สามารถกระทำได้ เพราะถูกขุนนางชาวเปอร์เซีย ผู้ซึ่งอยู่ในอำนาจในราชสำนักสยามขณะนั้นขัดขวาง อย่างไรก็ตาม ในปลาย ค.ศ. ๑๖๘๐ (พ.ศ. ๒๒๒๓) พระองค์ทรงแต่งตั้งคณะราชทูตสยามชุดแรก ประกอบด้วยออกพระพิพัฒน์ราชไมตรี ออกหลวงศรีวิศาลสุนทรและออกขุนนคร วิชัยไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และสันตะปาปา ทว่าพวกเขาไปไม่ถึงจุดหมาย เพราะเรืออัปปางลงในบริเวณที่ไม่ห่างจากหมู่เกาะมาดาร์กัสการ์เท่าใดนัก^๙ ลูกเรือและทรัพย์สินทั้งหมดสูญหายไป ต่อมาใน ค.ศ. ๑๖๘๔ (พ.ศ. ๒๒๒๗) สมเด็จพระนารายณ์ทรงส่งขุนนางชุดหนึ่ง เพื่อไปเจริญสัมพันธไมตรีกับราชสำนักฝรั่งเศส และสืบข่าวคณะราชทูตชุดแรกที่หายสาบสูญไป ภายหลังจาก

^๙ “Première ambassade siamoise, Rapport de Boureau – Deslandes, A. M. –E., vol. 856, 10,” in *ibid.*, 107.

ที่ฟรองซัวส์ ปาลู สังฆราชแห่งเฮลิโอโปลิสได้ถือพระราชสาส์น ของพระเจ้าหลุยส์ ที่ ๑๔ และสันตะปาปามาถวายพระองค์อีกครั้งใน ค.ศ. ๑๖๘๓ (พ.ศ. ๒๒๒๖) คณะขุนนางชุดนี้ประกอบด้วยขุนนางสยามสองคนคือ ออกขุนวิชัยวาทิต และออก ขุนพิชิตโมตรี บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศสองคนคือ เบนิกญ วาเชต์^{๙๙} และ องตวน ปาสโกต์ (Antoine Pascot) รวมทั้งเด็กหนุ่มชาวสยามจำนวนหกคน ซึ่ง สมเด็จพระนารายณ์ทรงส่งไปเรียนวิทยาการต่างๆ ที่ฝรั่งเศส^{๑๐}

บาทหลวงเบนิกญ วาเชต์ซึ่งได้รับคำสั่งให้ทำหน้าที่เป็นผู้เจรจาความของคณะ ขุนนางชุดนี้ ได้ใช้เรื่องที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงเลื่อมใสในคริสต์ศาสนาและพร้อม ที่จะเปลี่ยนศาสนา หากพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงแต่งตั้งคณะราชทูตไปช่วยเหลือ (ซึ่ง ไม่เป็นความจริง)^{๑๑} เพื่อดึงดูดให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งเคร่งในคริสต์ศาสนาเป็น อย่างมาก อันเนื่องมาจากอิทธิพลของมาดามเดอ แมงเตอนอง (Madame de Maintenon) พระสนมคนโปรด (ต่อมาพระองค์แต่งงานกับนางอย่างลับๆ) พระเจ้า หลุยส์ที่ ๑๔ จึงทรงแต่งตั้งให้เซอวาเลียร์ เดอ โชมอง ซึ่งเดิมนับถือศาสนาคริสต์ นิกายโปรเตสแตนต์ แต่ต่อมาหันมานับถือนิกายคาทอลิกเป็นราชทูตและ เจ้าอธิการโบสถ์เดอ ชัวซี (de Choisy) เป็นผู้ช่วยราชทูตมาเจริญสัมพันธไมตรีกับ สมเด็จพระนารายณ์ คณะราชทูตฝรั่งเศสเดินทางมาถึงกรุงศรีอยุธยาในต้นเดือน ตุลาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ สมเด็จพระนารายณ์ทรงต้อนรับคณะราชทูตชุดนี้อย่าง ยิ่งใหญ่อย่างที่ไม่เคยเป็นมาก่อน และให้คอนสแตนติน ฟอลคอน ขุนนางชาวกรีก

^{๙๙} เบนิกญ วาเชต์ (Bénigne Vachet) เป็นบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศที่เข้ามาในกรุงศรี อยุธยาใน ค.ศ. ๑๖๗๑ (พ.ศ. ๒๒๑๔) และไปอยู่โคชินจีนเป็นเวลา ๑๒ ปี ก่อนที่สมเด็จพระ นารายณ์จะมีพระบรมราชโองการให้ติดตามคณะขุนนางไปฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๖๘๔ ปรีดี พิศ ภูมิวิธิและคณะ, **บุคคลและสถานที่สำคัญในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช**, ๔๐.

^{๑๐} “Voyage et Séjour des Envoyés siamois en France, Mémoire de Bénigne Vachet, A. M.-E., vol. 111, 141; vol. 112, 117; vol. 856, 445,” in Adrien Launey, **Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811, vol. I**, 131 – 149.

^{๑๑} “Mémoire pour être présenté à MM. les ministres d’ État de France, sur toutes les chose qui regardent les envoys du roi de Siam, par B. Vachet, A. M. – E., vol., 856, 29,” in *ibid.*, 153 – 156.

ซึ่งปรากฏในเอกสารฝรั่งเศสตามคำบอกเล่าของเขาว่า เป็นขุนนางที่มีอำนาจสูงสุดในราชอาณาจักรช่วงทศวรรษ ๑๖๘๐ เป็นผู้ดูแลคณะราชทูตทั้งหมดนี้^{๑๒} หลังจากที่ได้เจอ โชมองได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ และทราบว่าสมเด็จพระนารายณ์ไม่มีท่าทีที่จะทรงเปลี่ยนศาสนาแต่อย่างใด แม้ว่าพระองค์จะทรงแสดงพระเมตตาต่อบรรดาบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศก็ตาม

แม้เชอวาลิเยร์ เดอ โชมองจะไม่สามารถเปลี่ยนศาสนาของสมเด็จพระนารายณ์ได้ แต่เมื่อหลุยส์ ลาโน สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิส^{๑๓} ร้องขอให้เขาช่วยนำข้อเรียกร้องสิทธิพิเศษต่างๆ ของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ ทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระนารายณ์ เขาก็ช่วยเหลืออย่างเต็มที่ ทั้งนี้เพราะเขาต้องการที่จะมีผลงานในการทำหน้าที่ราชทูตครั้งนี้ จนนำไปสู่การลงนามในสนธิสัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ ขั้นตอนของการเจรจาสนธิสัญญาครั้งนั้นมีหลักฐานเท่าที่พบอยู่ในปัจจุบันนี้ไม่มากนัก ทั้งเชอวาลิเยร์ เดอ โชมอง ผู้แทนเจรจาฝ่ายฝรั่งเศสกับคอนสแตนติน ฟอลคอน ผู้แทนฝ่ายสยามเป็นเจรจาสนธิสัญญาต่อหน้า พระพักตร์ของสมเด็จพระนารายณ์ ฟอลคอนได้ผู้ร่างสัญญา ส่วนเดอ โชมองทำหน้าที่เพียงตอบรับหรือปฏิเสธข้อสัญญาเท่านั้น คอนสแตนติน ฟอลคอนไม่ได้มอบหนังสือสัญญาฉบับนี้ให้แก่เชอวาลิเยร์ เดอ โชมอง

^{๑๒} Chevalier de Chaumont, *Relation de l'Ambassade de M. Chevalier de Chaumont à la Cour de Siam, avec ce qui s'est passé de plus remarquable durant son voyage*, (Paris: Arnoult Seneuse, 1686); François – Timoléon de Choisy, *Journal du Voyage de Siam*, présenté et annoncé par Dirk Van der Cruysse (Paris: Fayard, 1995)

^{๑๓} หลุยส์ ลาโน สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิส (Louis Laneau, Évêque de Métellopolis) เกิดเมื่อ ค.ศ. ๑๖๓๗ (พ.ศ. ๒๑๘๐) ได้รับตำแหน่งเป็นสังฆราชใน ค.ศ. ๑๖๖๙ (พ.ศ. ๒๒๑๒) เป็นผู้ดูแลชุมชนชาวคริสต์ในกรุงศรีอยุธยา และรับตำแหน่งสังฆราชประจำกรุงศรีอยุธยาใน ค.ศ. ๑๖๗๔ (พ.ศ. ๒๒๑๗) สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสเสียชีวิตใน ค.ศ. ๑๖๙๖ (พ.ศ. ๒๒๓๙) ปรีดี พิศณุมิวธิ์และคณะ, *บุคคลและสถานที่สำคัญในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช*, ๔๘.

ในทันที แต่ไปมอบให้เมื่อเขาอยู่บนเรือและพร้อมจะเดินทางกลับไปฝรั่งเศสแล้ว ทำให้ไม่สามารถโต้แย้งหรือแก้ไขเนื้อหาสาระใดๆ ได้เลย^{๑๔}

เนื้อหาสาระของสนธิสัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉบับนี้มีอยู่ห้าข้อ คือ

- ๑) บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศสามารถเผยแพร่คริสต์ศาสนาในที่ใดก็ได้ในราชอาณาจักรสยาม
- ๒) พระเจ้าแผ่นดินสยามจะแต่งตั้งขุนนางมาตัดสินคดีของชาวคริสต์โดยเฉพาะ
- ๓) ชาวสยามที่เข้ารีตได้รับการยกเว้นไม่ต้องเข้าทำงานให้หลวง ในวันอาทิตย์หรือวันสำคัญทางศาสนา
- ๔) ชาวสยามที่เข้ารีตได้รับการยกเว้นทำงานให้หลวงในกรณีที่ชราหรือเจ็บป่วย
- ๕) พระเจ้าแผ่นดินสยามจะแต่งตั้งขุนนางที่ดูแลชาวคริสต์ตามคำขอของเซอวาลิเยร์เดอ โชมอง^{๑๕}

สนธิสัญญาเรื่องการศาสนาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๖ นี้ มีจุดประสงค์หลักเพื่อสร้างความมั่นคงให้แก่ฐานะของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศในกรุงศรีอยุธยา สถานภาพของคณะทั้งในกรุงศรีอยุธยาและในเอเชียไม่มีความมั่นคง เพราะบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศเข้ามาในกรุงศรีอยุธยาโดยปราศจากความยินยอมของพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกส ซึ่งเท่ากับเป็นการละเมิดสิทธิอุปถัมภ์ของพระองค์ จนนำมาสู่ความขัดแย้งระหว่างคณะกับบาทหลวงในระบบสิทธิอุปถัมภ์ ซึ่งขัดขวางการเผยแพร่ศาสนาของคณะมิสซังต่างประเทศในเอเชีย สนธิสัญญาฉบับนี้ยังมุ่งที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่บาทหลวงเหล่านี้พบในระหว่างที่ดำเนินงานในราชอาณาจักรสยาม ดังจะกล่าวต่อไป

^{๑๔} “Résumé de l’ambassade de M. de Chaumont sur la question religieuse, Mémoire de l’abbé de Choisy, À bord de l’Oiseau, le 1er janvier 1686, A. M. – E., vol, 8, 1 in Adrien Launey, **Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811, vol. I**, 166 – 168.

^{๑๕} “Traité religieux, A. M. – E., vol., 879, 117,” in *ibid.*, 169 – 170.

๓. สารัตถวิพากษ์

๓.๑ ความขัดแย้งระหว่างคณะมิสซังต่างประเทศกับบาทหลวงในระบบสิทธิอุปถัมภ์

กรุงศรีอยุธยาเป็นสังคมนานาชาติ (Cosmopolitan Society) ที่มีผู้คนต่างศาสนาและต่างเชื้อชาติอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ไม่เคยปรากฏว่ากลุ่มศาสนาใดเรียกร้องขอสิทธิพิเศษต่างๆ ในการเผยแผ่ศาสนามาก่อน เพราะราชสำนักสยามให้เสรีภาพทางศาสนา บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศจึงเป็นกลุ่มแรกที่เรียกร้องสิทธิพิเศษเหล่านี้ ทั้งนี้เพื่อให้สถานะของพวกเขาในกรุงศรีอยุธยามีความมั่นคง เพราะพวกเขาเข้ามาในเอเชียด้วยการละเมิดสิทธิอุปถัมภ์ของกษัตริย์โปรตุเกส การละเมิดดังกล่าวนี้ทำให้พวกเขามีความขัดแย้งกับบาทหลวงในระบบสิทธิอุปถัมภ์และชาวคริสต์ในตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวโปรตุเกสและกลุ่มลูกครึ่งโปรตุเกสและชนพื้นเมือง ส่งผลต่อการเผยแผ่คริสต์ศาสนาของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ รวมทั้งการดำเนินชีวิตของชาวคริสต์ในเอเชียเป็นอย่างมาก

๓.๑.๑ ที่มาของความขัดแย้ง

“ระบบสิทธิอุปถัมภ์” หรือที่เรียกกันในภาษาโปรตุเกสว่า “Padroado” หรือ “Patronage” ในภาษาฝรั่งเศส เป็นระบบความสัมพันธ์ระหว่างฝ่ายศาสนจักรกับฝ่ายอาณาจักรที่เก่าแก่รูปแบบหนึ่ง เป็นการตอบแทนของฝ่ายศาสนจักรต่อฝ่ายอาณาจักร เมื่อฝ่ายอาณาจักรสนับสนุนการดำเนินงานของนักบวช ในคริสต์ศตวรรษที่ ๕ สันตะปาปามอบสิทธิอุปถัมภ์ในท้องถิ่นแก่ฝ่ายฆราวาส หลังจากที่ได้ช่วยสร้างโบสถ์และดำเนินงานทางศาสนาอื่นๆ ตามคำขอ ต่อมาในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ ซึ่งเป็นยุคแห่งการค้นพบและการสำรวจทางทะเล (The Age of Discovery and Exploration) โปรตุเกสเป็นชาติตะวันตกชาติแรกที่เริ่มออกสำรวจดินแดน สันตะปาปาได้มอบสิทธิอุปถัมภ์คือ สิทธิในการส่งบาทหลวงไปเผยแผ่ศาสนาและปกครองชาวคริสต์ในดินแดนปกครองนอกทวีปยุโรปของโปรตุเกส

แก่กษัตริย์โปรตุเกส^{๑๖} ต่อมาในปลายคริสต์ศตวรรษสันตะปาปาได้มอบสิทธิแบบเดียวกันนี้ให้แก่กษัตริย์สเปน ภายหลังจากที่คริสโตเฟอร์ โคลัมบัส (Christopher Columbus) ภายใต้อำนาจสนับสนุนของกษัตริย์สเปน ค้นพบทวีปอเมริกาใน ค.ศ. ๑๔๙๒ (พ.ศ. ๒๐๓๕) นอกจากนี้ เพื่อป้องกันไม่ให้อำนาจทางทะเลทั้งสองในขณะนั้นขัดแย้งในการสำรวจทางทะเล สันตะปาปาอเล็กซานเดอร์ที่ ๖ (Alexander VI ค.ศ. ๑๔๙๒ – ๑๕๐๓, พ.ศ. ๒๐๓๕ – ๒๐๔๖) ทรงแบ่งโลกออกเป็นสองส่วนใน ค.ศ. ๑๔๙๔ ทำให้โปรตุเกสมีสิทธิเหนือบราซิล แอฟริกาและเอเชียทั้งหมด ส่วนสเปนปกครองทวีปอเมริกาและหมู่เกาะฟิลิปปินส์ การตกลงในครั้งนี้เรียกว่าสนธิสัญญาตอร์เดซีลลาส (Treaty of Tordesillas)^{๑๗}

แม้ระบบสิทธิอุปถัมภ์จะให้อำนาจแก่สเปนและโปรตุเกสเป็นอันมาก แต่ระบบดังกล่าวกลับส่งผลเสียต่อการเผยแผ่คริสต์ธรรมในดินแดนนอกทวีปยุโรป ทั้งนี้เพราะกษัตริย์โปรตุเกสและสเปนต่างสนใจแต่สิทธิ แต่ไม่คำนึงและปล่อยปละละเลยหน้าที่ที่พึงปฏิบัติในการเผยแผ่ศาสนาของพระเป็นเจ้า เช่น พระองค์ทรงแต่งตั้งบุคคลที่ไม่เหมาะสมดำรงตำแหน่งสังฆราชหรือเจ้าอาวาส ในหลายๆ ครั้งเจ้าพนักงานที่เป็นฆราวาสเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับฝ่ายศาสนา จนทำให้เกิดความวุ่นวาย^{๑๘} ปัญหาต่อมาคือ โปรตุเกสมีจำนวนประชากรเพียง ๑,๕๐๐,๐๐๐ คนในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ จึงไม่มีบาทหลวงจำนวนมากพอในการเผยแผ่ศาสนาในดินแดนที่ยึดครองนอกทวีปยุโรป จึงต้องขอความช่วยเหลือจากบาทหลวงชาติอื่นในการเผยแผ่ศาสนา แต่บาทหลวงทั้งหมดต้องอยู่ภายใต้อุปราชแห่งเมืองแก้วและอธิการของคณะต่างๆ ซึ่งเป็นชาวโปรตุเกสเกือบทั้งหมด ทำให้เกิด

^{๑๖} ดูรายละเอียด Surachai Chumsripan, “The Initiation of the Mission in Siam by the Jesuit Missionaries in the XVIIth Century,” (License in Church History, Facultus Historiae Ecclesiasticae, Pontificia Universitas Gregoriana)

^{๑๗} Stephen Neill, *A History of Christian Missions*, 3rd edition (London: Penguin Books, 1990), 121.

^{๑๘} โรแบร์ต โกสเต, *ประวัติการเผยแผ่คริสต์ศาสนาในสยามและลาว*, อรสา ชาวจินแปลและเรียบเรียง (กรุงเทพฯ: สื่่อมวลชนคาทอลิกประเทศไทย, ๒๕๔๙), ๖๓.

การเลือกปฏิบัติในหมู่บาทหลวงขึ้น^{๑๙} ปัญหาสุดท้ายคือ ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ พระเจ้าฟิลิปที่ ๒ (Philip II ค.ศ. ๑๕๕๖ – ๑๕๙๘, พ.ศ. ๒๐๙๙ – ๒๑๔๑) แห่งสเปนทรงขึ้นครองบัลลังก์โปรตุเกส เพราะราชวงศ์โปรตุเกสเดิมสิ้นสายลง ทำให้โปรตุเกสต้องเข้ามาพัวพันกับความขัดแย้งระหว่างสเปนกับชาติตะวันตกอื่นๆ ที่สำคัญคือ เนเธอร์แลนด์ ซึ่งมีอิทธิพลในเอเชียแทนที่โปรตุเกสในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ทำให้สถานภาพของโปรตุเกสอ่อนแอลง ชาวดัตช์ยังขัดขวางการเผยแผ่ศาสนาของฝ่ายคาทอลิก เพราะพวกเขานับถือศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์ นอกจากนี้ โปรตุเกสยังไม่มั่งคั่งเช่นเดิม ทำให้ไม่สามารถส่งบาทหลวงไปเผยแผ่ศาสนานอกทวีปยุโรปเป็นจำนวนมากได้อีกต่อไป

ปัญหาของระบบสิทธิอุปถัมภ์ดังกล่าว ประกอบกับในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ เป็นช่วงเวลาที่ยุโรปเกิดกระแสการปฏิรูปศาสนา (Reformation) และการต่อต้านการปฏิรูปศาสนา (Counter – Reformation) ทำให้สันตะปาปาพยายามรักษาเกียรติภูมิเดิมไว้เช่นที่เคยเป็นมาในสมัยกลาง ดังปรากฏว่าได้พยายามตั้งอำนาจทางศาสนาในดินแดนนอกทวีปกลับคืน ใน ค.ศ. ๑๖๒๒ (พ.ศ. ๒๑๖๕) สันตะปาปาเกรกอรีที่ ๑๕ (Gregory XV ค.ศ. ๑๖๒๑ – ๑๖๒๓, พ.ศ. ๒๑๖๔ – ๒๑๖๖) ทรงตั้งสมณกระทรวงเพื่อการเผยแผ่ความเชื่อ (Propaganda Fide) ขึ้น^{๒๐} เพื่อดูแลและสร้างความเรียบร้อยในการเผยแผ่ศาสนานอกทวีปยุโรป ใน ค.ศ. ๑๖๕๘ สันตะปาปาอเล็กซานเดอร์ที่ ๗ (Alexander VII ค.ศ. ๑๖๕๕ – ๑๖๖๗, พ.ศ. ๒๑๙๘ – ๒๒๑๐) ได้แต่งตั้งฟรอนซัวส์ ปาลูเป็นสังฆราชแห่งเฮลิโอโพลิส และลอมแบร์ต เดอ ลา ม็อตต์เป็นสังฆราชแห่งเบริธ ต่อมาใน ค.ศ. ๑๖๖๐ (พ.ศ. ๒๒๐๓) สันตะปาปาได้แต่งตั้งอิกญาซิโอ โกโตลันดี (Ignacio Cotelendi) เป็นสังฆราชแห่งเมเทลโพลิส อันเป็นที่มาของคณะมิสซังต่างประเทศ สันตะปาปาทั้งสามนี้ขึ้นตรงกับสันตะปาปา การแต่งตั้งผู้แทนสันตะปาปาทั้งสามคนไปเผยแผ่

^{๑๙} Bernard Wirth, “La Strategie d’Evangelisation des Prêtres des Missions Etrangères de de Paris à Siam, 1662 – 1668,” (Thèse de Doctorat, Science de l’ Education, Université Lyon II, 1988), 89 – 90.

^{๒๐} Jean Guennou, **Missions Etrangères de Paris**, (Paris: Fayard, 1986), 14 – 15.

ศาสนาทางตะวันออก โดยไม่ผ่านกษัตริย์โปรตุเกสนี้ สร้างความไม่พอใจให้แก่พระองค์เป็นอันมาก เพราะเท่ากับเป็นการละเมิดสิทธิทางศาสนาของพระองค์ อันเป็นเกียรติภูมิที่ราชบัลลังก์โปรตุเกสหลงเหลืออยู่ในตะวันออกในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ที่ต้องรักษาไว้อย่างเหนียวแน่น นอกจากนี้ การเข้ามาของคณะบาทหลวงกลุ่มใหม่ย่อมเท่ากับเป็นการเพิ่มคู่แข่งในการเผยแผ่ศาสนาของบาทหลวงกลุ่มเดิม ทำให้พวกเขาเกิดความไม่พอใจ

๓.๑.๒ ความขัดแย้งระหว่างบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศกับบาทหลวงในระบบสิทธิอุปถัมภ์

ความขัดแย้งระหว่างผู้แทนสันตะปาปากับบาทหลวงในระบบสิทธิอุปถัมภ์ในเอเชีย นั้น เริ่มขึ้นตั้งแต่ก่อนที่คณะของลอมแบร์ต เดอ ลา ม็อตต์ สังฆราชแห่งเบรีย ยังไม่ได้เข้ามาในเอเชีย เพราะก่อนหน้านี้สมณกระทรวงเพื่อการเผยแผ่ความเชื่อได้เคยแต่งตั้งสังฆราชสองคน เพื่อปฏิบัติงานในตะวันออกใน ค.ศ. ๑๖๓๗ (พ.ศ. ๒๑๘๐) แต่เจ้าพนักงานที่เมืองกัวจับกุมพวกเขาไว้ และส่งกลับไปยังกรุงโรม^{๒๑} ซึ่งสะท้อนถึงความล้มเหลวในการเรียกคืนอำนาจทางศาสนานอกทวีปยุโรปของสมณกระทรวงเพื่อการเผยแผ่ความเชื่อ หลังจากนั้นอเล็กซานเดอร์ เดอ โรดส์ (Alexander de Rhodes) บาทหลวงคณะเยซุอิต ซึ่งใช้เวลาปฏิบัติงานส่วนใหญ่ในตั้งเกียได้เดินทางมายังกรุงโรมใน ค.ศ. ๑๖๕๐ (พ.ศ. ๒๑๙๓) เพื่อขอให้สมณกระทรวงเพื่อการเผยแผ่ความเชื่อแต่งตั้งสังฆราชและส่งบาทหลวงไปดูแลศาสนาในตั้งเกีย แต่ไม่ประสบความสำเร็จ เพราะสันตะปาปาเกรงอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกส^{๒๒} ทั้งอธิการของคณะส่งตัวบาทหลวงเดอ โรดส์ไปเผยแผ่คริสต์ศาสนาในเปอร์เซีย ดังนั้น เพื่อหลีกเลี่ยงอำนาจของกษัตริย์โปรตุเกสในเอเชีย สมณกระทรวงเพื่อการเผยแผ่ความเชื่อมีคำสั่งไปยังผู้แทนสันตะปาปาทั้งสาม

^{๒๑} Ibid., 20.

^{๒๒} Gérard Moussay, “Les débuts de la Société des Missions Etrangères,” in **Les Missions Etrangères, Trois Siècles et Demi d’Histoire et d’Aventure en Asie**, ed. by Marcel Launay et Gérard Moussay (Paris: Perrin, 2008), 25 – 26.

ก่อนที่พวกเขาจะออกเดินทางว่า ให้เดินทางเลี้ยวเมืองท่าของโปรตุเกส ทำให้พวกเขาต้องเดินทางทางบกเป็นส่วนใหญ่ในการไปยังจีน ตังเกี๋ยและโคชินจีน

คณะของลอมแบร์ต เดอ ลา ม็อตต์ สังฆราชแห่งเบริชเป็นบาทหลวงกลุ่มแรกที่ออกเดินทางใน ค.ศ. ๑๖๖๐ คณะที่สองคือ กลุ่มของอิกญาซิโอ โกโตลันดี สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิส ออกเดินทางใน ค.ศ. ๑๖๖๑ และกลุ่มของฟรอนซัวส์ ปาลู สังฆราชแห่งเฮลิโอโปลิสเป็นกลุ่มสุดท้ายที่ออกเดินทางไปยังเอเชีย ทว่าบาทหลวงทั้งหมดนี้ไม่ได้ไปถึงกรุงศรีอยุธยาครบทุกคน เพราะบางคนเสียชีวิตลงในระหว่างการเดินทาง แต่ที่สำคัญคือ สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิส ซึ่งต่อมาบาทหลวงหลุยส์ ลาโนได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนี้แทนใน ค.ศ. ๑๖๖๙ กลุ่มของสังฆราชแห่งเบริชไปถึงกรุงศรีอยุธยาเป็นกลุ่มแรกใน ค.ศ. ๑๖๖๒ ประชาคมโปรตุเกสได้ให้การต้อนรับพวกเขาเป็นอย่างดี และจัดหาที่พักอาศัยให้ในหมู่บ้านของพวกเขา^{๒๓} อย่างไรก็ตาม บรรยากาศแห่งมิตรไมตรีได้เปลี่ยนแปลงไปเมื่อประชาคมโปรตุเกสทราบข่าวเรื่องพระราชโองการของพระเจ้าอфонซูที่ ๖ (Alfonso VI ค.ศ. ๑๖๕๖ – ๑๖๘๓) ที่ให้จับกุมตัวสังฆราชชาวฝรั่งเศสกลับไปยังกรุงลิสบอนในทันที ความเป็นปรปักษ์อย่างรุนแรงของชาวโปรตุเกสที่มีต่อบาทหลวงฝรั่งเศส ทำให้พวกเขาต้องย้ายออกจากหมู่บ้านโปรตุเกส ไปพำนักที่หมู่บ้านของชาวโคชินจีน ซึ่งเป็นศิษยานุศิษย์กลุ่มแรกของคณะมิสซังต่างประเทศในกรุงศรีอยุธยา^{๒๔} ต่อมาใน ค.ศ. ๑๖๖๓ สังฆราชแห่งเบริชได้ส่งบาทหลวงฌาก เดอ บูร์ชส์ไปยังกรุงโรม พร้อมกับถือจดหมายที่มีเนื้อหาร้องทุกข์และโจมตีบาทหลวงในระบบสิทธิอุปถัมภ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบาทหลวงเยซูอิตอย่างรุนแรงไปด้วย สร้างความไม่พอใจให้แก่บาทหลวงกลุ่มนี้เป็นอันมาก บาทหลวงเดอ บูร์ชส์ได้เข้าพบสันตะปาปาอเล็กซานเดอร์ที่ ๗ ในต้น ค.ศ. ๑๖๖๕ ซึ่งมีรับสั่งให้สังฆราชทั้งสองคนที่เหลืออยู่ แต่งตั้งบาทหลวงคนอื่น เพื่อทำหน้าที่แทนสังฆราชแห่งเมเตลโล

^{๒๓} “A. M.-E., vol. 121, 626; vol. 876, 117. – Relat. du voy. De Mgr de Béryste, 127,” in Andrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811, Documents Historiques* I, 5.

^{๒๔} *Ibid.*, 9.

โปลิส และขยายการบรรพชาบาทหลวงท้องถิ่นที่ไม่รู้ภาษาละตินเป็นเวลาเจ็ดปี อย่างไรก็ตาม สันตะปาปาไม่ได้กล่าวถึงอำนาจของผู้แทนสันตะปาปาในกรุงศรีอยุธยา ซึ่งสังฆราชแห่งเบริธร้องขอแต่อย่างใด^{๒๕}

ในระหว่างที่บาทหลวงเดอ บัวร์ชส์เดินทางไปยังยุโรปนั้น กลุ่มของฟรอนซัวส์ ปาลู สังฆราชแห่งเฮลิโอโปลิสได้เดินทางมาถึงกรุงศรีอยุธยาในต้น ค.ศ. ๑๖๖๔ การมาของสังฆราชแห่งเฮลิโอโปลิส ซึ่งมีจิตใจเปิดกว้าง และมีสายสัมพันธ์ที่ดีกับ บาทหลวงคณะเยซุอิต ทำให้ความขัดแย้งระหว่างบาทหลวงคณะมิสซัง ต่างประเทศกับบาทหลวงในระบบลัทธิอุปถัมภ์ลดน้อยลง เพราะเขาพยายามสร้าง สัมพันธ์อันดีระหว่างบาทหลวงทั้งสองฝ่าย^{๒๖} อย่างไรก็ตาม เมื่อเขาเดินทางกลับไป ยังกรุงโรมอีกครั้งใน ค.ศ. ๑๖๖๕ เพื่อขอให้สันตะปาปามอบอำนาจทางศาสนาใน กรุงสยาม ซึ่งเป็นฐานในการเผยแผ่ศาสนาของคณะมิสซังต่างประเทศในเอเชีย ให้แก่ผู้แทนสันตะปาปา บรรยากาศระหว่างบาทหลวงทั้งสองฝ่ายก็กลับมาทวี ความตึงเครียดอีกครั้ง ในเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๖๖๕ สังฆราชแห่งเบริธได้ส่ง บาทหลวงหลุยส์ เชอเรย์ (Louis Chevreil) ไปพบพอล ดากอสตา (Paul d'Agosta) สังฆราชแห่งมะละกาที่พำนักอยู่ในกรุงพนมเปญ เพื่อขอให้เขามอบอำนาจทาง ศาสนาในกรุงศรีอยุธยา จัมปาและกัมพูชาให้แก่สังฆราชแห่งเบริธ ซึ่งสังฆราชแห่ง มะละกาก็ยินยอม^{๒๗}

สังฆราชแห่งเบริธได้ประกาศข่าวดังกล่าวนี้ให้ชาวคริสต์และบาทหลวงใน กรุงศรีอยุธยาทราบ แต่ผลที่ตามมากลับไม่เป็นดังที่เขาตั้งใจไว้ เพราะบาทหลวงใน ระบบลัทธิอุปถัมภ์ไม่ยอมรับอำนาจของเขา ทั้งยังบีบบังคับให้เขาแสดงหนังสือที่

^{๒๕} Dirk Van der Cruysse, *Siam and the West 1500 – 1700*, tr. by Michael Smithies (Bangkok: Silkworm Books, 2002), 154.

^{๒๖} “Extraits de lettres de Mgr Pallu, 20–10–1664, AME. 858 fo 84,” in Alain Forest *Les Missionnaires Français au Tonkin et au Siam XVIe – XVIIe Siècles, Analyse compare d’un relative success et d’un total échec, Livre I Histoires du Siam*, 181.

^{๒๗} Ibid., 60.

แสดงสิทธิและอำนาจของผู้แทนสันตะปาปา แต่สังฆราชแห่งเบริธไม่มี ทำให้ฝ่ายตรงข้ามประกาศบัพพชนียกรรมเขา^{๒๘} สังฆราชฝรั่งเศสรายงานเรื่องนี้ไปยังกรุงโรม ต่อมาสันตะปาปาประกาศให้การบัพพชนียกรรมนี้กลายเป็นโมฆะ ระหว่างที่สังฆราชแห่งเบริธประสบความสำเร็จอย่างยากอยู่ในยุคนั้น ฟรอนซ์วาล์ ปาลู สังฆราชแห่งเฮลิโอบอลิสเองก็ประสบปัญหาไม่น้อย เมื่อเขาไปถึงกรุงโรมใน ค.ศ. ๑๖๖๙ ฝ่ายกษัตริย์สเปน โปรตุเกสและบาทหลวงต่างๆ โดยเฉพาะบาทหลวงคณะเยซุอิตดำเนินการต่อต้านเขาอย่างเปิดเผย ซึ่งกษัตริย์สเปนเป็นฝ่ายที่มีอิทธิพลและบทบาทสูงที่สุดในการต่อต้านสังฆราชแห่งเฮลิโอบอลิส ทั้งนี้เพราะพระองค์มีกลุ่มสนับสนุนเป็นบาทหลวงคนสำคัญ ในกรุงโรม^{๒๙} แม้จะมีกระแสต่อต้านมากเพียงใดก็ตาม ทว่าใน ค.ศ. ๑๖๖๙ สันตะปาปาเคลเมนต์ที่ ๙ ทรงออกสมณสาธการสามฉบับ มีเนื้อหาต่อต้านบาทหลวงที่ประกอบกิจกรรมทางการค้า ซึ่งเป็นเรื่องที่สังฆราชแห่งเบริธใช้โจมตีบาทหลวงคณะเยซุอิตอย่างรุนแรงก่อนหน้านี้ สันตะปาปายังให้สังฆราชแห่งเมเตลโอบอลิสมีอำนาจทางศาสนาในกรุงศรีอยุธยา และที่สำคัญที่สุดคือ ให้นักบวชถือวินัยคณะ^{๓๐} ทุกรูปที่อยู่ในเขตอำนาจของผู้แทน

^{๒๘} “Arch. M.Etr. vol.854, 29 – 31,” in Henri Chappoulie, *Aux Origines d’une Église, Rome et les Missions d’Indochine au XVIIe Siècle, Tome I*, (Paris: Bloud et Gay, 1943), 152.

^{๒๙} Gazil à Brisacier, Rome 5 mai 1670, Arch. M.Etr. vol. 201, 361,” in *ibid*.

^{๓๐} นักบวชหรือบาทหลวงในคริสต์ศาสนาแบ่งออกเป็นสองประเภทคือ นักบวชสามัญ และนักบวชถือวินัยคณะ หรือนักบวชถือพรต นักบวชสามัญคือ บาทหลวงที่อยู่ในคณะบาทหลวงประจำสังฆมณฑล ขึ้นตรงต่อสังฆราชในสังฆมณฑลนั้นๆ นักบวชสามัญนั้นมีหน้าที่เฉพาะคือ การปกครอง เช่น ผู้ปกครองโบสถ์คือ อธิการโบสถ์

นักบวชถือวินัยคณะ หรือนักบวชถือพรต คือ บาทหลวงที่สังกัดคณะนักบวชต่างๆ มีเจ้าอธิการคณะเป็นผู้ควบคุม และขึ้นตรงต่อสันตะปาปาหรือสังฆราชท้องถิ่น ปฏิญาณตนสังกัดและถือวินัยของคณะใดคณะหนึ่ง ซึ่งจะมีหน้าที่เฉพาะที่ได้รับอนุมัติจากสมณกระทรวงของพระศาสนจักร การปฏิบัติตนเป็นนักบวชนี้จะต้องปฏิญาณตน (vow) ถือศีลบนสามประการ คือ ความนบนอบเชื่อฟังต่อผู้ปกครองของคณะและศาสนจักร (the Vow of Obedience) การถือความยากจน ไม่มีทรัพย์สินของตน (the Vow of Poverty) และการถือครองความบริสุทธิ์ (the Vow of Chastity) นอกจากนี้ นักบวชถือวินัยคณะยังต้องยึดถือวินัยของ

สันตะปาปาทั้งสามรายงานตัวก่อนที่จะปฏิบัติงาน หากไม่ทำเช่นนั้นก็จะไม่มีสิทธิปฏิบัติงานด้านการศาสนา^{๓๑}

แม้ฟร็องซัวส์ ปาลู สังฆราชแห่งเบริชจะประสบความสำเร็จในครั้งนี้ แต่เขาก็รู้ดีว่าสิทธิที่ได้มา ไม่สามารถรับประกันความปลอดภัยและการยอมรับของบาทหลวงในระบบสิทธิอุปถัมภ์ได้ ดังนั้น ก่อนหน้านี้เขาจึงหันไปขอความช่วยเหลือจากพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และฌอง – บัปติสต์ โกลแบร์ต (Jean – Baptiste Colbert) เสนาบดีคนสำคัญของฝรั่งเศสและเป็นผู้อำนวยการของบริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศส (la Compagnie française des Indes Orientales)^{๓๒} ประกอบกับใน ค.ศ. ๑๖๖๖ ลอมแบร์ต เดอ ลา ม็อตต์ สังฆราชแห่งเบริชได้มีจดหมายมาถึงเขาเนื้อหากล่าวถึงพระมหากษัตริย์คุณของสมเด็จพระนารายณ์ต่อคณะมิสซังต่างประเทศ ทำให้สังฆราชแห่งเฮลิโอบอลิสใช้ประเด็นดังกล่าว เพื่อสร้างน่าสนใจต่อกิจการของคณะในกรุงศรีอยุธยาและขอให้ทั้งสันตะปาปาเคลเมนต์ที่ ๙ และพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มีสาส์นและพระราชสาส์น เพื่อขอขอบพระทัยสมเด็จพระนารายณ์ที่มีพระเมตตาต่อบาทหลวงฝรั่งเศส สังฆราชแห่งเฮลิโอบอลิสออกจากฝรั่งเศสในต้นปี ค.ศ. ๑๖๗๐ และหลังจากนั้นได้มีจดหมายถึงเสนาบดีโกลแบร์ตและบรรดาผู้บริหารของบริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศสอย่างสม่ำเสมอเพื่อทำให้เขาเป็นที่สนใจและไว้วางใจในฐานะผู้ที่ช่วยให้ข้อมูลเรื่องการค้าในเอเชีย โดยหวังที่จะให้บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศได้รับความคุ้มครองและมีบทบาทในบริษัท^{๓๓}

คณะที่ตนสังกัด ต้องทำงานตามจุดมุ่งหมายของคณะ อธิการจะเป็นผู้กำหนดตำแหน่งของสมาชิก นุสรี เงินเลิศวัฒนะชัย, “การศึกษาเปรียบเทียบจิตตารมณ์ สถานภาพและบทบาทของบาทหลวงนิกายโรมันคาทอลิกในสมัยกรุงศรีอยุธยา,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๔, ๖๒.

^{๓๑} Henri Chappoulie, *Aux Origines d’une Église, Rome et les Missions d’Indochine au XVIIe Siècle*, Tome I, 260 – 261.

^{๓๒} “Pallu à M. de Chaulnes, 17 avril 1668, Arch. M.Etr. vol. 102, 21,” in *ibid.*, 259.

^{๓๓} “À Colbert, 2 et 3 janvier 1672,” and “Aux Directeurs de la Compagnie des Indes orientales, Syracuse, 14 mars 1667,” in *Lettres de Pallu, Tome Second*, 191, 211.

เมื่อคณะของสังฆราชแห่งเฮลิโอโพลิสเดินทางมาถึงเมืองสุรัตในปีเดียวกันนี้ เขาได้ทราบเรื่องความยุ่งยากที่เกิดขึ้นกับลอมแบร์ต เดอ ลา ม็อตต์ สังฆราชแห่งเบริธ รวมทั้งที่บาทหลวงหลุยส์ เชวเรย์ ซึ่งเผยแพร่ศาสนาอยู่ในกรุงพนมเปญ ถูกจับกุมมาขึ้นศาลศาสนาและจำคุกที่เมืองกัว ก่อนที่จะได้รับการปล่อยตัวในเวลาต่อมา ในวันที่ ๙ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๖๗๐ สังฆราชแห่งเฮลิโอโพลิสได้มีจดหมายไปยังอุปราชแห่งโปรตุเกส^{๓๔} และในวันที่ ๓๐ พฤศจิกายนได้มีจดหมายไปยังประธานศาลศาสนา^{๓๕} รวมทั้งผู้พิพากษาศาลศาสนา เพื่อขอขอบคุณเรื่องที่ปล่อยตัวบาทหลวงเชวเรย์^{๓๖} ทั้งนี้เพราะเขาต้องการรักษาไมตรีระหว่างคณะมิสซังต่างประเทศกับฝ่ายสิทธิอุปถัมภ์ในเอเชียต่อไป นอกจากนี้ สังฆราชแห่งเฮลิโอโพลิสยังส่งชาร์ลส์ เซอแว็ง (Charles Sevin) บาทหลวงติดตามกลับไปยังฝรั่งเศสอีกครั้ง เพื่อแจ้งข่าวที่เกิดขึ้นในเอเชียให้บรรดาบาทหลวงผู้ใหญ่ของคณะมิสซังต่างประเทศทราบ ทว่าข่าวที่บาทหลวงเซอแว็งนำมากลับสร้างความหนักใจให้แก่บาทหลวงผู้ใหญ่ของคณะเป็นอันมาก เพราะพวกเขาไม่อยากมีข้อบาดหมางกับบาทหลวงคณะเยซูอิต ส่วนพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เองก็ไม่ต้องการทำให้พันธมิตรของพระองค์เช่นโปรตุเกสขัดเคือง เพราะในขณะนั้นพระองค์ยังไม่ได้ลงนามสงบศึกในสงคราม Devolution War กับเนเธอร์แลนด์ และพันธมิตรราชทูตที่พระองค์ทรงส่งไปยังกรุงลิสบอนใน ค.ศ. ๑๖๗๒ จึงพยายามทำให้ราชสำนักโปรตุเกสมีทัศนคติที่ดีต่อบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ แต่เขากลับได้รับคำตอบว่า โปรตุเกสจะไม่เปลี่ยนแปลงคำสั่งต่อต้านสังฆราชฝรั่งเศสใดๆ ทั้งสิ้น ราชทูตจึงตอบว่า พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ไม่ต้องการทำลายอำนาจเหนือสังฆมณฑลในปกครองของกษัตริย์โปรตุเกส พระองค์ทรงต้องการเพียงปกป้องคนของพระองค์จากอุปราชโปรตุเกส

^{๓๔} A. M.-E., vol. 102, 335,” in *ibid.*, 252.

^{๓๕} “Lettre de Pallu à Francisco Delgado e Matos, du 30 novembre 1671. A. M.-E., vol.102, 347,” in *ibid.*, 252.

^{๓๖} “A. M.-E. vol. 102, 347,” in *ibid.*

เท่านั้น นอกจากนี้ยังขอให้ทางการโปรตุเกสแจ้งต่อสันตะปาปาว่า จะไม่ทำ
อันตรายต่อสังฆราช บาทหลวง รวมทั้งชาวฝรั่งเศสในตะวันออก^{๓๓๗}

ใน ค.ศ. ๑๖๗๓ บาทหลวงชาร์ลส์ เชอแว็งยังไปเข้าเฝ้าสันตะปาปาเคล
เมนต์ที่ ๙ เพื่อแจ้งเรื่องทั้งหมดที่เกิดขึ้นในเอเชีย ซึ่งพระองค์มีรับสั่งเพื่อคลี่คลาย
สถานการณ์ทั้งหมด และมีสมณโองการเพื่อย้ำสิทธิและอำนาจของผู้แทน
สันตะปาปา ซึ่งพระองค์และสันตะปาปาอเล็กซานเดอร์ที่ ๗ เคยประทานให้ ทั้ง
ยังให้บรรดาอธิการคณะนักบวชถือวินัยคณะทั้งหมดในเอเชีย ลงนามรับรองคำสั่ง
ที่ให้พวกเขาที่อยู่ในเขตอำนาจของผู้แทนสันตะปาปารายงานตัว ก่อนที่จะ
ปฏิบัติงาน ฝ่ายลอมแบร์ต เดอ ลา ม็อตต์ สังฆราชแห่งเบริทราบข่าวเรื่องสมณ
โองการทั้งหมดล่วงหน้า ก็ได้ประกาศเรื่องนี้ให้บาทหลวงทุกคนในกรุงศรีอยุธยา
และฝ่ายศาสนาที่เมืองกัทราบ แต่ไม่มีใครยอมรับคำประกาศอำนาจดังกล่าวนี้
อย่างไรก็ดีตาม ใน ค.ศ. ๑๖๗๓ และ ค.ศ. ๑๖๗๔ อัครสังฆราชแห่งเมืองกัว^{๓๓๘}
และประชาคมชาวคริสต์ในกรุงศรีอยุธยาได้ประกาศยอมรับอำนาจของผู้แทน
สันตะปาปาอย่างเป็นทางการตามลำดับ ในทางปฏิบัติแล้วพวกเขาก็ยังคง
ดำเนินการต่างๆ เพื่อต่อต้านผู้แทนสันตะปาปาและบาทหลวงคณะมิสซัง
ต่างประเทศ

ฟรอนซัวส์ ปาลู สังฆราชแห่งเฮลิโอโปลิสถือพระราชสาส์นของพระเจ้า
หลุยส์ที่ ๑๔ และสาส์นของสันตะปาปาเคลเมนต์ที่ ๙ ไปถวายสมเด็จพระนารายณ์
ใน ค.ศ. ๑๖๗๓ เขาได้พำนักอยู่ในกรุงศรีอยุธยาเพียงไม่นานนัก ก็ได้ออกเดินทาง
ไปยังเมืองจีน แต่ลมมรสุมทำให้เรือที่โดยสารเปลี่ยนทิศทางไปยังฟิลิปปินส์ ทำให้

^{๓๓๗} Mémoire instructif sur l'affaire que M. d'Aubeville a commencé de traiter au Portugal de la part de Sa Majesté, concernant les évêques français, viscaires apostoliques en l'Asie orientale, 5 novembre 1674, Arch. M.Etr. vol. 5, 421 – 428,” in Henri Chappoulié, **Aux Origines d'une Église, Rome et les Missions d'Indochine au XVIIe Siècle, Tome I** , 286.

^{๓๓๘} Alain Forest, **Les Missionnaires Français au Tonkin et au Siam XVIIe – XVIIIe Siècles, Analyse Comparée d'un relative success et d'un total échec**, 214.

เขาถูกทางการสเปนจับตัว และถูกส่งไปพิจารณาคดีที่สเปน ก่อนที่จะถูกปล่อยตัวใน ค.ศ. ๑๖๓๓/๓ เขาจึงเดินทางต่อไปยังกรุงโรม ที่นั่นสังฆราชแห่งเฮลิโอโพลิสได้พบกับหลุยส์ เดอ ซูซาร์ (Louis de Sousa) อัครสังฆราชแห่งบรากา (Braga) เอกอัครราชทูตพิเศษของผู้สำเร็จราชการโปรตุเกส ซึ่งมายื่นหนังสือต่อต้านอำนาจของผู้แทนสันตะปาปา สันตะปาปาอินโนเซนต์ที่ ๑๑ ได้ตอบปฏิเสธคำค้านของโปรตุเกส แม้สังฆราชแห่งเฮลิโอโพลิสจะเป็นฝ่ายได้รับชัยชนะอีกครั้ง แต่การคุกคามของฝ่ายสิทธิอุปถัมภ์อย่างต่อเนื่องนี้ ได้ทำให้เขาพยายามดึงราชสำนักฝรั่งเศสให้เข้ามาช่วยเหลืออย่างเต็มตัว แต่งานของเขากลับไม่ก้าวหน้า เพราะพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ยังต้องรักษาน้ำใจของโปรตุเกส ซึ่งเป็นพันธมิตรในสงครามของพระองค์อยู่ นอกจากนี้ อุปสรรคที่สำคัญของเขาคือ บาทหลวงฟร็องซัวส์ เดอ ลา แชส^{๓๙} บาทหลวงคณะเยซุอิต ซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากในราชสำนักฝรั่งเศสในช่วงเวลานั้น ได้ต่อต้านเขาอย่างเปิดเผย อย่างไรก็ดี สังฆราชแห่งเฮลิโอโพลิสก็ประสบความสำเร็จในการทำให้เขาเป็นที่สนพระทัยของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อีกครั้ง ดังปรากฏว่าพระองค์ทรงพระราชทานพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการให้เขาถือไปถวายสมเด็จพระนารายณ์

แม้บาทหลวงคณะเยซุอิตจะไม่ประสบความสำเร็จในการขัดขวางความสัมพันธ์ระหว่างบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศกับราชสำนักฝรั่งเศสในครั้งนี้ได้ แต่พวกเขาโดยเฉพาะอย่างยิ่งบาทหลวงเดอ ลา แชสก็ไม่ได้ละความพยายาม แต่ในระยะแรกยังไม่ประสบผลสำเร็จเท่าใดนัก ทั้งนี้เพราะบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศได้แสดงตนว่า ทำงานเพื่อผลประโยชน์ของราชสำนัก ปัญหาที่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศเผชิญดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ทำให้พวกเขาต่างแสวงหาหลัก ที่จะทำให้อำนาจของพวกเขามั่นคงยิ่งขึ้น สนธิสัญญาเรื่องการศาสนาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ ก็เป็นหนึ่งในหนทางที่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศใช้ นอกจากนี้ สนธิสัญญานี้ยังบ่งบอกว่า

^{๓๙} ฟร็องซัวส์ เดอ ลา แชส (François de la Chaise) คือ บาทหลวงคณะเยซุอิตและพระผู้ไถ่บาปของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เกิดใน ค.ศ. ๑๖๒๔ (พ.ศ. ๒๑๖๗) และเสียชีวิตใน ค.ศ. ๑๗๐๙ (พ.ศ. ๒๒๕๒)

ในมุมมองของพวกเขาช่วยสร้างความได้เปรียบต่างๆ ให้แก่คณะในการเผยแผ่ศาสนา เพราะประชาชนที่เข้ารีตกับพวกเขาจะได้รับสิทธิพิเศษและความสะดวกสบายต่างๆ

อย่างไรก็ดี ในความเป็นจริงนั้น สนธิสัญญาฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ ไม่ได้ให้สิทธิพิเศษจริงๆ ต่อการเผยแผ่คริสต์ศาสนาของคณะมิสซังต่างประเทศ เช่น ข้อสัญญาบางข้อก็เป็นสิ่งที่ปฏิบัติอยู่ในสังคมอยู่แล้ว เช่น ชาวคริสต์ที่ชราและมีอายุตั้งแต่ ๖๐ ปีขึ้นไปไม่ต้องทำงานให้หลวง เพราะเป็นทางการได้ดเว้นคนในวัยนี้ไม่ต้องการทำงานอยู่แล้ว เป็นต้น นอกจากนี้ สนธิสัญญาฉบับนี้ยังไม่ได้ทำให้สถานภาพของคณะมิสซังต่างประเทศในกรุงศรีอยุธยามั่นคงและได้เปรียบฝ่ายสิทธิอุปถัมภ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบาทหลวงคณะเยซุอิต เพราะหลังจากที่คณะของเซอวาเลียร์เดอ โชมองเดินทางออกจากกรุงศรีอยุธยาไปแล้วนั้น บทบาทของคณะในฐานะคนกลางในการเจริญสัมพันธไมตรีระหว่างสยามกับฝรั่งเศสที่มีมาตั้งแต่ ค.ศ. ๑๖๗๓ ได้สิ้นสุดลง ก็ย ตาชาardt (Guy Tachard) บาทหลวงคณะเยซุอิต ซึ่งมีความสัมพันธ์อันดีกับฟอลคอน ได้เข้ามาดำเนินบทบาทนี้แทน นอกจากนี้ การที่เดอ โชมองไม่สามารถเปลี่ยนศาสนาของสมเด็จพระนารายณ์ได้ และสนธิสัญญาเรื่องการศาสนาฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ ไม่สามารถประกาศใช้ได้ ทำให้บาทหลวงคณะเยซุอิต โดยเฉพาะบาทหลวงเดอ ลา แซสใช้เรื่องนี้มาโจมตีคณะมิสซังต่างประเทศว่า หลอกลวง และทำให้สถานภาพของคณะในสายตาของราชสำนักฝรั่งเศสลดลงไป

๓.๒ ปัญหาในการเผยแผ่คริสต์ศาสนาของคณะมิสซังต่างประเทศในกรุงศรีอยุธยา

แม้สนธิสัญญาเรื่องการศาสนาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ ฉบับนี้จะร่างขึ้น เพื่อให้สถานภาพของคณะมิสซังต่างประเทศในกรุงศรีอยุธยามีความมั่นคงดังที่ได้กล่าวมาแล้วเป็นสำคัญ แต่เมื่อศึกษาสาระของสนธิสัญญาทั้งห้า ก็พบว่า สนธิสัญญาฉบับนี้ยังมีขึ้น เพื่อแก้ไขจุดอ่อนหลายประการของการเผยแผ่คริสต์ศาสนาในราชอาณาจักรสยาม

ปัญหาประการแรกคือ ชาวสยามไม่ได้ศรัทธาต่อคริสต์ศาสนาอย่างแท้จริง แม้จะเข้ารีตแล้วก็ตาม ทำให้เมื่อเวลาผ่านไป พวกเขาก็หันไปปฏิบัติตามศาสนาเดิม ทั้งนี้เพราะชาวสยามมักจะเข้ารีตด้วยเหตุผลหลักๆ สองประการคือ ๑) เป็นนักโทษถูกจำคุก ๒) อยู่ในภาวะเจ็บป่วยหรือมีคนในครอบครัวเจ็บป่วยซึ่งเป็นบุคคลที่อยู่ในภาวะหมดหวังทั้งสิ้น บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศได้ไปเผยแพร่คริสต์ธรรมในคุกในราชอาณาจักรสยามอยู่หลายครั้ง นักโทษหลายคนยอมรับคริสต์ศาสนาในขณะที่อยู่ในภาวะสิ้นหวัง ดังปรากฏว่า ในวันที่ ๑๘ เมษายน ค.ศ. ๑๖๓๔ บาทหลวงไปฝังผู้เข้ารีตใหม่ ซึ่งเสียชีวิตลงขณะรับโทษอยู่ในคุก^{๔๐} ในวันที่ ๓ พฤษภาคมปีเดียวกัน สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสเข้าไปเยี่ยมเยียนผู้ต้องโทษในคุก เขาพบกับชายตาบอด ซึ่งกำลังป่วยคนหนึ่ง จึงขออนุญาตเจ้าพนักงานนำมารักษาที่โรงพยาบาล ซึ่งต่อมาชายผู้นี้ก็ได้นับถือพระเป็นเจ้าของชาวคริสต์^{๔๑}

บันทึกเรื่องการเผยแพร่คริสต์ธรรมของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศในราชอาณาจักรสยามระหว่าง ค.ศ. ๑๖๖๒ – ๑๖๘๕ กล่าวว่า มีผู้ป่วยจำนวนมากที่ยอมเข้ารีต อาทิ บันทึกระหว่างวันที่ ๑ มีนาคม ค.ศ. ๑๖๖๓ – ๒๓ มกราคม ค.ศ. ๑๖๖๔ มีใจความตอนหนึ่งว่า บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศรู้จักกับสตรีสองนาง นางหนึ่งล้มป่วยด้วยพิษไข้อย่างหนัก บาทหลวงรูปหนึ่งจึงเดินทางไปรักษานาง สตรีผู้นี้ได้สัญญากับบาทหลวงว่า หากนางหายจากพิษไข้นี้ นางจะยอมเข้ารีตนับถือพระเป็นเจ้า หลังจากนั้นหนึ่งวันสตรีนางนี้ก็หายเป็นปกติและยอมเข้าประกอบพิธีรับศีลล้างบาป^{๔๒} บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศยังมีบันทึกเรื่องผู้ป่วยที่เปลี่ยนมานับถือคริสต์ศาสนาหลัง ค.ศ. ๑๖๖๔ อีกตอนหนึ่งว่า ในขณะที่บาทหลวงรูปหนึ่งพำนักอยู่กับคนยากจนนั้น มีทารกเพศหญิงสองคนอายุประมาณ ๔ หรือ ๕

^{๔๐} “Travaux – apostoliques à Juthia, Journal de la Mission, 13 janvier – 5 mai 1674, A. M. – E., vol, 876, 898, in Andrien Launay, **Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811, Documents Historiques I**, 59.

^{๔๑} Ibid., 60.

^{๔๒} .”Autres conversion – Chapelle, 1er mars 1663 – 27 janvier 1664, A. M. – E., vol. 121, 626; vol. 876, 117 – Relat. du voy, de Mgr de Béryste, 127,” in ibid., 7 – 8.

เดือน คนหนึ่งเสียชีวิตในวันนั้น ส่วนอีกคนหนึ่งนั้นรอดชีวิตและวันรุ่งขึ้นก็ได้ประกอบพิธีรับศีลล้าง การประกอบพิธีรับศีลล้างบาปที่สร้างความยินดียิ่งให้แก่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศครั้งหนึ่งคือ ในวันที่ ๓๐ มกราคม ค.ศ. ๑๖๖๗/ขุนนางผู้หนึ่ง ซึ่งสนิทสนมกับบาทหลวงเป็นอย่างดีล้มป่วยลง พวกเขาได้รับการรักษาชาวสยามผู้นี้และประกอบพิธีรับศีลล้างบาปให้และตั้งชื่อว่า ยอแซฟ (Joseph) อย่างไรก็ดี หลังจากนั้น ๑๕ วันขุนนางผู้นี้ก็ถึงแก่กรรม ส่วนภริยาของเขาก็ยอมเข้ารีตด้วยหลังจากสามี่ ๓๐ วัน แม้ทั้งสองจะเป็นชาวคริสต์แล้วก็ตาม แต่ทว่าภริยาก็ต้องยอมให้ประกอบพิธีศพตามธรรมเนียมพุทธแทนที่จะฝังแบบชาวคริสต์ทั่วไป^{๔๓}

บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศยังมีบันทึกในวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๖๖๗/๔ อีกว่า พวกเขาประกอบพิธีรับศีลล้างบาปให้แก่เด็ก ซึ่งเจ็บป่วยจำนวนสามหรือสี่คน ทว่าหลังจากนั้นไม่นาน เด็กทั้งหมดก็เสียชีวิตลง ในวันเดียวกันบาทหลวงยังประกอบพิธีรับศีลล้างบาปให้แก่เด็กไทยคนหนึ่ง ซึ่งกำลังใกล้จะสิ้นลมแล้ว ในวันต่อมาบาทหลวงยังประกอบพิธีรับศีลให้แก่สตรี ซึ่งกำลังป่วยหนักนางหนึ่งด้วย และได้ปฏิบัติเช่นนี้ตลอดจนสิ้นบันทึกในวันที่ ๕ พฤษภาคมของปีนี้^{๔๔} บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศนอกจากจะเผยแผ่คริสต์ธรรมในกรุงศรีอยุธยาแล้ว ก็ยังเผยแผ่ศาสนาในเมืองสำคัญอื่นๆ ในราชอาณาจักรสยามอื่นๆ อีก ทั้งเมืองพิษณุโลก ตะนาวศรี ลพบุรี บางกอก มะริดและภูเก็ต อย่างไรก็ตาม พวกเขาก็ต้องพบกับปัญหาเช่นเดียวกับที่พบในกรุงศรีอยุธยาคือ เปลี่ยนศาสนาเพราะศรัทธาความสามารถในการรักษาโรค อาทิ ในเมืองพิษณุโลก^{๔๕}

^{๔๓} “Baptême d’un mandarin siamois et de sa femme, Journal de la Mission, A. M. – E., vol. 121, 747,” in *ibid.*, 18.

^{๔๔} “Travaux – apostoliques à Juthia, Journal de la Mission, 13 janvier – 5 mai 1674, A. M. – E., vol. 876, 898, in *ibid.*, 56 – 60.

^{๔๕} ศิษณา วีรเกียรติสุนทร, “จดหมายเหตุคณะมิสซังต่างประเทศของฝรั่งเศสเรื่องการเผยแผ่คริสต์ศาสนาในเมืองพิษณุโลก,” ใน **ไม้แตกกอ**, เพชรรุ่ง เทียนปวีร์จรณ์และณัฐพล อยู่รุ่งเรื่องศักดิ์ บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: คัดดีโสการพิมพ์, ๒๕๕๒), ๘๓ – ๑๐๑.

บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศน่าจะทราบว่าการรักษาพยาบาลผู้ป่วยเป็นหนทางหนึ่งที่สามารถสร้างความนับถือให้แก่พวกนอกรีต และทำให้พวกเขาหันมานับถือคริสต์ศาสนา ดังจะเห็นได้ว่า ในเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๖๖๗ นั้น ปีแอร์ ลอมแบร์ต เดอ ลา ม็อตต์ สังฆราชแห่งเบริธได้มีหนังสือไปถึงฟรอนซัวส์ ปาลู สังฆราชแห่งเฮลิโอโปลิส เพื่อแจ้งเรื่องแผนงานของคณะมิสซังต่างประเทศในกรุงสยามสามประการ ซึ่งหนึ่งในนั้นคือ การสร้างโรงพยาบาลสำหรับรักษาคนยากจน ซึ่งเขามองว่าคงจะเป็นสิ่งที่ราชสำนักสยามคงสนใจมากที่สุด^{๔๖} คณะมิสซังต่างประเทศยังมีบันทึกเรื่องโรงพยาบาลไว้ในบันทึกที่ระหว่าง ค.ศ. ๑๖๗๒ – ๑๖๗๕ ว่า ใน ค.ศ. ๑๖๗๑ นั้น ทั้งราชสำนักและชาวเมืองอยุธยาต่างสนใจและมาขอรับการรักษาจากบาทหลวงฝรั่งเศส ซึ่งพวกเขาจะถือโอกาสในการรักษาร่างกายดังกล่าวนี้ รักษาจิตใจของผู้ป่วยด้วย ซึ่งจะทำให้มีพวกนอกรีตจำนวนมากหันมานับถือพระคริสต์ศาสนา^{๔๗} อย่างไรก็ตาม ความพยายามดังกล่าวนี้ก็กลับประสบผลสำเร็จเพียงในระยะสั้นเท่านั้น เพราะในท้ายที่สุดแล้วพวกที่เข้ารับรีตใหม่เหล่านี้จำนวนมากก็ยังคงนับถือศาสนาเดิมของตนเอง ทำให้การเผยแผ่คริสต์ศาสนาในราชอาณาจักรของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศนั้นไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ดังปรากฏในบันทึกของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศหลายฉบับด้วยกัน

ตัวอย่างของการที่พวกเข้ารับรีตใหม่กลับไปนับถือศาสนาเดิมของตนปรากฏในบันทึกเรื่องเมืองพิษณุโลกของบาทหลวงโมนีสติเยร์ (Monestier) ระหว่าง ค.ศ. ๑๖๘๕ – ๑๖๘๖ ว่า ภายหลังจากที่เขาได้เผยแผ่คริสต์ศาสนาที่บ้านวังไม้แดงแล้วก็เดินทางต่อไปยังบ้านน้ำจันท์และได้วางรากฐานในการเผยแผ่คริสต์ธรรมในหมู่บ้านแห่งนี้ มีชาวบ้านจำนวนหนึ่งยอมเข้ารับศีลล้างบาป อย่างไรก็ตาม เมื่อเขาเดินทางกลับไปยังบ้านวังไม้แดง และกลับมาเยี่ยมหมู่บ้านแห่งนี้อีกครั้ง ปรากฏว่าชาวคริสต์จำนวนหนึ่งได้ละทิ้งศาสนาคริสต์และปฏิบัติตามศาสนาเดิมของตน อาทิ

^{๔๖} “Projet general, Mgr Lambert de la Motte à Mgr Pallu, octobre 1667, A. M. – E., 875, 224,” in Andrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811, Documents Historiques I*, 23.

^{๔๗} “Hôpital, Relat. des miss. et des voy., 1672 – 1675, 60,” in *ibid.*, 24.

มีหญิงคนหนึ่งซึ่งรับศีลล้างบาปก่อนหน้านี้ แต่เมื่อบุตรของนางล้มป่วย นางก็ละทิ้งคำสอนของบาทหลวง รวมทั้งได้ปลดสัญลักษณ์ทางศาสนาออกเสีย และหันไปบวชสรณบรรดาญาติในป่าให้ช่วยเหลือบุตรของนาง ทว่าบุตรคนนั้นของนางก็ได้เสียชีวิตลง ต่อมาเมื่อบาทหลวงโมเนสติเยร์ได้กลับมายังหมู่บ้านของนาง นางได้สารภาพการกระทำดังกล่าวนี้ต่อบาทหลวง และเมื่อบุตรคนอื่นของนางล้มป่วยลง นางก็พามาให้เขารักษาและอาการก็ดีขึ้น ครอบครัวของนางจึงหันมานับถือคริสต์ศาสนาอีกครั้งหนึ่ง^{๔๔}

ปัญหาของการเผยแผ่คริสต์ธรรมดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศจึงพยายามหาหนทางต่างๆ เพื่อให้มีผู้เข้ารับเป็นจำนวนมาก และไม่ละทิ้งศาสนาใหม่ภายในระยะเวลาอันรวดเร็ว ผู้วิจัยเห็นว่า บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศคงจะเห็นพฤติกรรมหลายๆ อย่าง ของชาวสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่ไพร่ชายจำนวนมากยินยอมที่จะสละความสะดวกสบายในทางโลกหลายประการ บวชเป็นภิกษุ เพื่อหลีกเลี่ยงงานหลวงที่หนักในช่วงเวลานั้น ทั้งนี้เพราะในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์นั้น ไพร่พลยังต้องเผชิญกับการเกณฑ์ไพร่พลไปทำสงครามกับดินแดนเพื่อนบ้าน รวมทั้งงานซ่อมแซมและสร้างป้อมปราการในเมืองหลายเมืองตั้งแต่ต้นรัชกาล ทำให้ปรากฏว่าไพร่พยายามที่จะหนีงานด้วยวิธีการต่างๆ รวมทั้งบวชเป็นพระด้วย บาทหลวงเดอ ชัวซีย์ได้บันทึกไว้ว่า

... ภายในบริเวณตัวนครหลวงเท่านั้นก็นับได้ถึงสองหมื่นรูปแล้ว และยังมีจำนวนมากยิ่งกว่านี้ขึ้นไปอีก ในท้องทุ่งท้องนาสองฝั่งปากแม่น้ำ ห่างออกไปด้านละสองลียะอ์ทั้งทางเหนือและทางใต้ น้ำ เหตุผลที่มีจำนวนภิกษุสงฆ์มากมายดังนี้ง่ายแก่การวินิจฉัย ประชาชนพลเมืองทุกคนในราชอาณาจักรนี้ต้องทำงานให้แก่พระเจ้าแผ่นดิน ในเมื่อพระองค์ทรงมีพระประสงค์และพระองค์เขาก็ทรงมีพระประสงค์บ่อยๆ เสียด้วย ยกเว้นพระภิกษุสงฆ์เท่านั้นที่ไม่ถูกเกณฑ์ไปทำงานหลวง เป็นความจริงที่ว่าพระภิกษุสงฆ์ส่วนใหญ่ดำรงชีพด้วยการภิกขาจาร แต่พวกเขาก็ไม่

^{๔๔} ธิษณา วีรเกียรติสุนทร, “จดหมายเหตุคณะมิสซังต่างประเทศของฝรั่งเศสเรื่องการเผยแผ่คริสต์ศาสนาที่เมืองพิษณุโลก,” ใน *ไม้แตกกอ*, ๙๕ – ๙๗.

ขาดแคลนอะไร และได้รับความเคารพจากพระเจ้าแผ่นดินเสียด้วยซ้ำ
ไป แม้ ขุนนางผู้ใหญ่ในแผ่นดินก็ต้องแสดงคารวะต่อเขาก่อน^{๔๙}

บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศจึงหวังจะใช้สิทธิพิเศษต่างๆ และความ
สะดวกสบายต่างๆ ดึงดูดให้คนพื้นเมืองมาเข้ารับศาสนาใหม่
ภายในระยะเวลาอันรวดเร็ว ดังนั้น พวกเขากิจจึงร้องขอให้เชอวาลิเยร์เดอ โชมองยีน
ขอสิทธิพิเศษทางศาสนาต่างๆ จากสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งมีสาระที่สำคัญคือ
สัญญาข้อที่ ๓ ผู้เข้ารับจะได้รับการยกเว้นการทำงานให้หลวงในวันอาทิตย์ และวัน
สำคัญทางศาสนา และข้อที่ ๔ คือ ผู้เข้ารับจะได้รับการยกเว้นการทำงานให้หลวง
ในเวลาป่วยหรือชรา ซึ่งจริงๆ แล้วก็เป็นสิ่งที่ทางการสยามใช้ปฏิบัติกันอยู่แล้ว

**ปัญหาอีกประการหนึ่งในการเผยแพร่ศาสนาของคณะมิสซัง
ต่างประเทศคือ** ปัญหาจากเรื่องการศาล สังคมสยามเป็นสังคมที่มีอารยธรรม
ด้านกฎหมายตั้งแต่โบราณ ซึ่งแนวคิดด้านกฎหมายนี้เป็นลักษณะผสมผสาน
ระหว่างจารีตประเพณีท้องถิ่นกับหลักกฎหมายที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียคือ
มานวธรรมศาสตร์ คัมภีร์โบราณอินเดียฉบับหนึ่ง หลักฐานแรกสุดที่แสดงความ
รุ่งเรืองทางด้านกฎหมายของรัฐไท่นั้นคือ จารึกหลักที่ ๓๘ (จารึกลักษณะโจร)
สมัยสุโขทัย กฎหมายสยามนั้นสามารถแบ่งโครงสร้างออกเป็นสี่ส่วนใหญ่คือ ๑)
ประกาศพระราชปรารภ คือ การประกาศเจตนารมณ์ของกฎหมาย ๒) นิติปรัชญา
หรือหลักการแห่งการเป็นตระลาการและการตัดสินความ ซึ่งปรากฏในหลักไชย
พระธรรมศาสตร์และอินทภาษ ๓) พระราชศาสตร์หมายถึง ตัวกฎหมาย และ ๔)
พรหมทัณฑ์ (พรหมศักดิ์) คือ การลงโทษ^{๕๐}

^{๔๙} เดอ ชัวซีย์, จดหมายเหตुरายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. ๑๖๘๕
และ ๑๖๘๖, สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, ๒๕๕๐), ๒๔๒.

^{๕๐} ศคิกานต์ คงศักดิ์, “หลักอินทภาษ: คำสอนตระลาการไทยสมัยโบราณ,” ใน นิติปรัชญา
ไทย ประกาศพระราชปรารภ หลักอินทภาษ พระธรรมสารต และ On the Laws of
Mu'ung Thai or Siam, วินัย พงศ์ศรีเพียรและวีรวัลย์ งามสันติกุล บรรณาธิการ
(กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๔๙), ๒๑, ๒๓.

สังคมกรุงศรีอยุธยาเป็นสังคมที่มีชนชาติต่างๆ เข้ามาอาศัยอยู่กันอย่างหลากหลาย จนกลายเป็นสังคมพหุวัฒนธรรม ดังนั้น กฎหมายสยามจึงมีบทกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับชาวต่างชาติที่อาศัยอยู่ในราชอาณาจักร มานพ ถาวรวัฒน์สกุลได้ศึกษาเรื่องกฎหมายเกี่ยวกับชาวต่างชาติของสยามไว้ในบทความเรื่อง “กฎหมายเกี่ยวกับชาวต่างชาติในสมัยอยุธยา” ว่า กฎหมายอยุธยาที่เกี่ยวข้องกับชาวต่างชาตินั้นไม่ได้ประมวลเข้าจัดเป็นหมวดหมู่ แต่จะกระจายไปตามพระอัยการต่างๆ บทบัญญัติที่กล่าวถึงชาวต่างชาติโดยตรงนั้นมีประมาณ ๒๘ บท พบในพระไอยการลักษณะอาญาหลวง มาตรา ๑๓, ๓๖, ๓๗, ๑๑๗, ๑๑๙, ๑๒๙ พระไอยการลักษณะลักกา มาตรา ๒๕ พระไอยการกระบดศึก มาตรา ๑๐, ๑๑, ๑๒, ๑๓ พระไอยการลักษณะทาส มาตรา ๔๐ พระไอยการลักษณะฝัวเมีย มาตรา ๓๒, ๖๒ พระธรรมนูญ มาตรา ๘, ๑๕, ๒๑ กฎมณเฑียรบาล มาตรา ๒๐, ๓๙ พระราชกำหนดเก่า บทที่ ๑๕, ๒๓, ๓๑, ๓๖, ๔๒, ๔๓, ๕๐ ส่วนบทที่ไม่ได้กล่าวถึงชาวต่างชาติโดยตรงนั้น จะปรากฏอยู่ในกฎมณเฑียรบาล พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน – นาทหารหัวเมืองบางส่วน ราชสำนักสยามตราบทบัญญัติที่เกี่ยวข้องกับชาวต่างชาตินั้น เพื่อใช้ในการควบคุมคนเหล่านี้ แต่ก็ไม่ได้ให้ความสำคัญกับบุคคลเหล่านี้มากจนเกินไป นอกจากนี้ บทบัญญัติต่างๆ ยังสะท้อนให้เห็นว่า แม้ราชสำนักสยามจะยินดีที่ชาวต่างชาติเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีหรือเข้ามาค้าขาย แต่ก็หวาดระแวงชาวต่างชาติเป็นอันมากอยู่เช่นกัน^{๕๑}

หนึ่งในพระราชบัญญัติเกี่ยวกับชาวต่างชาติที่เชื่อมโยงกับสนธิสัญญาระหว่างสยามกับตะวันตกในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์นั้นคือ พระธรรมนูญ

“๗ อนึ่ง มีพระธรรมนูญไว้ว่า ถ้าชาวกรุงก็ดีต่างประเทศก็ดีหาพิพาหคดี ถ้อยความแก่ฝ่าหรั่งอังกฤษวิลันดาแขกประเทศแขกความมะลาอุมักะสันญวนจีนซึ่งเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารใช้ เปนตระทรวงขุนพินิจไจราชปลัดได้พิจารณาว่ากล่าวถ้าหัวเมืองยุกระบดใดพิจารณา

อนึ่งต่างประเทศสพโสมย เข้ามาอยู่ในประเทศเมืองใดมีคดีถ้อย

^{๕๑} มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, “กฎหมายเกี่ยวกับชาวต่างชาติในสมัยอยุธยา,” **รวมบทความประวัติศาสตร์**, (๒๑, ๒๕-๔๒), ๙๖ – ๑๑๒.

ความให้พิจารณาว่ากล่าวตามประเพณีจารีตเมืองนั้น”^{๕๒}

แม้กฎหมายสยามจะให้สิทธิชาวต่างชาติตัดสินคดีความชนชาติเดียวกันเองก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติแล้วกลับเป็นสิ่งที่ตรงกันข้าม เพราะลักษณะของกฎหมายสยามประการหนึ่ง คือ เป็นกฎหมายที่ดี แต่กระบวนการยุติธรรมที่ข้อบกพร่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งคณะตุลาการและผู้พิพากษา ดังปรากฏในพระอัยการลักษณะตุลาการ^{๕๓} รวมไปถึงหลักฐานของชาวต่างชาติฉบับต่างๆ เช่น “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม” ของเยเรมัส ฟาน ฟลิต ซึ่งวิจารณ์กฎหมายสยามและการตัดสินคดีไว้ว่า

“...กฎหมายที่เขียนไว้แต่โบราณเป็นสิ่งดีมากและมีคุณค่าสูงยิ่ง พระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายควรจะรักษากฎหมายเหล่านี้ เพราะกฎหมายเหล่านี้ได้รับการตราขึ้นมาเพื่อเป็นเกียรติยศและชื่อเสียงของพระเจ้าแผ่นดิน แต่ก็มี การปฏิบัติให้เป็นไปตามกฎหมายอยู่ไม่กี่ฉบับ

การลวงล้าโดยอาศัยสิทธิพิเศษของพระเจ้าแผ่นดิน ทำให้พระราชอำนาจของพระองค์กลายเป็นแบบสมบูรณาญาสิทธิราช กฎหมายทั้งหลายจึงถูกบิดเบือนไปตามพระราชประสงค์ ถูกเปลี่ยนแปลงและถูกนำไปใช้ในทางที่ผิดเพื่อผลประโยชน์และความพอพระทัยของพระองค์ ด้วยความโลภอันเกิดจากนิสัยสันดาน และความไม่ซื่อสัตย์ของพวกข้าราชการผู้ใหญ่ ทำให้งานด้านการบริหารงานด้านความยุติธรรมทั้งอาญาและแพ่งเป็นไปอย่างเลวมากจนถึงกับ (แม้ว่าจะมีการวางกฎหมายที่ดีเยี่ยมและได้รับการวางเงื่อนไขบทบัญญัติไว้อย่างตรงดีแล้วในทุกกรณีก็ตาม) พวกคนที่มีอำนาจที่สุด พวกที่เป็นคนรวยที่สุดมักชนะคดีเสมอ ทั้งนี้ก็ด้วยการตัดสินบนหรือด้วยวิธีที่ทุจริตอื่นๆ และคนจนเท่านั้นต้องได้รับความทุกข์ยาก”^{๕๔}

^{๕๒} “พระธรรมนูญ,” ใน **ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวงตราสามดวง เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๙), ๑๓๕.

^{๕๓} “พระอัยการลักษณะตุลาการ,” ใน **เรื่องเดียวกัน**, ๓๓/๕ – ๔๒๓.

^{๕๔} “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม” ใน **รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต)**, นันทา วรเนติวงศ์ พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร ๒๕๔๘), ๑๓ – ๑๔.

ปัญหาด้านการศาลเป็นอีกปัญหาหนึ่งที่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ เคยประสบมา ดังปรากฏในบันทึกของบาทหลวงดูเชสเน่ (Duchesne) ถึงบาทหลวง ผู้ใหญ่ของคณะมิสซังต่างประเทศ ณ กรุงปารีสลงวันที่ ๑๓ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๖๘๒ ระบุว่า ในวันที่ ๒๘ มีนาคมปีเดียวกันนี้ มีลูกเรือชาวจีนซึ่งมาจากเกาะฟอร์ โมซาเพื่อซื้อข้าวไปเลี้ยงผู้คนบนเกาะ เพราะในขณะนั้นชาวเกาะอยู่ในภาวะอดอยากได้ไปที่โบสถ์แซงต์ – ยอแซฟและเข้าไปในบ้านพักของบาทหลวง บาทหลวง วาเชต์คิดว่าชาวจีนกลุ่มนี้มาจากโคชินจีน จึงเข้าไปถามชาวจีนกลุ่มนี้เป็นภาษา โคชินจีนว่า พวกเขาให้นำหนังสือมาให้สังฆราชใช้หรือไม่ ทว่าชาวจีนซึ่งนั่งอยู่บนเก้าอี้ เข้าทำร้ายบาทหลวงวาเชต์ ซึ่งเขาก็ไม่ได้โต้ตอบแต่อย่างใด อย่างไรก็ตาม นักเรียน ชาวจีนคนหนึ่งเห็นเหตุการณ์ดังกล่าว ได้เรียกเพื่อนนักเรียนด้วยกันออกมาช่วย ทำให้เกิดการปะทะระหว่างทั้งสองฝ่าย หลังจากนั้นออกพระโชติกได้ต่อต้านและ คุกคามชาวฝรั่งเศสอย่างเปิดเผย สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสได้ส่งสามคือ บาทหลวงเรอเน (René) และหัวหน้าหมู่บ้านโคชินจีนไปพบออกพระโชติก เพื่อ ชี้แจงเรื่องราวทั้งหมดและขอความคุ้มครองจากเขา ทว่าออกพระโชติกไม่ฟัง พร้อมทั้งส่งขุนนางผู้หนึ่งควบคุมตัวผู้แทนฝรั่งเศสสองคนไปยังลำภาวจิน ใน ขณะเดียวกันก็มีคำสั่งไปให้สังฆราชส่งนักโทษให้เขา แต่สังฆราชปฏิเสธพร้อมกับ ขอให้ออกพระโชติกปล่อยตัวคนที่พวกเขาจับกุมไป และได้รับการปล่อยตัวในเวลา ต่อมา ในช่วงเย็นขุนนางชาวจีนผู้หนึ่งเดินทางมายังโบสถ์ของคณะมิสซัง ต่างประเทศเพื่อขอตัวนักโทษ อังเดร เดส์ลียงส์ – บุรีโรเดินทางไปเข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ เพื่อแจ้งเหตุการณ์ดังกล่าว พระองค์ทรงลงโทษออกพระโชติก^{๕๕}

ความขัดแย้งระหว่างบาทหลวงฝรั่งเศสกับชาวจีนและออกพระโชติกนี้ ปรากฏในบันทึกของเดส์ลียงส์ – บุรีโร ซึ่งบาทหลวงดูเชสเน่อ้างถึงเช่นกัน แต่มี รายละเอียดที่แตกต่าง คือ ออกพระโชติกจับกุมสามไว้เพียงคนเดียวจนกว่าจะจับ ตัวนักโทษได้ ชาวจีนมีท่าทีคุกคามบาทหลวงฝรั่งเศส เดส์ลียงส์ – บุรีโรได้รวบรวม

^{๕๕} “Un incident, M. Duchesne aux Directeurs du Séminaires des M. – E., 13 novembre 1682, A. M. – E., vol, 878, 191, in Adrien Launay, **Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811, Documents Historiques I**, 93 – 94.

๑๑๐ สนธิสัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศส

ชาวฝรั่งเศสจำนวน ๑๒ คนและชาวตะวันตกอื่นๆ เพื่อเตรียมจะต่อสู้ เมื่อชาวจีนทราบข่าวก็ไม่ได้ดำเนินการใดๆ เขาและสังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสจึงส่งชาวฝรั่งเศสคนหนึ่ง ซึ่งเป็นแพทย์ของพระเจ้าแผ่นดินสยามพร้อมกับล่ามไปขอให้ออกพระโชติกปล่อยตัวล่ามที่เขาจับกุมตัวไว้ แต่ออกพระโชติกก็ไม่ได้ลดทอนที่คุกคามเลย ต่อมาเดส์ล็องส์ – บัวร์โง้ไปแจ้งให้ออกญาโกษาธิบดีทราบ ซึ่งเขาไม่พอใจเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นอันมากและได้ไปกราบทูลให้สมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบ พระองค์จึงให้ขุนนางผู้หนึ่งมาจับกุมออกพระโชติก และสั่งให้จำไซ้ชาวจีนที่ไปก่อเรื่องในบ้านพักของคณะมิสซังต่างประเทศทั้งหมด^{๕๖} ปัญหาดังกล่าวนี้จึงทำให้บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศเรียกร้องให้ตั้งขุนนางมาดูแลชาวคริสต์โดยเฉพาะ ดังปรากฏในข้อสัญญาข้อ ๒ และควรจะเป็นคนที่เชอวาลิเยร์ เดอโชมองเล็อก ดังปรากฏในสนธิสัญญาข้อ ๕

๓.๓ สมเด็จพระนารายณ์กับคริสต์ศาสนา

แม้สนธิสัญญาเรื่องการศาสนาฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ จะให้สิทธิพิเศษแก่บาทหลวงฝรั่งเศสและผู้เข้ารีตเป็นอันมาก จนดูเหมือนว่าสนธิสัญญาฉบับดังกล่าวนี้จะพียงเป็นหลักฐานอีกประการหนึ่ง นอกเหนือไปจากจดหมายเหตุของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศที่แสดงถึงความสนพระทัยและแนวโน้มที่จะยอมเข้ารีตของสมเด็จพระนารายณ์ แต่เมื่อพิจารณาบริบททางสังคมและเศรษฐกิจในช่วงเวลานั้นแล้วพบว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงลงนามในสนธิสัญญาเรื่องการศาสนา ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ ด้วยเหตุผล ๒ ประการคือ ๑) ต้องการเอาใจบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ ซึ่งเป็นทั้งแหล่งความรู้ของพระองค์ และเป็นผู้นำฝรั่งเศสเข้ามาในกรุงสยาม ๒) ต้องการเอาใจฝรั่งเศส ซึ่งเป็นลูกค้าหน้าใหม่ของสยาม ผู้วิจัยไม่ปฏิเสธว่า สมเด็จพระนารายณ์นั้นนิยมชมชอบบาทหลวงคณะนี้ แต่พระองค์ไม่ได้นิยมเพราะเรื่องศาสนา ทว่าพระองค์ทรงมองว่า พวกเขาสามารถที่จะให้ความรู้ที่พระองค์ทรงสนพระทัยได้

^{๕๖} “M. Boureau – Deslandes à M. Baron, 26 décembre 1682, A. M. – E., 859, 189,” in *ibid.*, 94 – 95.

ลักษณะนิสัยดังกล่าวนี้สะท้อนอยู่ในหลักฐานร่วมสมัยเป็นจำนวนมาก ทั้งหลักฐานของชาวฝรั่งเศส และหลักฐานดัต์ซ์

หลักฐานของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศที่มีบันทึกว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงสนพระทัยในวิทยาการต่างๆ ได้แก่ ภายหลังที่ฟรอนซ์วส์ ปาลู สังฆราชแห่งเฮลิโอบอลิสได้ถือพระราชสาส์นในพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ สาส์นในสันตะปาปาเคลมองค์ที่ ๙ รวมทั้งเครื่องราชบรรณาการมายังกรุงสยามในวันที่ ๒๓ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๖๗๓ ซึ่งสร้างความยินดียิ่งให้แก่สมเด็จพระนารายณ์ ในวันที่ ๑๙ พฤศจิกายนปีเดียวกัน สังฆราชแห่งเบริธ สังฆราชแห่งเฮลิโอบอลิส สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสและบาทหลวงกูร์โตแลง ได้เดินทางไปยังเมืองละโว้ตามพระบรมราชโองการของพระเจ้าแผ่นดินสยาม และไปถึงในเช้าวันรุ่งขึ้น ต่อมาในวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน สมเด็จพระนารายณ์ทรงมีพระบรมราชโองการให้บาทหลวงฝรั่งเศสเข้าเฝ้าในที่ที่พระองค์ทรงล่าสัตว์ และมีพระราชปฏิสันถารเป็นการส่วนพระองค์กับบาทหลวงฝรั่งเศสเป็นเวลาสามชั่วโมง เพื่อถามถึงพระพลานามัยของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และพระราชวงศ์ จำนวนสมาชิกพระราชวงศ์ กองทัพและชัยชนะของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นอกจากนี้ พระเจ้าแผ่นดินสยามยังมีรับสั่งถามบาทหลวงฝรั่งเศสต่ออีกว่า ด้วยเหตุอันใดพวกเขาจึงเดินทางข้ามน้ำข้ามทะเลมายังราชอาณาจักร เพราะเหตุใดพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จึงส่งคนของพระองค์มายังดินแดนที่ห่างไกลเช่นนี้ สังฆราชทูลตอบพระองค์ว่า บาทหลวงฝรั่งเศสเดินทางมายังราชอาณาจักรของพระองค์ เพื่อเผยแผ่ศาสนาเพียงประการเดียวเท่านั้น ส่วนพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสนั้นทรงมุ่งหวังที่จะขยายอาณาจักรของพระเป็นเจ้าให้กว้างออกไป ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงประสงค์จะช่วยเหลือให้แผนการดังกล่าวนี้เป็นจริง พระองค์ทรงประสงค์จะมอบเมืองๆ หนึ่งในราชอาณาจักรของพระองค์ ซึ่งให้ตั้งชื่อว่า หลุยส์ มหาราช (Louis le Grand) แก่ฝรั่งเศส

พระเจ้าแผ่นดินสยามยังถามบาทหลวงฝรั่งเศสเรื่องสันตะปาปาว่า พระองค์มีเชื้อชาติใด ปกครองอาณาจักรเท่าใด มีอำนาจเหนือเมืองใดบ้าง คำถามดังกล่าวได้สร้างความยินดีให้แก่สังฆราช พวกเขาถือโอกาสเล่าเรื่องราวการเข้ารับศีลล้างบาปเจ้าคอนสแตนติน (Contantin) ความปฎิหาริย์ของการประกอบพิธีรับศีลล้างบาป

ของพระองค์ และสิ่งที่ยิ่งใหญ่ที่จักรพรรดิพระองค์นี้และผู้สืบทอดอำนาจของพระองค์ได้ปฏิบัติต่อพระเป็นเจ้าและศาสนจักร ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงสนพระทัยเป็นอันมาก ในวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๖๗๓ บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศยังได้มีโอกาสเข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์อีกครั้ง การสนทนาครั้งนี้กินเวลากว่าหนึ่งชั่วโมงครึ่ง ทรงไต่ถามบาทหลวงฝรั่งเศสเกือบทุกเรื่อง อาทิ มีพระเจ้าแผ่นดินและราชอาณาจักรที่นับถือศาสนาคริสต์อยู่เท่าใด มีชื่อว่าอะไรบ้าง เป็นต้น^{๕๓}

ในต้นเดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๖๘๑ สัฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสตัดสินใจเดินทางไปโคชินจีน ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ก็มีพระราชานุญาต และในวันที่ ๘ พฤษภาคมพระองค์ทรงเรียกสัฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสไปเข้าเฝ้าที่เมืองละโว้ สมเด็จพระนารายณ์ตรัสถามว่า ท่านจะไปทำอะไรที่โคชินจีน มีชาวคริสต์กี่คน มีโบสถ์กี่หลัง โบสถ์นั้นก่อด้วยอิฐหรือไม่ นอกจากนี้ พระเจ้าแผ่นดินสยามยังถามอีกสิ่งหนึ่ง ซึ่งสร้างความยินดียิ่งให้แก่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศนั้นคือ ทรงถามว่าไม้กางเขนนั้นมีความสำคัญอย่างไร และขอให้สัฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสทรงเทศนาธรรมแก่พระองค์^{๕๔} เป็นต้น ผู้วิจัยเห็นว่า การที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงตรัสถามเรื่องต่างๆ ซึ่งรวมไปถึงเรื่องศาสนา และทรงขอให้สัฆราชฝรั่งเศสเทศนาธรรมแก่พระองค์ดังเหตุการณ์ที่ยกมาในข้างต้นนี้ ไม่ใช่เพราะพระองค์เลื่อมใสคริสต์ศาสนาและอยากจะเข้ารีต คำถามแต่ละคำถามที่ทรงตรัสกับสัฆราชนั้น หากพิจารณาโดยปราศจากอคติใดๆ แล้ว ประกอบกับความสนพระทัยในวิทยาการและความรู้ต่างๆ ของสมเด็จพระนารายณ์ คำถามดังกล่าวนี้เป็นลักษณะของคำถามความรู้โดยทั่วไปเสียมากกว่า

^{๕๓} Mgr Lambert de la Motte et Mgr Laneau 1673 – 1679, Relations avec la Cour de Siam 1673 – 1679, I Présentation au roi de Siam des lettres de Clément IX et de Louis XIV, les vicaires apostolique à Louvo, A. M. – E., vol. 5, 466, 854, 867, – Relat. des miss. Et des voy., 1672 – 1675, 107.,” in *ibid.*, 46 – 50.

^{๕๔} Relations de Vicaires apostoliques et des missionnaires avec le roi de Siam , de 1682 – 1684, Journal de la Mission, 1681 – 1682, A. M. – E., 878, 488,” in *ibid.*, 113.

ชาวฝรั่งเศสอื่นๆ ที่เดินทางเข้ามาในกรุงสยามก็มีบันทึกที่เกี่ยวข้องกับความสนพระทัยความรู้ต่างๆ และวิทยาการตะวันตกของสมเด็จพระนารายณ์ อังเดร เดส์ล็องส์ – บุรีโร ผู้แทนของฟร็องซัวส์ บารอง ผู้อำนวยการบริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศสในตะวันออก ซึ่งเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับราชสำนักสยามใน ค.ศ. ๑๖๘๐ มีบันทึกว่า หลังจากที่เขาได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์แล้ว พระองค์ทรงมีรับสั่งให้สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสและบาทหลวงรูปหนึ่ง เดินทางไปยังเมืองละโว้ เพื่อปรึกษาเรื่องส่งราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับราชสำนักฝรั่งเศส พระเจ้าแผ่นดินสยามยังทรงมีพระราชปฏิสันถารกับสังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสเรื่องต่างๆ อาทิ เรื่องคณิตศาสตร์ ดาราศาสตร์ แต่เรื่องหลักของการสนทนา คือ ภูมิศาสตร์ การปกครองและความยิ่งใหญ่ของกษัตริย์ เจ้าครองนครในยุโรป โดยเฉพาะอย่างยิ่งฝรั่งเศสและเรื่องสงคราม^{๕๙}

บันทึกของชาวฝรั่งเศสเป็นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนภาพสมเด็จพระนารายณ์ในฐานะพระเจ้าแผ่นดินสยามที่สนพระทัยศึกษาหาความรู้และวิทยาการสมัยใหม่เช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กษัตริย์ลำดับที่ ๔ แห่งราชวงศ์จักรีแล้ว เอกสารดัตช์ในช่วงเวลาเดียวกันยังเป็นหลักฐานสำคัญที่ยืนยันภาพลักษณ์ดังกล่าว ตั้งแต่เรื่องบรรณาการที่บริษัทอินเดียตะวันออกนำมาถวายพระองค์ ชีรวัด ณ บ่อมเพชรได้ศึกษาเรื่องบรรณาการและของกำนัลที่ชาวต่างชาติถวายกษัตริย์สยาม โดยเฉพาะสมเด็จพระนารายณ์ไว้ใน **Siamese Court Life in the Seventeenth Century as Depicted in European Sources** ว่า กษัตริย์สยามนั้นได้รับประโยชน์จากการเข้ามาติดต่อของบรรดาพ่อค้าต่างชาติคือ สามารถสั่งสินค้าฟุ่มเฟือยและหายาก ทว่าบรรณาการและของกำนัลที่พ่อค้าต่างชาติถวายแด่สมเด็จพระนารายณ์นั้นแตกต่างไปจากกษัตริย์อยุธยา ก่อนหน้านั้นในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ คือ พระองค์สนพระทัยอุปกรณ์ทางวิทยาศาสตร์^{๖๐}

^{๕๙} “Première Ambassade Siamoise, Rapport de Boureau – Deslandes , A. M.–E. vol, 856, 10,” in *ibid.*, 106.

^{๖๐} Dhiravat na Pombejra, **Siamese Court Life in the Seventeenth Century as**

ในขณะที่สมเด็จพระนารายณ์ยังดำรงฐานะเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองอยู่นั้น พระองค์มีสายสัมพันธ์ที่ดีกับบริษัทอินเดียตะวันออกของดัตช์อยู่ก่อนแล้ว พ่อค้าดัตช์นั้นปรารถนาที่จะเอาใจพระราชโอรสด้วยการมอบของกำนัลตามที่พระองค์ทรงต้องการ ทรงขอสิ่งของต่างๆ อาทิ เข็มทิศ นาฬิกาทราย กล้องโทรทรรศน์ และขนนกเพื่อประดับบนพระมาลาของพระองค์ รวมทั้งสินค้าญี่ปุ่น ในต้น ค.ศ. ๑๖๕๖ มีรายงานว่า เจ้าชายหนุ่มทรงปรารถนาสิ่งของต่างๆ จากบริษัทอินเดียตะวันออกของดัตช์ อันได้แก่ หินปะการัง อำพัน ผ้าทอ (จากอินเดีย) ขนนก กล้องโทรทรรศน์และนาฬิกาทราย บริษัทอินเดียตะวันออกในกรุงสยามรายงานว่า คำขอร้องของพระองค์นั้นไม่ค่อยจะสุภาพ และแสดงว่าพระองค์จะไม่จ่ายเงินสำหรับสินค้าทั้งหมด^{๖๑} ใน ค.ศ. ๑๖๕๙ หลังจากที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงขึ้นครองราชย์ได้สามปีทรงขอช่างชำนาญการต่างๆ จากบริษัทอินเดียตะวันออกของดัตช์ และของอันประกอบด้วย กล้องโทรทรรศน์ ชลুষที่ผลิตในเนเธอร์แลนด์ รวมไปถึงนาฬิกาขนาดเล็กอันใหม่^{๖๒}

ตลอดรัชกาลนาฬิกาและกล้องโทรทรรศน์ดูจะเป็นของกำนัลที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงต้องการจากดัตช์ สะท้อนความสนพระทัยในวิชาดาราศาสตร์ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อบาทหลวงเบนิญ วาเชต์ได้รับหน้าที่ดูแลขุนนางสยามสองนายที่เดินทางไปฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๖๘๔ นั้น สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสมีคำสั่งให้บาทหลวงวาเชต์นำกล้องส่องจันทราดมายังสยาม เพราะจะเป็นเครื่องมือสำคัญในการทำลายความเชื่อดั้งเดิมเกี่ยวกับฟ้าและดินของชาวสยาม^{๖๓} อย่างไรก็ตาม

Depicted in European Sources. (Bangkok: Faculty of Arts, Chulalongkorn University, International Series No. 1, 2001), 146.

^{๖๑} “VOC 1209, Westerwolt to G – G, 3 Feb. 1655; VOC 1209, Westerwolt to G – G, 12 Oct. 1655; VOC 1216, Westerwolt to G – G, 16 Feb. 1656, esp. fs. 394 & verso,” in *ibid.*, 151 – 152.

^{๖๒} “DRB 1668 – 1669, 472,” in *ibid.*, 153.

^{๖๓} “Instructions données à Siam par M. l’évêques de Métellopolis à MM. Vachet et Pascot, missionnaires français, qui accompagnent les envoys du roi de Siam, A. M. – E., vol. 878, 575, in Adrien Launey, *Histoire de la Mission de Siam, 1662 – 1811*,

ดี ผู้วิจัยมองว่าความสนพระทัยในเรื่องดาราศาสตร์ของสมเด็จพระนารายณ์เป็นปัจจัยสำคัญที่สุดที่ทำให้สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสมีคำสั่งให้บาทหลวงวาเซตนำกล้องโทรทรรศน์มาจากยุโรป บาทหลวงวาเซตเดินทางกลับมายังกรุงสยามในปีต่อมาพร้อมกับคณะราชทูตของเชอวาลิเยร์ เดอ โชมองและบาทหลวงคณะเยซุอิตที่จะเดินทางไปเผยแผ่คริสต์ธรรมในจีนจำนวนหกคน บาทหลวงกลุ่มนี้เป็นบุคคลที่มีความสามารถทางดาราศาสตร์และคณิตศาสตร์ และได้ติดตั้งกล้องโทรทรรศน์เพื่อให้สมเด็จพระนารายณ์ทอดพระเนตรจันทร์ปราดาในวันที่ ๑๑ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ ซึ่งพระองค์ทรงพอพระทัยเป็นอันมาก^{๖๔}

หลักฐานต่างๆ ทั้งเอกสารฝรั่งเศสและดัตช์ที่กล่าวถึงในข้างต้นนี้สะท้อนว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงเล็งเห็นถึงความสามารถของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ ทั้งในเรื่องการสอนวิทยาการความรู้ต่างๆ ให้แก่ผู้คน รวมไปถึงความสามารถในการรักษาโรคมากกว่าเรื่องศาสนา ดังปรากฏในหนังสือของบาทหลวงเกมโปถึงเมอสิเออร์โอมองต์ (M. Aumont) ในช่วง ค.ศ. ๑๖๗๘ ว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงส่งขุนนางมายังโรงพยาบาลของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ แล้วมาสอบถามบรรดาผู้ป่วยในโรงพยาบาลว่า ต้องเสียเงินค่าใช้จ่ายให้บาทหลวงหรือไม่ รวมไปถึงว่าได้เข้ารับกับบาทหลวงหรือไม่ บรรดาผู้ป่วยตอบว่า พวกเขาไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใดๆ เลยในขณะที่อยู่ที่นั่น บางคนก็เข้ารับ แต่บางคนยังคงนับถือศาสนาเดิม ทว่าบาทหลวงก็ไม่ได้ว่าอะไรและรักษาพวกเขาเป็นอย่างดีเช่นเดียวกับคนที่เข้ารับ ขุนนางได้ทูลให้พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงทราบ ทำให้พระองค์ทรงชื่นชมบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศเป็นอันมาก และพระราชทานอาสนะให้แก่สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิส ประเด็นเรื่องความสามารถในการรักษาโรคของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศเป็นที่ดึงดูดใจและสร้างความน่าเชื่อถือ

Documents Historiques I, 130.

^{๖๔} Joaquim Bouvet, "Introduction," in *Voiage de Siam*, J. C. Gatty (Leiden: E. J. Brill, 1963), LXI

แก่สังคมสยามนี้ ก็เป็นที่รู้กันดีในหมู่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศในกรุงสยาม^{๖๕}

การที่สมเด็จพระนารายณ์มีพระราชานุญาตเกล้าแก่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศอย่างมากมายนั้น และทรงยอมให้ทำสนธิสัญญาเรื่องการศาสนา ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ เพราะทรงมองบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศเสมือนหนึ่งในขุนนางชำนาญการในราชสำนักของพระองค์ ซึ่งมีอยู่อย่างมาก รวมไปถึงชาวฝรั่งเศสอื่นๆ อย่างเช่น ออกพระคักติสงครามหรือเซอวาลิเยร์ เดอ ฟอร์แบง (Chevalier de Forbin) หรือเมอสิเออร์ลามาร์ (Lamare) วิศวกรที่ดูแลการสร้างป้อมปราการในราชอาณาจักรสยาม^{๖๖} เพราะเป็นคนกลางติดต่อระหว่างราชสำนักสยามกับฝรั่งเศส และเป็นการตอบแทนความดีความชอบที่บาทหลวงเหล่านี้นำคณะราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาในราชอาณาจักรของพระองค์ อย่างไรก็ตาม ประเด็นดังกล่าวนี้ก็ไม่ใช่ว่าเพียงประเด็นเดียวที่ทำให้สมเด็จพระนารายณ์ยอมทำสนธิสัญญาเรื่องการศาสนาฉบับนี้ แต่สาเหตุสำคัญก็คือ พระองค์ต้องการจะเอาใจฝรั่งเศส ซึ่งเป็นลูกค้าใหม่ที่เพิ่งจะเข้ามาค้าขายในรัชกาลของพระองค์ ทั้งนี้เพราะการค้าในช่วงนี้มักจะชะงักงันเป็นระยะๆ อันสืบเนื่องมาจากสถานการณ์ต่างๆ อันได้แก่ ๑) สงครามที่เกิดขึ้นตั้งแต่ทศวรรษที่ ๑๖๖๐ – ๑๖๘๐ ๒) ภาวะอุทกภัยและทุพภิกขภัยที่เกิดขึ้นในกรุงศรีอยุธยา ๓) การผูกขาดการค้าที่เข้มงวดของพระคลังสินค้า และ ๔) การค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ เริ่มชะงักงันลง

สมเด็จพระนารายณ์ทรงทำสงครามอย่างต่อเนื่องกับรัฐเพื่อนบ้านและรัฐประเทศราชในช่วงทศวรรษ ๑๖๖๐ จนถึงทศวรรษ ๑๖๘๐ เมื่อทรงยกทัพไปโจมตีรัฐทางเหนือในช่วงทศวรรษ ๑๖๖๐ นั้น ได้ส่งผลกระทบต่อการค้าในกรุงศรีอยุธยา

^{๖๕} “M. Aumont, Mémoires, 223,” in Adrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811, Documents Historiques*, I, 66 – 67.

^{๖๖} Michel Jacq – Hergoualc’h, *l’Europe et le Siam du XVIe au XVIIe Siècle, Apports culturels*, (Paris: l’Harmattan, 1993), 181 – 232.

ดังปรากฏในหนังสือของโจนาทาน เคลสเฟนและซาโลมอน ชานดรา ที่จมไปถึง
ข้าหลวงใหญ่ที่ปัตตาเวียว่า

“...บรรดาพ่อค้าต่างมองดูเหตุการณ์นี้เกิดขึ้นด้วยความตื่นตระหนกและ
หวาดกลัว แม้ว่าพระองค์ทรงปรารถนาจะกลับมา แต่ก็เชื่อว่าพระองค์
จะเสด็จกลับมาสู่ทางใต้ก็คงเป็นเวลาอีกนาน เป็นที่คาดกันว่าการศึก
สงครามครั้งนี้คงจะใช้เวลานานมากอยู่ เพราะฉะนั้น ในดินแดนทางใต้จึง
ปรากฏว่าผู้คนหลบหนีศึกสงครามเอาตัวรอดกระจัดกระจายไปหมด
การค้าและงานไม้ต้องหยุดชะงักดำเนินต่อไปไม่ได้และไม่มีอะไรจะให้ใคร
ทำทั้งสิ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกชาวต่างชาติที่เข้ามาพึ่งบรมโพธิสมภาร
ต่างไม่มีอะไรจะทำ พวกจีน โปรตุเกสที่มาถึงใหม่ทั้งปวงต่างได้รับความ
กระทบกระเทือนเป็นอย่างมาก เช่นเดียวกันพ่อค้าวานิชก็ไม่สามารถหาซื้อ
สินค้าต่อไปได้ ซึ่งทั้งนี้ยังได้ทำให้กิจการค้าของเรากับญี่ปุ่นพลอย
หยุดชะงักกันไปด้วยไม่น้อยเหมือนกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องเกี่ยวกับการ
จัดหาหนังกวางไปขายที่ญี่ปุ่น นอกจากนี้อุปสรรคยังเกี่ยวข้องกับเรื่อง
ทางการได้จัดตั้งป้อมค่ายคอยตรวจตราตามฝั่งแม่น้ำตอนเหนือของเมือง
ป้องกันมิให้มีการหนีทัพกลับมาสู่ดินแดนตอนใต้อีกด้วย พวกยามที่
คอยเฝ้าจะตรวจทั้งนั้นไม่ว่าจะเป็นพ่อค้าหรือไม่ก็ตาม ด้วยเหตุนี้ต่างก็
ประหวั่นพรั่นพรึงกันอยู่ว่าอาจจะเป็นการยากอยู่มาก ที่จะขนส่งสิ่งใดลง
ไปตามลำน้ำ อย่างไรก็ตามเราก็คงหวังอยู่ว่าเหตุการณ์จะกลับคืนดี
ดังเดิมอีก อาจจะดีกว่าที่เราคิดไว้ก็เป็นได้”^{๖๗}

หนังสือของข้าหลวงใหญ่และเคาน์ซิลที่ปัตตาเวียมีถึงบริษัทอินเดีย
ตะวันออกของดัตช์ ลงวันที่ ๒๖ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๖๒ มีบันทึกว่า

“...นอกจากนี้การค้ายังฝืดเคืองเพราะประชาชนพลเมืองตกอยู่ในฐานะ
ยากจนลงอันเป็นผลจากการศึกสงคราม และแต่ละคนก็จำเป็นต้องมุ่ง

^{๖๗} เอกสารของฮอลันดาสัมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๑๕๑ – ๒๑๖๓ และ พ.ศ. ๒๑๖๓/ – ๒๑๘๕ (ค.ศ. ๑๖๐๘ – ๑๖๒๐ และ ค.ศ. ๑๖๒๔ – ๑๖๔๒, นันทา สุตกุล แปล (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๓), ๓๐.

หน้าทำมาหากินมาเลี้ยงครอบครัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งราคาข้าวได้เขยิบ
สูงขึ้นเพราะสาเหตุดังกล่าวนี้ด้วย”^{๖๘}

การค้าของกรุงศรีอยุธยาชบเซาลงนอกจากจะเพราะการสงครามแล้ว ยังพบว่ายังมีปัญหาเรื่องอุทกภัยและทุพภิกขภัยที่ส่งผลต่อการค้าในช่วงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์อีกด้วย ดังปรากฏในบันทึกคำให้การของลูกเรือชาวจีนที่เข้ามาในกรุงศรีอยุธยาในวันที่ ๓ และ ๙ สิงหาคม ค.ศ. ๑๖๘๐ ว่า ปีก่อนหน้านั้นสยามเกิดน้ำท่วมหนัก ทำให้น้ำตาลแดงขาดแคลน^{๖๙} บันทึกคำให้การของลูกเรือชาวจีนในวันที่ ๒๘ กันยายน ค.ศ. ๑๖๘๒ ว่า หนึ่งปีก่อนหน้านั้น สยามเกิดภาวะอดอยากขึ้น และโรคระบาดขึ้น ทำให้เด็กและผู้ใหญ่ต่างเสียชีวิต^{๗๐}

ส่วนปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้การค้าในกรุงศรีอยุธยานั้นชบเซาคือ การผูกขาดการค้าของพระคลังสินค้าที่เข้มงวด กรมพระคลังสินค้าคือ หน่วยงานหนึ่งภายใต้กรมพระคลัง มีออกพระศรีพิพัฒน์รัตนโกษาเป็นเจ้ากรม ถือศักดินา ๓,๐๐๐ และเป็นผู้ใช้ตราเทพยุดาถือพระขรรค์นั่งแท่นกับตราคนถือคันชั่ง มีอำนาจในการใช้ไปจัดซื้อฝางและสินค้า ณ หัวเมืองปากใต้ฝ่ายเหนือ แลเมืองเลกทั้งปวงกับใช้ไปเบิกสินค้าและสิ่งของในกรุง กรมพระคลังสินค้านี้มีหน้าที่รวบรวมส่วยสิ่งของต่างๆ ที่ได้จากไพร่ส่วย ซึ่งเกณฑ์มาเพื่อเป็นสินค้าสำหรับส่งสำเภา และเป็นผู้จัดซื้อสินค้าซึ่งไม่มีส่วยไปค้าขายด้วย รวมทั้งส่วยของบรรณาการที่เจ้าเมืองประเทศราชจัดมาถวายสามปีต่อครั้งหรือจัดเข้ามถวายทุกปี อาทิ งาช้าง ไม้สัก กายาน รง ครั่ง กระวาน จัดใส่สำเภาไปค้าขายกับต่างชาติ^{๗๑}

^{๖๘} “ข้าหลวงใหญ่และเคาน์ซิลที่ปัตตาเวีย เขียนถึงบริษัทดัชชีอีสต์อินเดีย ลงวันที่ ๑๕ ธันวาคม โอ. เอส. (๒๖ ธันวาคม เอน. เอส.) ค.ศ. ๑๖๖๒, ใน เรื่องเดียวกัน, ๖๐.

^{๖๙} Yoneo Ishii, *The Junk Trade from Southeast Asia, Translations from the Tôsen Fusetsu – gaki, 1674 – 1723*, (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1998), 22 – 23, 25.

^{๗๐} Ibid., 28.

^{๗๑} ศศิพัชร จำปา, “การบริหารราชการกรมพระคลัง: ความสำคัญ โครงสร้างและการบริหารราชการ ศึกษาจากกฎหมายตราสามดวง,” ๓๓๗ (ยังไม่ได้ตีพิมพ์).

กรมพระคลังสินค้านั้นจัดตั้งขึ้นเมื่อใดไม่ทราบแน่ชัด แต่หน่วยงานดังกล่าวนี้มีความสำคัญต่อการค้าทางทะเลของกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทำหน้าที่ผูกขาดสินค้าทั้งขาเข้าและขาออก เพื่อจำกัดให้ราชสำนักสยามเท่านั้นที่สามารถซื้อสินค้าได้ ทั้งนี้เพื่อผลกำไรทางการค้า โดยเฉพาะสินค้าที่หายากและทำกำไร นอกจากนี้ กรมพระคลังสินค้านั้นยังผูกขาดสินค้า เพื่อความมั่นคงของราชอาณาจักร สินค้าที่เป็นของผูกขาดหรือสินค้าต้องห้ามนั่นเอง โดยเฉพาะสินค้าขาเข้า พระเจ้าแผ่นดินทรงซื้อก่อน แล้วเก็บไว้ในคลังสินค้าเพื่อจำหน่ายในเวลาอันควร และต่อเมื่อมีของเหลือจากทรงเลือก หรือเมื่อเจ้าหน้าที่ผู้แทนพระองค์ไม่ต้องการซื้อแล้ว พ่อค้าจึงเอาของนั้นออกจำหน่ายแก่ชาวเมืองต่อไป^{๓๒} ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ กรมพระคลังและหน้าที่ผูกขาดสินค้าตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของขุนนางที่คุมเรื่องการผูกขาดของพระคลังสินค้าสี่คนด้วยกันคือ ออกญาพิชิตรณฤทธิ์ ออกพระศรีเนาวรัตน์ ออกญาโกษาธิบดี (เหล็ก) และคอนสแตนติน ฟอลคอน แต่สามารถแบ่งช่วงของระบบผูกขาดสินค้าของพระคลังสินค้าในสมัยนี้ได้เป็นสามช่วง คือ ค.ศ. ๑๖๕๗ – ๑๖๖๓ เป็นช่วงที่ออกญาพิชิตรณฤทธิ์มีบทบาทในพระคลัง ช่วงที่ ๒ ค.ศ. ๑๖๗๓ – ๑๖๘๓ เป็นช่วงที่ออกพระศรีเนาวรัตน์และออกญาโกษาธิบดี (เหล็ก) มีบทบาทสำคัญ และช่วงสุดท้าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลัง ค.ศ. ๑๖๘๓ นั้นเป็นช่วงที่ฟอลคอนมีบทบาทในพระคลังสูงสุด แม้เขาจะไม่ได้รับตำแหน่งออกญาโกษาธิบดีก็ตาม^{๓๓} แม้ขุนนางหลายคนจะผลัดเปลี่ยนกันเข้ามามีบทบาทในพระคลังสินค้า แต่ทว่าพวกเขาก็ไม่ละทิ้งการผูกขาดการค้าที่เข้มงวด^{๓๔}

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, ๓๙ – ๔๐.

^{๓๓} Dhiravat na Pombejra, “Port, Palace and Profit: An Overview of Siamese Crown Trade and the European Presence in Siam in the Seventeenth Century,” in **Port Cities and Trade in Western Southeast Asia**, A Publication in Cooperation between The Universities’ Historical Research Center, Yangon, The Institute of Asian Studies, Chulalongkorn University, Bangkok, Supported by the Japan Foundation Asia Center, IAS Monographs No. 053, December 1998, 72, 74, 76.

^{๓๔} จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, **ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓ – ๒๔๓๕**, (กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงาน

การค้าของกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์นอกจากจะชะลอตัวลง เพราะปัจจัยภายในแล้ว การค้าทางทะเลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ นั้นก็เป็นอีกปัจจัยสำคัญหนึ่ง ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ เป็นต้นมา การค้าโลกเริ่มกลับมาขยายตัวอีกครั้ง ระหว่าง ค.ศ. ๑๔๐๐ – ๑๖๒๐ เป็นช่วงที่ตลาดการค้าทั้งในยุโรปและจีนเติบโตใหม่ หลังจากประสบกับภัยพิบัติในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ คือ กาฬโรค ซึ่งระบาดทั้งในยุโรปและเอเชีย การเติบโตทางเศรษฐกิจนั้นดำเนินมาถึงระดับสูงสุดคือ ระหว่าง ค.ศ. ๑๕๗๐ – ๑๖๒๐ เพราะมีการค้นพบเทคนิคการถลุงแร่ใหม่ ทำให้มีการส่งออกแร่เงินจากจีนและเปรูมาเป็นจำนวนมาก เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับผลกระทบดังกล่าว ทำให้การค้าขยายตัวอย่างรวดเร็ว จนเรียกได้ว่า “ยุคการค้า” อย่างไรก็ดี หลังจากนั้น การค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็เริ่มชะลอตัวลง ทั้งนี้เพราะการชะลอตัวของเศรษฐกิจในยุโรป จักรวรรดิฮอลันดาและจีนในช่วง ค.ศ. ๑๖๒๐ – ๑๖๘๐ อุณหภูมิในหลายส่วนของโลกอยู่ในจุดต่ำสุด ปริมาณน้ำฝนน้อยลง การผลิตไม่ค่อยให้ผลในแถบซีกโลกเหนือ โรคระบาด รวมทั้งระบบการค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของดัตช์^{๓/๕}

ราชสำนักสยามยังหาหนทางเพิ่มเงินในพระคลังด้วยการส่งเสริมการค้าด้วยวิธีต่างๆ อาทิ การให้สิทธิพิเศษทางการค้าต่างๆ แก่พ่อค้าต่างชาติ ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็นสองรูปแบบคือ หนังสือตรา และสนธิสัญญาแบบตะวันตก ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ทรงมอบหนังสือตราที่มีความสำคัญทางการค้าให้แก่บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ และบริษัทอินเดียตะวันออกของดัตช์ บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษได้รับหนังสือตราอนุญาตซื้อดีบุก ด้าย tutenage ทองแดง พันท้าย นอแรดและอื่นๆ และอนุญาตให้บริษัทฯ ตั้งสถานีการค้าในกรุงสยามได้ใน

วิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), ๑๓/๐ – ๒๐๔.

^{๓/๕} Anthony Reid, “Economic and Social Change, c. 1400 – 1800,” in *The Cambridge History of Southeast Asia, Volume One, Part Two, From c.1500 – c. 1800*, Reprinted ed. by Nicholas Tarling (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 119 – 149.

ค.ศ. ๑๖๓๕^{๓๖} เมืองชุมพร ไชยา พุนพินและถลางให้แก่บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษอีกด้วย^{๓๗} นอกจากนี้ ในปีเดียวกันราชสำนักสยามยังให้หนังสือตราอนุญาตซื้อดีบุกส่วนบริษัทอินเดียตะวันออกของดัตช์ได้รับหนังสือตราอนุญาตให้ผูกขาดการค้าดีบุกในเมืองนครศรีธรรมราชใน ค.ศ. ๑๖๓๑ เป็นต้น ส่วนสนธิสัญญาแบบตะวันตกนั้นได้แก่ สนธิสัญญาการค้าพริกไทยระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉบับ ค.ศ. ๑๖๘๒ และสนธิสัญญาการค้าระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉบับวันที่ ๑๑ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕

๔. ผลกระทบของสนธิสัญญาที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองใน ค.ศ. ๑๖๘๘

ใน ค.ศ. ๑๖๘๘ เกิดเหตุการณ์ทางการเมืองที่สำคัญเหตุการณ์หนึ่งในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ นั่นคือ การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง อันนำมาสู่การสิ้นสุดของราชวงศ์ปราสาททอง และจุดเริ่มต้นของราชวงศ์บ้านพลูหลวง ซึ่งเป็นราชวงศ์สุดท้ายในสมัยอยุธยา เหตุการณ์ในครั้งนี้เกิดขึ้นด้วยปัจจัยหลายประการ และด้วยความร่วมมือของคนหลายกลุ่ม ทั้งกลุ่มขุนนาง ซึ่งมีออกพระเพทราชาและออกหลวงสรศักดิ์เป็นผู้นำ กลุ่มไพร่และกลุ่มพระสงฆ์ ส่วนปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดเหตุการณ์ดังกล่าวนี้มีหลายเหตุการณ์ด้วยกัน ทั้งเรื่องที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงไว้รัชทายาทขึ้นครองบัลลังก์แทน ชาวสยามไม่พอใจคอนสแตนติน ฟอลคอน (ซึ่งชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาในช่วงทศวรรษ ๑๖๘๐ มีบันทึกว่า เขาเป็นขุนนางคนโปรดของสมเด็จพระนารายณ์ และเป็นขุนนางที่มีอำนาจที่สุดในราชอาณาจักรตามคำบอกเล่าของฟอลคอน) ชาวสยามยังไม่พอใจที่กองทหารฝรั่งเศส ซึ่งติดตามคณะราชทูตของโกลด์ เชเบอर्टและซีมอง เดอ ลา ลูแบร์เข้ามาประจำในป้อมบางกอกและเมืองมะริดใน ค.ศ. ๑๖๘๓ นอกจากนี้พวกเขายังไม่

^{๓๖} “English Version of the licence for the East India Company’s trade in Siam, Febuary 1675,” in Anthony Farrington and Dhiravat na Pombejra, **The English Factory in Siam 1612 – 1685**, (London: British Library, 2007), 385 – 386.

^{๓๗} “Licence for buying tin granted to the East India Company, Ayutthaya, 6 November 1675,” in *ibid.*, 388.

พอใจที่สมเด็จพระนารายณ์พระราชนานาสหกิจพิเศษต่างๆ ให้แก่ชาวต่างชาติเป็นอันมาก ซึ่งสิทธิพิเศษเหล่านี้หมายรวมถึงสิทธิพิเศษในทางศาสนาที่พระองค์ทรงพระราชทานให้แก่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศหรือสนธิสัญญาเรื่องการศาสนาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ ด้วย จนทำให้ชาวสยามมองว่า พระเจ้าแผ่นดินของพวกเขา “รักชาวต่างชาติมากกว่าข้าแผ่นดินของพระองค์เอง”

สนธิสัญญาเรื่องการศาสนาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชาวสยาม โดยเฉพาะพวกพระสงฆ์ไม่พอใจเรื่องการศาสนาของสมเด็จพระนารายณ์ ทั้งนี้แม้สนธิสัญญาฉบับนี้จะได้ประกาศใช้ แต่สนธิสัญญาฉบับนี้สามารถตีความได้ว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงโน้มเอียงไปฝักใฝ่คริสต์ศาสนา เพราะได้ให้สิทธิในการเผยแผ่ศาสนาแก่บาทหลวง อย่างที่ไม่เคยให้สิทธิดังกล่าวนี้แก่ฝ่ายใดมาก่อน ทั้งพระสงฆ์หรือพวกอิสลาม ทำให้ความไม่พอใจที่มีมาแต่เดิมนั้นเพิ่มขึ้น ก่อนหน้านี้ พระสงฆ์ในสังกัดอยุธยาไม่ค่อยจะพอใจที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงใกล้ชิดกับบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศเป็นอันมาก ดังปรากฏในพระราชปุจฉาในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ที่ว่าด้วยเรื่องภิกษุนิททาพระเจ้าแผ่นดินว่า

“ศักราช ๑๐๔๓ ปีระกาศก (พ.ศ. ๒๒๒๔) มีพระราชโองการให้อำมาตย์คนหนึ่งมาถามพระพรหม ณ วัดปากน้ำประสพว่า พระสงฆ์วัดวังไชยนิททาพระเจ้า ว่าพระเจ้ารักแขกเมืองยิ่งกว่าข้าแผ่นดิน แลพระเจ้าให้ขับเสียนั้น ขอบถามิชอบ...”

คำว่า “แขกเมือง” ในที่นี้ น่าจะหมายถึง บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศและคอนสแตนติน ฟอลคอน เพราะเป็นกลุ่มชาวต่างชาติที่มีบทบาทโดดเด่นที่สุดในช่วงทศวรรษ ๑๖๘๐

นอกจากสนธิสัญญาเรื่องการศาสนาฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ จะเป็นสาเหตุประการหนึ่งที่ทำให้ชาวสยาม โดยเฉพาะพระสงฆ์ไม่พอใจสมเด็จพระนารายณ์และฟอลคอนแล้ว ยังมีอีกหลายเหตุการณ์ที่นำมาสู่ความการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในปลายรัชกาล เช่น สมเด็จพระนารายณ์ได้มีพระราช

โองการให้คอนสแตนติน ฟอลคอนไปสีกพระ ซึ่งอันที่จริงแล้วเรื่องนี้เป็นเรื่องที่จำเป็นสำหรับทางการ ทั้งนี้เพราะไพร่ในช่วงเวลานี้มักจะหนีงานหลวง ซึ่งมีเป็นจำนวนมาก ทั้งการทำสงครามกับดินแดนเพื่อนบ้าน การสร้างและซ่อมแซมป้อมปราการในหลายๆ เมืองของราชอาณาจักรสยาม พวกเขาจึงตัดสินใจบวช เพื่อหนีงานหลวง จนทำให้มีพระภิกษุอยู่ในกรุงศรีอยุธยาเป็นจำนวนมาก แม้จะเป็นเรื่องที่จำเป็น แต่การที่สมเด็จพระนารายณ์มีรับสั่งให้ฟอลคอน ซึ่งเป็น “คนนอกศาสนา” และเป็น “ชาวต่างชาติ” มาดำเนินการ ย่อมทำให้เกิดความไม่พอใจเป็นอันมาก ดูเหมือนว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงรังเกียจพระสงฆ์ และพระองค์กำลังจะหันไปนับถือคริสต์ศาสนาแทนเสียแล้ว

ออกพระเพทราชาใช้ความไม่พอใจทางศาสนาดังกล่าวนี้เป็นวิธีหนึ่งในการแสวงหาพันธมิตรทางการเมืองจากฝ่ายพระสงฆ์ดังนั้น เพื่อให้พระสงฆ์เข้ามาเป็นฝ่ายสนับสนุนของตน ออกพระเพทราชาจึงปฏิบัติตนเป็นพุทธมามกะอย่างเคร่งครัด ดังเช่น ในช่วงประมาณ ค.ศ. ๑๖๘๐ เมื่อพระมเหสีของสมเด็จพระนารายณ์ทรงสิ้นพระชนม์ ออกพระผู้นี้ได้ออกบวชเพื่อถวายเป็นพระกุศลแด่พระนาง^{๓๘} ในปลาย ค.ศ. ๑๖๘๗ เมื่อกองทหารฝรั่งเศสเข้ามาในราชอาณาจักรสยาม ได้เกิดข่าวคำพยากรณ์ถึงเหตุร้ายที่จะอุบัติขึ้นในกรุงสยาม^{๓๙} ซึ่งออกหลวงสรศักดิ์ บุตรของออกพระเพทราชาเป็นผู้ประพันธ์ขึ้น^{๔๐} ทำให้ชาวสยามเกิดความตื่นตระหนกกันเป็นอันมาก เมื่อคณะราชทูตฝรั่งเศสเดินทางออกจากกรุงศรีอยุธยาในปลาย ค.ศ. ๑๖๘๗ และสมเด็จพระนารายณ์ทรงเริ่มประชวรหนัก บาทหลวงปีแอร์ โยแซฟ ดอร์เลอองส์ (Pierre Joseph d'Orléans) มีบันทึกว่า ในช่วงเดือนมกราคม – กุมภาพันธ์เหตุการณ์ทั้งในกรุงศรีอยุธยายังคงสงบเรียบร้อย แต่เมื่อถึงเดือนมีนาคม ฝ่ายออกพระเพทราชาได้เริ่มก่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองขึ้น^{๔๑}

^{๓๘} Marcel le Blanc, *The History of Siam, 1688*, tr. by Michael Smithies (Chiang Mai: Silkworm Books, 2003), 20 – 21.

^{๓๙} Ibid., 21.

^{๔๐} คำให้การชาวกรุงเก่า, (นนทบุรี: สำนักพิมพ์จดหมายเหตุ, ๒๕๔๔), ๑๒๕.

^{๔๑} Pierre Joseph d'Orléans, *Histoire de M. Canstance, Premier Ministre du roi de*

แต่เมื่อถึงประมาณเดือนมีนาคมกลุ่มของออกพระเพทราชา ในขณะที่เมอสิเออร์ เวเรต์ หัวหน้าสถานีการค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศสกลับมีบันทึกว่า ประมาณเดือนกุมภาพันธ์นั้น สถานการณ์ในเมืองละโว้เริ่มไม่มั่นคงเท่าใดนัก คอนสแตนติน พอลคอนเองก็เต็มไปด้วยความรู้สึกกระวนกระวายเป็นอันมาก^{๔๒} เพราะข่าวลือต่างๆ ที่สะพัดในราชอาณาจักรสยาม

เมื่อสถานการณ์ในเมืองละโว้เริ่มแปร่ง คอนสแตนติน พอลคอนมีคำสั่งให้นายพลเดส์ฟาร์จ ซึ่งในขณะนั้นประจำอยู่ที่ป้อมบางกอกขึ้นมาพบ นายพลเดส์ฟาร์จขึ้นมาถึงเมืองละโว้ในวันที่ ๒๘ มีนาคม ค.ศ. ๑๖๘๘ ทั้งเขา พอลคอน และบาทหลวงคณะเยซุอิตได้สนทนากัน พอลคอนขอร้องให้นายพลเดส์ฟาร์จช่วยเหลือในเรื่องที่มีข่าวลือว่า สมเด็จพระนารายณ์สวรรคตไปแล้ว ดังนั้น นายพลเดส์ฟาร์จจึงกลับไปยังเมืองบางกอก เพื่อนำทหารจำนวน ๘๔ คนและเจ้าพนักงานจำนวน ๑๐ คนขึ้นไปยังเมืองละโว้กองทหารฝรั่งเศสออกจากเมืองบางกอกประมาณวันที่ ๑๔ และถึงกรุงศรีอยุธยาในวันที่ ๑๕ เมษายน ค.ศ. ๑๖๘๘ พวกเขาเดินทางไปที่สถานีการค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศส และได้พบกับเมอสิเออร์วาเรต์ ซึ่งเป็นศัตรูของพอลคอนและสนิทสนมกับออกพระเพทราชา รวมทั้งสังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสและเจ้าอธิการโบสถ์เดอ ลียอนน์ห้ามมิให้นายพลเดส์ฟาร์จนำทหารขึ้นไปในเมืองละโว้ทั้งนี้เพราะมีข่าวลือว่า ขณะนั้นสมเด็จพระนารายณ์สวรรคตแล้ว คอนสแตนติน พอลคอนก็ถูกจับกุมเสียแล้ว

ข่าวลือและคำพูดของชาวฝรั่งเศสด้วยกันนี้ทำให้นายพลเดส์ฟาร์จไม่กล้าตัดสินใจที่จะไปต่อ ดังนั้นเขาจึงส่งนายทหารไปสอดส่องสถานการณ์ที่เมืองละโว้สามคน คนแรกคือ เมอสิเออร์ เลอ ร็วส์ (M. le Roy) ถือหนังสือของนายพลเดส์

Siam, et de la Dernière Revolution de cet État, nouvelle edition (Lyon: Les Frères Duplain,), 56 – 57.

^{๔๒} “Lingat R., “Une Lettre de Véret sur la Révolution siamoise de 1688,” *T’oung Pao* vol., XXXI, 1931, 346,” ใน ปรีดี พิศณุมิวธิ, “การปฏิวัติในสยามปี ค.ศ. ๑๖๘๘ ในทัศนะของนายทหารฝรั่งเศส,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาฝรั่งเศส คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๐๐๒), ๑๕๔.

ฟาร์จไปมอบให้ฟอนคอน เขาได้รายงานว่ สถานการณ์ในเมืองละโว้ขณะนั้นสงบราบเรียบ ฟอลคอนได้มีหนังสือมาแจ้งให้นายพลเดส์ฟาร์จนำทหารไปยังเมืองละโว้ ในทันที นายทหารคนที่ ๒ คือ เมอสิเออร์ดองกลา (Dangla) ซึ่งจะขึ้นไปเสนอให้ความช่วยเหลือแก่ฟอลคอน หากสถานการณ์เป็นดังที่ข่าวลือ นายทหารคนที่ ๓ คือ เมอสิเออร์ดาซิเออส์ (Dacieux) ก็มีรายงานเช่นเดียวกับเมอสิเออร์เลอ รัวส์ อย่างไรก็ตาม นายพลเดส์ฟาร์จในท้ายที่สุดก็ตัดสินใจยกทหารกลับเมืองบางกอก^{๔๓} แม้ฟอลคอนจะส่งคนมาตาม ก็ไม่ยอมไป ในบันทึกของบาทหลวงดอร์เลย์องส์มีบันทึกว่า แม้เสนาบตีชาวกรีกผู้นี้จะไม่ได้ได้รับความช่วยเหลือจากกองทหารฝรั่งเศส ทว่าเขาก็ยังไม่ยอมที่จะทิ้งสมเด็จพระนารายณ์ไว้เพียงลำพังด้วยความจงรักภักดียิ่ง^{๔๔} อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่า ความเห็นดังกล่าวของบาทหลวงดอร์เลย์องส์นี้น่าจะเกิดจากว่ เขาเป็นฝ่ายที่ชมชอบฟอลคอนมากกว่า การที่ฟอลคอนไม่ยอมหลบหนีออกจากเมืองละโว้นั้น เนื่องมาจากในขณะนั้นไม่มีที่ใดที่จะปลอดภัยไปกว่าพระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์อีกแล้ว การเดินทางไปพำนักที่ป้อมบางกอกก็อันตรายจนเกินไป

ในที่สุดในวันที่ ๑๘ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๖๘๘ นั้น กลุ่มของออกพระเพทราชาก็เริ่มปฏิบัติการ อีกสองวันต่อมา พระปีย์ถูกประหารชีวิต ก่อนออกพระเพทราชาได้ส่งออกญาโกษาธิบดี (ปาน) ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับราชสำนักฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๖๘๖ – ๑๖๘๗ เดินทางไปยังที่พักของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศในกรุงศรีอยุธยา เพื่อเชิญให้ขึ้นมายังลพบุรี ในขณะนั้นหลุยส์ ลาโน สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสอาพาธอยู่ ดังนั้น เจ้าอธิการโบสถ์แห่งลียอนน์จึงเดินทางไปแทน และถึงเมืองละโว้ประมาณวันที่ ๒๔ หรือ ๒๕ พฤษภาคม ออกพระเพทราชาได้พบกับเจ้าอธิการโบสถ์ถึงเรื่องที่มีคำสั่งให้นายพลเดส์ฟาร์จยกกองทหารขึ้นมายังเมืองละโว้ แต่เขาไม่ยอมปฏิบัติตาม จึงมอบหมายหน้าที่ให้เจ้าอธิการโบสถ์เดอ ลียอนน์ลงไปคุยกับนายพลเดส์ฟาร์จที่เมืองละโว้

^{๔๓} Pierre Joseph d'Orléans, *Histoire de M. Canstance, Premier Ministre du roi de Siam, et de la Dernière Revolution de cet État*, 60.

^{๔๔} Ibid., 61.

หลังจากนั้นในวันที่ ๔ - ๕ มิถุนายน คอนสแตนติน ฟอลคอนซึ่งถูกจำขังอยู่นั้น ได้ถูกประหารชีวิต หลังจากนั้นคณะของออกพระเพทราชาก็ได้ประหารชีวิตพระราชอนุชาทั้งสองพระองค์ของสมเด็จพระนารายณ์ หลังจากนั้นในวันที่ ๑๑ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๘ สมเด็จพระนารายณ์ก็เสด็จสวรรคต

ในวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๖๘๘ นายพลเดส์ฟาร์จพร้อมด้วยเจ้าอธิการโบสถ์เดอ ลียอนน์และมาควิสเดส์ฟาร์จ (Marquis Desfarges) ออกเดินทางจากป้อมบางกอก เพื่อไปพบออกพระเพทราชา เขาเจรจากับนายพลฝรั่งเศสเรื่องชาวฝรั่งเศส ซึ่งอยู่ในราชอาณาจักรสยาม ทั้งยังดำเนินเรื่องที่นายพลขัดคำสั่งไม่ส่งทหารขึ้นมายังเมืองละโว้ ทั้งยังสั่งให้เขามีหนังสือถึงเมอสิเออร์เดอ บรูอว์ที่ประจำอยู่ที่เมืองมะริดให้มาพบเขาด้วย หลังจากนั้นในวันที่ ๔ มิถุนายน นายพลเดส์ฟาร์จกลับลงไปยังป้อมบางกอก และเมอสิเออร์เดอ บรูอว์ได้รับหนังสือฉบับนี้ประมาณปลายเดือนมิถุนายน เขาเดินทางออกจากเมืองมะริดในวันที่ ๒๘ มิถุนายน ส่วนนายทหารคนอื่นๆ รวมทั้งบาทหลวงเดสบันญักได้หลบหนีออกไปยังเมืองปองดิเชอร์รี เพราะสถานการณ์ที่ไม่สงบภายในเมืองมะริด หลังจากที่นายพลเดส์ฟาร์จกลับจากเมืองละโว้ ก็มีการปะทะกับชาวสยามที่ป้อมบางกอก ในระหว่างนั้นในวันที่ ๔ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๘ ได้เริ่มมีการเจรจาเพื่อทำสนธิสัญญา เพื่อหาข้อยุติให้ชาวฝรั่งเศสออกจากราชาอาณาจักรเสีย สัชมราชแห่งเมเตลโลโปลิสได้ถือหนังสือมายังเมืองบางกอก ต่อมาในวันที่ ๑๗ กรกฎาคม นายพลเดส์ฟาร์จได้ส่งเมอสิเออร์แวร์ต์และสัชมราชแห่งเมเตลโลโปลิสไปยังเมืองละโว้ เพื่อหาเรือเดินทางออกนอกราชอาณาจักร คำตอบที่เขาได้รับคือ ชาวฝรั่งเศสจะต้องเสียเงินค่าเรือเหล่านี้

หลังจากนั้นในวันที่ ๓๑ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๘ ออกพระเพทราชาได้ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยาม ในวันที่ ๓ สิงหาคม ชาวฝรั่งเศสซึ่งถูกคุมขังที่เมืองลพบุรีถูกนำตัวมายังกรุงศรีอยุธยา ต่อมาในวันที่ ๕ สิงหาคมสัชมราชแห่งเมเตลโลโปลิสและเมอสิเออร์แวร์ต์เดินทางไปยังป้อมบางกอก เพื่อเจรจาสنธิสัญญาในพระนามของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ วันที่ ๑๒ สิงหาคม นายทหารที่ถูกจับเป็นนักโทษที่เมืองลพบุรีจำนวนเก้าคนถูกนำตัวมาที่ป้อม

บางกอก หลังจากนั้นอีก ๑๓ วันบุตรของนายพลเดส์ฟาร์จส์ซึ่งถูกจับเป็นตัวประกันที่เมืองละโว้ ก็ถูกปล่อยตัวมา แม้สมเด็จพระเพทราชาจะปล่อยตัวนายทหารที่ถูกจับเป็นเชลยหลายคน แต่ว่าการปะทะกันระหว่างฝรั่งเศสกับสยามบริเวณบ่อมบางกอกก็ยังไม่สิ้นสุดลงจนกระทั่งทหารฝรั่งเศสออกจากราชอาณาจักรสยาม^{๔๕}

สรุป

สนธิสัญญาเรื่องการศานนระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ แม้จะเป็นเอกสารทางราชการที่ไม่ได้ประกาศใช้ แต่ก็ยังเป็นหลักฐานร่วมสมัยที่มีความสำคัญในฐานะหลักฐานที่สะท้อนปัญหาต่างๆ ที่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศพบในขณะเผยแผ่ศาสนาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา นอกจากนี้ ยังสะท้อนให้เห็นถึงมุมมองที่ชาวสยาม ทั้งไพร่ฟ้าประชาชน รวมไปถึงกษัตริย์เช่น สมเด็จพระนารายณ์ที่มีต่อคริสต์ศาสนาอีกด้วย ดังที่กล่าวมาแล้วว่า แม้สนธิสัญญาฉบับนี้จะไม่ได้ประกาศใช้ แต่ก็ได้ส่งผลกระทบต่อสังคมสยามในช่วงปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์อยู่ไม่น้อย เพราะเป็นหนึ่งในหลักฐานต่างๆ ที่ทำให้เกิดการตีความว่า พระเจ้าแผ่นดินสยามกำลังละทิ้งความเชื่อเดิม ไปนับถือศาสนาคริสต์ ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชาวสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหล่าภิกษุและขุนนางสยามไม่พอใจ จนนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองใน ค.ศ. ๑๖๘๘

^{๔๕} ปรีดี พิศภูมิวิถี, “การปฏิวัติในสยามปี ค.ศ. ๑๖๘๘ ในทัศนะของนายทหารฝรั่งเศส,” ๑๕๑ – ๑๖๔.

บรรณานุกรม

คำให้การชาวกรุงเก่า. นนทบุรี: สำนักพิมพ์จดหมายเหตุ, ๒๕๔๔.

จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัย
อยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓ – ๒๔๓๕. กรุงเทพฯ: โครงการ
เผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

เดอ ชัวซีย์. จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. ๑๖๘๕
และ ๑๖๘๖. ลันต์ ท. โกมลบุตร กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, ๒๕๕๐.

ธิษณา วีรเกียรติสุนทร. “จดหมายเหตุคณะมิชชันต่างประเทศของฝรั่งเศสเรื่องการเผยแพร่
คริสต์ศาสนาในเมืองพิษณุโลก,” ใน **ไม้แตกกอ**. เพชรบุรี: เทียนปิวโรจน์
และณัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์ บรรณาธิการ กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภารการพิมพ์,
๒๕๕๒: ๘๓ – ๑๐๑.

นุสรี เงินเลิศวัฒนะชัย. “การศึกษาเปรียบเทียบจิตตารมณ์ สถานภาพและบทบาทของ
บาทหลวงนิกายโรมันคาทอลิกในสมัยกรุงศรีอยุธยา.” วิทยานิพนธ์ปริญญา
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตศึกษา
มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๔.

**ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวงตราสาม
ดวง เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๙.

ปรีดี พิศภูมิวิถี. “การปฏิวัติในสยามปี ค.ศ. ๑๖๘๘ ในทัศนะของนายทหารฝรั่งเศส.”
วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาฝรั่งเศส คณะอักษรศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๐๐๒.

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล. “กฎหมายเกี่ยวกับชาวต่างชาติในสมัยอยุธยา,” **รวมบทความ
ประวัติศาสตร์**. ๒๑, ๒๕๔๒: ๙๖ – ๑๑๒.

โรแบต์ โกสเด. **ประวัติการเผยแพร่คริสต์ศาสนาในสยามและลาว**. อรสา ชาวจีน
แปลและเรียบเรียง กรุงเทพฯ: สีสอมวลชนคาทอลิกประเทศไทย, ๒๕๔๙.

รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), พิมพ์ครั้งที่ ๒
(กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร ๒๕๔๘), ๑๓ – ๑๔.

ศศิگانต์ คงศักดิ์. “หลักอินทภาษ: คำสอนตระลาการไทยสมัยโบราณ,” ใน **นิติ
ปรัชญาไทย ประกาศพระราชปราชญ์ หลักอินทภาษ พระธรรมสารต และ
On the Laws of Mu’ung Thai or Siam**. วินัย พงศ์ศรีเพียรและวีรวัลย์ งาม
สันติกุล บรรณาธิการ กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.),
๒๕๔๙: ๑๓ – ๕๘.

ศศิพัชร จำปา. “การบริหารราชการกรมพระคลัง: ความสำคัญ โครงสร้างและการบริหารราชการ ศึกษาจากกฎหมายตราสามดวง.”(ยังไม่ได้ตีพิมพ์).

เอกสารของฮอลันดาสัมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๑๕๑ – ๒๑๖๓ และ พ.ศ. ๒๑๖๗ – ๒๑๘๕ (ค.ศ. ๑๖๐๘ – ๑๖๒๐ และ ค.ศ. ๑๖๒๔ – ๑๖๔๒. นั้น
ทา สุตกุล แปล พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๓.

Adrien Launey. **Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811, vol. I.** Paris: Missions Étrangères de Paris, 2000.

Alain Forest. **Les Missionnaires français au Tonkin et au Siam XVIe – XVIIe Siècles, Analyse compare d’un relative succès et d’un total échec, Livre I Histoire du Siam.** Paris: l’Harmattan, 1998.

Anthony Farrington and Dhiravat na Pombejra. **The English Factory in Siam 1612 – 1685.** London: British Library, 2007.

Anthony Reid, “Economic and Social Change, c. 1400 – 1800,” in **The Cambridge History of Southeast Asia, Volume One, Part Two, From c.1500 – c. 1800**, Reprinted ed. by Nicholas Tarling. Cambridge: Cambridge University Press, 2007: 119 – 149.

Bernard Wirth. “La Strategie d’Evangelisation des Prêtres des Missions Etrangères de Paris à Siam, 1662 – 1668,” Thèse de Doctorat, Science de l’ Education, Université Lyon II, 1988.

Chevalier de Chaumont. **Relation de l’Ambassade de M. Chevalier de Chaumont à la Cour de Siam, avec ce qui s’est passé de plus remarquable durant son voyage.** Paris: Arnoult Seneuse, 1686.

Dhiravat na Pombejra, “Port, Palace and Profit: An Overview of Siamese Crown Trade and the European Presence in Siam in the Seventeenth Century,” in **Port Cities and Trade in Western Southeast Asia.** A Publication in Cooperation between The Universities’ Historical Research Center, Yangon, The Institute of Asian Studies, Chulalongkorn University, Bangkok, Supported by the Japan Foundation Asia Center, IAS Monographs No. 053, December 1998.

_____. **Siamese Court Life in the Seventeenth Century as Depicted in European Sources.** Bangkok: Faculty of Arts, Chulalongkorn University,

International Series No. 1, 2001.

Dirk Van der Cruysse. **Siam and the West 1500 – 1700**. tr. by Michael Smithies
Bangkok: Silkworm Books, 2002.

François – Timoléon de Choisy. **Journal du Voyage de Siam**, présenté et
annoncé par Dirk Van der Cruysse Paris: Fayard, 1995.

Henri Chappoulie. **Aux Origines d'une Église, Rome et les Missions
d'Indochine au XVIIe Siècle, Tome I**. Paris: Bloud et Gay, 1943.

Henri de Frondeville. **Pierre Lambert de la Motte, Évêque de Béryte (1624 –
1679**. Paris: Spec, 1925.

Jean Guennou. **Missions Etrangères de Paris**. Paris: Fayard, 1986.

Joaquim Bouvet. **Voiage de Siam**. J. C. Gatty Leiden: E. J. Brill, 1963.

Marcel Launay et Gérard Moussay. **Les Missions Etrangères, Trois Siècles et
Demi d'Histoire et d'Aventure en Asie**. Paris: Perrin, 2008.

Marcel le Blanc. **The History of Siam, 1688**, tr. by Michael Smithies (Chiang Mai:
Silkworm Books, 2003.

Michel Jacq – Hergoualc'h. **L'Europe et le Siam du XVIe au XVIIe Siècle,
Apports culturels**. Paris: l' Harmattan, 1993..

Pierre Joseph d'Orléans, **Histoire de M. Canstance, Premier Ministre du roi
de Siam, et de la Dernière Revolution de cet État**, nouvelle edition
(Lyon: Les Frères Duplain,

Stephen Neill. **A History of Christian Missions**. 3rd edition London: Penguin
Books, 1990.

Surachai Chumsripan. "The Initiation of the Mission in Siam by the Jesuit
Missionaries in the XVIIth Century." License in Church History, Facultus
Historiae Ecclesiasticae, Pontificia Universitas Gregoriana.

Yoneo Ishii. **The Junk Trade from Southeast Asia, Translations from the
Tôsen Fusetsu – gaki, 1674 – 1723**. Singapore: Institute of Southeast
Asian Studies, 1998.